

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
Алишер Навоий номидаги Самарқанд Давлат университети

БЕКМУРОД ЙЎЛДОШЕВ

ФРАЗЕОЛОГИК УСЛУБИЯТ

А С О С Л А Р И

(ўқув қўлланмаси)

Университет таҳрир-нашриёт ва ўқув-услубий
Кенгашлари қарорларига биноан ўқув қўлланмаси
сифатида нашрга тавсия этилган.

Самарқанд - 1998

Б.Йўлдошев. Фразеологик услубият асослари. Ўқув қўлланмаси.
Самарқанд: СамДУ нашри. 1998. 200 б.

Қўлланмада фразеологик услубият, унинг моҳияти, асосий тушунчалари, фраземаларнинг услубий тавсифи, уларнинг узул ва окказионал услубий функциялари ёритилади ҳамда фразеологик норма, фразема қўллаш ва нутқ маданияти, ибора ва ямло, ибора ва пунктуация каби масалалар ҳақида маълумот берилади.

Мазкур асар олий ўқув юрларининг филология факультетлари талабалари, аспирантлари ҳамда фразеологик услубият муаммолари билан қизиқувчи кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Масъул муҳаррир: филология фанлари доктори,

профессор ҲРИНБОЕВ Б. Ҳ.

Тақризчилар: филология фанлари номзодлари,

доцентлар ХУЖАЕВ Т.Х.,

ҚУРБОНОВ Т.И.

Алишер Навоий номидаги
Самарқанд Давлат университети,
1998.

Ушбу китоб азиз отамиз Болта Йўлдош ўғли
ва мухтарам волидамиз Санам Баҳрон
қизининг ёрқин хотираларига бағишланади.
КИРИШ

Маълумки, тилшуносликнинг фразеология соҳаси фраземаларнинг семантик, структурал-грамматик хусусиятлари билан бир қаторда, функционал-услубий имкониятларини ҳам ўрганади. Фразеологиянинг фраземалар функционал-услубий аспектда ўрганиладиган бўлимини “фразеологик стилистика” (услубият) деб номлаш мумкин.

“Фразеологик стилистика” атамаси ҳамдўстлик мамлакатлари тилшунослигида 60-йиллардан қўлланиладиган бўлди. Дастлаб бу атама А.В.Кунин ва В.Л.Архангельский асарларида ишлатилган(91,13;92;16,135)¹. Кейинчалик бу атамадан бошқа тадқиқотчилар ҳам фойдаланганлар(97;98;100). Жумладан, В.Л.Архангельский услубий жиҳатдан мувофиқ ва услубий номувофиқ фразеологик вариантларни систематизация қилиш билан фразеологик стилистика шуғулланиши лезимлигини таъкидлаган эди (16,135).

“Лингвистик стилистика муаммолари” мавзuida ўтказилган илмий анжуман (1969) да А.В.Кунин “Фразеологик стилистиканинг асосий тушуңчалари” деган маъруза билан чиқиш қилган эди. Унинг таъкидлашича, фразеологик услубият умумий услубиятнинг таркибий қисми бўлиб, фраземаларнинг услубий хусусиятларини ўрганади. Фраземаларнинг услубий тавсифи фразеологиянинг ҳам объекти саналади(94,71-75;148,44-49).

Фразеологиянинг бу янги бўлими, кўпгина олимларнинг фикрича, фраземаларнинг услубий қатламларини, уларнинг эмоционал-экспрессив хусусиятларини, фраземаларнинг узуал ва окказионал функцияларини, ФЕлардан нутқда ижодий фойдаланиш усулларини, фразеологиянинг адабий тил нормаси ва нутқ маданияти билан боғлиқ муаммоларини тадқиқ этиш

¹ Мазкур ишда адабиётларни кўрсатишда қуйидаги тартибга амал қилинди: вергулгача рақам фойдаланилган адабиётлар рўйхатидаги манбанинг ўрнини, кейинги рақам эса унинг саҳифасини кўрсатади. Хар бир илмий адабиёт бир-биридан нуқтада вергуз билан ажратилди.

лозим. Фразеологикнинг қайд этилган бундай муаммоларидан олимлар диққати кўпроқ бадий кўтиларда ФБ(фразеологик бирлик)ларни индивидуал-ижодий қўлланиш усулларини аниқлашга қаратилган эди (бу ҳақда қаранг: 114; 58 ва бошқалар). Бу соҳада ўзбек тилшунослигида ҳам И.Кўчқортоев, Э.А.Умаров, Абдимурод Маматов, О.Абдуназаров, Х.Қаҳҳорова, Абдугофир Маматов каби олимларнинг ишлари эътиборга лойиқ.

Жаҳон тилшунослигида фраземаларнинг услубий тавсифи муаммоси ҳозирги кунга қадар бир хил ечимга эга бўлганича йўқ, бу масала ўзбек тилшунослигида махсус ўрганилмаган. Ҳозирча лугатларда берилётган фраземалар учун услубий ҳаволалар кўйишнинг ягона тамойиллари ҳам ишлаб чиқилмаган, ўзбек тилидаги фраземаларни услубий тавсифлаш мезонлари ҳам аниқланмаган. Ўз вақтида Л.И.Ройзензон томонидан айтилган куйидаги фикр ҳозир ҳам ўз қимматини сақлаб келмоқда: “ФБларни услубий жиҳатдан тавсифлаш лексемаларни услубий тавсифлашга нисбатан анча қийинроқ. Бу соҳада аниқ мезонлар бизда ҳам, чет элда ҳам ишлаб чиқилмаган”(126,254). Фраземаларнинг услубий тармоқланиши масалаларини ўрганиш тил структурасини чуқурроқ тушуниш учунгина хизмат қилиб қолмай, олий ва ўрта мактабларда тил ўқитиш, лексикографик ва фразеографик амалиёт учун ҳам муҳим аҳамият касб этади. Академик В.В.Виноградов рус адабий тилининг 17 томлик лугати ҳақида сўз юритиб, бу лугатни тузувчилар ФБларни услубий жиҳатдан тавсифлаш масаласига кам эътибор берганлигини кўрсатган эди(33,262-263). Худди шундай ҳолатга биз икки жилдлик “Ўзбек тилининг изоҳли лугати” да ҳам дуч келамиз. Бу лугатда ФБлар изоҳида услубий ҳаволалар кўпинча берилмаган. Бундан ўзбек тилидаги барча фраземалар нейтрал, услубларга қўлланиш имконига эга, деган нотўғри хулоса келиб чиқади. “Ўзбек тилининг изоҳли лугати” каби норматив лугатларда фраземаларни услубий жиҳатдан баҳолаш элементларининг бўлмаслиги бу лугатнинг нутқ маданиятига оид справочник сифатидаги қимматини бироз пасайтиради.

Шунингдек, ўзбек тилшунослигида фраземаларнинг услубий функциялари, уларнинг сўз, бирикма ва гаплар билан семантик ҳамда услубий муносабати, ибораларнинг қўлланиш даражаси каби қатор масалалар ҳам ўзининг тугал, асосли ечимига эга бўлмаган.

Фраземалардан бадиий, публицистик ва оғзаки сўзлашув нутқида ижодий фойдаланиш масалалари, юқорида таъкидлаганидек, фақат муайян ёзувчи ёки бадиий асар тили мисолида ўрганилган, холос. Лекин ФБлардан ижодий фойдаланиш усуллари муаммоси тизим ҳолда умумлаштирилмаган.

Ўзбек тилшунослигида фразеологик меъёр, фразама қўллаш ва нутқ маданияти, фразама ва имло, ибора ва пунктуация каби масалалар ҳам ҳали чуқур ўрганилмаган. Умуман олганда, “Фразама ва меъёр” муаммоси тил ҳақидаги фаннинг икки соҳаси - фразеология ва нутқ маданияти ўртасида турувчи муаммолардан бири саналади. Чунки бу муаммо, бир томондан, фраземалардан услубий мақсадда фойдаланиш масалаларининг бевосита давоми бўлса, иккинчи томондан, бу муаммо ўзбек тилшунослигида шаклланиш босқичида турган нутқ маданиятининг асосий муаммолари қаторига киради.

Мазкур монографиянинг кейинги бобларида фразеологик услубиятнинг юқорида таъкидланган ана шу тўрт масаласини имкониятларимиз даражасида тадқиқ этишга ҳаракат қиламиз. Бу масалаларни ўрганиш ўзбек тилининг илмий фразеологияси ва умумий услубиятини шакллантириш учунгина эмас, балки фразеография, лексикография ва нутқ маданиятининг конкрет, амалий муаммоларини ҳал этиш учун ҳам зарур, деб ҳисоблаймиз.

Бу асарда фразама, ФБ ёки ибора дейилганда тузилиши жиҳатидан сўз бирикмаси ёки гапга тенг, умумлашган маъно англатувчи, компонентлари қисман ёки тўласинча кўчма маъно ифодаловчи турғун лексик-семантик бирликлар тушунилади. Асар муаллифнинг СамДУ ҳузуридаги олий ўқув юртлари ўқитувчиларининг малакасини ошириш факультети тингловчиларига ҳамда ўзбек филологияси ва журналистика факультетининг иқтидорли

талабаларига “Ўзбек фразеологияси асослари”, “Ўзбек фразеологик услубияти назарияси ва амалиёти” мавзуларида бир неча йилдан буён ўқиб келаётган маърузалар матни асосида юзага келди. Бу ишнинг яратилишига ўз маслаҳатлари билан хисса қўшган академик Ш.Шоабдурахмонов, профессорлар А.Ҳожиев, Ш.Раҳматуллаев, Ғ.Абдурахмонов, А.Маматов, Э.Бегматов, Б.Ўринбоев, А.М.Бушуй, С.Каримов, доцентлар Т.Хўжаев, Ж.Ҳамдамов, Т.Курбонов, З.Аликулов, Қ.Усмонов ва бошқа ҳамкасбларга, ишчи нашрга тайёрлашда ёрдам берган У курс талабаси М. Вафоевага самимий миннатдорчилик билдирамыз. Мазкур асарнинг сифатини янада яхшилашга қаратилган ҳар қандай танқидий фикр-мулоҳазаларни муаллиф самимият билан қабул қилади.

БИРИНЧИ БОБ

ФРАЗЕМАЛАРНИНГ УСЛУБИЙ ТАВСИФИ

Тилдаги кўпгина фразама (ибора) лар учун экспрессив-эмоционал бўёқдорлик ажралмас хусусият ҳисобланади, шу билан бирга, ибораларнинг асосий қисми услубий жиҳатдан нейтралдир. Чунки ибора ёрдамида у ёки бу предмет, ҳодиса номланибгина қолмасдан, ўша предмет ёки ҳодисага, шахсга сўзловчининг экспрессив муносабати ҳам ифодаланади. Масалан, тилимизда хурсандликни “оғзи қулоғига етди”, “тишининг оқини кўрсатди” иборалари билан ифодалаш мумкин. Бу ибораларнинг бири ижобий баҳо оттенкасини билдирса, кейингиси баъзан салбий маъно нозиклигини ифодалайди.

Умуман олганда, иборанинг маъно тузилиши сўзникига нисбатан анча мураккаб, чунки иборадаги маъно муносабатлари билан унинг компонент таркиби ўртасида катта узилиш, номувофиқлик мавжуд. Бу ҳолат ҳатто Х.Касаресдек машхур лексиколог олимни ҳам ўз вақтида қуйидагидек пессимистик фикр-мулоҳазаларини баён этишга ундаган эди: “Модизмлар (фраземалар - Б.Й.) маъносини кўп ҳолларда аниқ белгилаб бўлмайди. бу маънони. унинг ички моҳиятини. изоҳлашга интилмасдан, қандай бўла шундайлигича тушуниш лозим”(79,245).

Фраземалар сўзлардан фарқли ҳолда реалликдаги муайян воқеа-ҳодисани фақат ифодалаш, номлаш учун эмас, шу билан бирга, унга нисбатан модал муносабатни ифодалаш мақсадида юзага келади. Тилдаги ибораларнинг асосий қисми семантик жиҳатдан инсонга, унинг бирор хатти-ҳаракатини изоҳлашга қаратилган: улар инсоннинг физик, психологик, ахлоқий-этик, интеллектуал хусусиятларини баҳолайди, инсоннинг ижтимоий ҳолатини, касбини, ёштини, ҳаётий тажрибасини, қариндошлик алоқаларини характерлайди(бу ҳақда қarang: 64,43). Шунингдек, воқеа ва ҳодисаларни ифодаловчи кўпгина ФБлар ҳам баҳолаш оттенкасига эга. Шу сабабли ибораларнинг семантик структурасида кўпинча коннотатив элемент илтироқ этади. Бу элемент

иборанинг предмет-логик (номинатив-маантикий) маъносига эмоционал-экспрессив бўёқдорлик юклайди.

Лекин юқоридаги фикрлардан, айрим олимлар айтганидек, “экспрессивлик ФБларнинг категориял хусусияти”(109,244) деган хулоса келиб чиқмаслиги керак. Чунки тилимиздаги “ипидан-игнасиғача”, “бир тан, бир жон бўлиб”, “кўз очиб юмгунча”, “бир оғиз”, “бир овоздан”, “кўз илғамас” сингари қатор ФБлар экспрессив хусусиятга эга эмас.

Аммо бу масаланинг иккинчи томони ҳам бор. Баъзи олимлар экспрессив тоналлик ФБларнинг ўткинчи хусусияти, деган фикрни ҳам олға сурмоқдаларки(111,175), бунга қўшилиб бўлмайди.

Тўғри, баъзан ФБнинг экспрессив бўёқдорлигига контекст таъсир кўрсатади. Масалан, “жон киритмоқ” ибораси ҳаёт бағишламоқ, тетиклаштирмоқ маъноларини ифодалайди (232,101). Бу ибора контекст талаби билан ўз қўлланиш доирасини, экспрессив бўёқдорлигини ўзгартириши мумкин: “... гроссмейстрлар шахмат санъатини бойитувчи, яъни доналарга чинакам “жон” киритувчилардир” (Сов.Ўзб. 13.03.84). Аммо қўпинча ФБнинг услубий таснифи, бўёқдорлиги матндан ташқари ҳолатдадир. Масалан, “тепа сочи тикка бўлди”, “санамай саккиз демоқ”, “кўзни шира босди”, “аммамнинг бузоғи” сингари қатор ФБлар контекстсиз, яқка ҳолда сўзлашув нутқиға хослик, салбий баҳо ифодалаш каби хусусиятларни ўзида ифода этади. Баъзан матндан ташқарида ФБнинг услубий таснифини осон ва аниқ белгилаш мумкин бўлмайди, буни албатта тан олмоқ лозим. Масалан: “лагердаги ўрис хотинлар уруш бошланибди, деб йиғлаган, мен аммамнинг бузоғи хайрон бўлган эдим. Уруш аллақадда бўлаёттибди-ю, булар нега дод солади, дегандим”(Ў.Ҳошимов.Нотаниш орол).

Келтирилган парчадаги “аммамнинг бузоғи” ибораси ланковур, лапашанг кишини эмас, балки ҳали ёш, мурғак бола тасаввурини бўртириш, характерлаш учун хизмат қилган.

Фраземаларнинг услубий таснифи доирасига қуйидаги долзарб масалалар кирди: услубий маъно ва унинг компонентлари, ФБларни услубий жиҳатдан фарқлаш мезонлари, ўзбек фразеологик системасининг услубий қатламларини белгилаш, фраземалар синонимияси ва уларнинг услубий тармоқланиши ва бошқалар.

Сўзнинг семантик структурасини ўрганишга бағишланган ишлабда коннотациининг икки тури - ингерент коннотация ва адгерент коннотация ўзaro фарқланади. Ингерент коннотация дейилганда сўз ёки ибора контекстдан ташқари олинган ҳолатда уларга хос бўлган коннотатив маъно тушунилса, адгерент коннотацияда сўз ёки иборанинг муайян контекстда ифодага келган нутқий коннотатив маънолари эътиборга олинади (222,523-524; 182,12-14; 147, 70-78 ва бошқалар). Шунинг учун биз ҳам фраземаларнинг услубий таснифи, уларнинг семантик структурасини ўрганишда ибора тил элементи сифатида ўз парадигматик қаторида олинганда унга хос бўлган ингерент (лисоний) коннотатив маънони ва адгерент (нутқий) коннотатив маънони фарқлашга ҳаракат қиламиз, чунки, бу икки хил коннотацияни фарқламадан туриб, ФБларнинг семантик структурасини ўрганиб бўлмайди.

ФРАЗЕМАЛАРИНИНГ УСЛУБИЙ МАЪНОСИ ВА МАЪНО КОМПОНЕНТЛАРИ

Маълумки, тилдаги барча элементлар номинатив-манتيқий маъно билан бирга услубий бўёқдорликка ҳам эга. Улар ўзига хос “экспрессив атмосфера билан ўралган” (В.В.Виноградов) бўлади. Бу ҳолат тилшуносликда ҳозирга қадар турли хил номланиб келмоқда. Тил элементларига ирония, тантанаворлик, ҳазил-мutoйиба, ишонмаслик, шубҳа каби услубий нозикликларни юкловчи ҳодисани номлашда олимлар “услубий бўёқ”, “услубий тоналлик”, “коннотация” атамаларидан фойдаланмоқдалар. Биргина “коннотация” атамасининг ўзи ҳам тилшуносликда ҳар хил таърифланаётир. Жумладан, О.С.Ахманова, Н.М. Шанский, М.Тикоцкий каби олимлар коннотатив элемент асосий маънога қўшимча гарза юкланади, шунга кўра, у

тия бирликларининг семантик структурасига кирмайди, деб ҳисоблайдилар (коннотациянинг ўрганилиш тарихи ҳақида қаранг: 54; 147,89-93; 183,12-14; 182 ва бошқалар).

А.В.Кунин С.Г.Гаврин, А.М.Мелерович сингари бошқа бир гуруҳ фразеолог олимлар эса коннотацияни лексик ёки фразеологик маънонинг таркибий қисми сифатида изоҳлайдилар. Э.С.Азнаурова эса коннотацияни объектив тил ҳодисаси деб қараш тарафдори сифатида кўринади(12.88). Э.Қиличев эса коннотатив маъно сўз семантикасидан денотатив маъно ажратилгандан кейин ҳосил бўладиган айирмага тенг, деб ҳисоблайди(208,10).

Фраземаларнинг эмоционал-экспрессив бўёқдорлигини аниқлашнинг энг муҳим йўли уларни семантик-стилистик ва контекстуал методлар асосида синчиклаб ўрганиш, контекстдаги маъно қирраларини белгилашдир. Аммо “Ўзбек тилининг изоҳли лугати”да, проф.Ш.Раҳматуллаевнинг “Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик лугати”(1978).”Ўзбек тилининг фразеологик лугати”(1992). М.Содиқованинг “Қисқача ўзбекча-русча фразеологик лугат”(1989) каби асарларида фраземаларнинг маъно доирасини аниқлаш жараёнида унда қўшимча усл. Ҳий, баҳо моментлари борлиги кўпинча ҳисобга олинмайди. Масалан, “кўзи тўрт бўлди” иборасини олиб кўрайлик. Бу ФБ “Изоҳли лугат” да “ниҳоятда интизорлик билан кутди” маъносига эга эканлиги қайд қилинган(243,411). Ш.Раҳматуллаев лугатида эса бу ФБнинг “ кўзлари тўрт бўлди”, “кўзи тўрт бўлиб”, “икки кўзи тўрт бўлиб”, “тўрт кўз бўлиб” вариантларига эга эканлиги қайд қилинган ҳамда “интизор бўлмақ” маъносини ифодалашни таъкидланган (232,142). М.Содиқова лугатида эса бу иборанинг русча таржимаси “все глаза проглядел; он ждал с нетерпением; ждал не дождался; высматривал” тарзида берилган (236,150). Юқоридаги уч лексикографик манбада бир ФБнинг изоҳи фарқи томонларга эга. Бу жиҳатдан “Изоҳли лугат” да қайд этилган “ниҳоятда” семаси ўша иборанинг қўшимча стилистик маъноси саналади. Ҳар уччала манбада ҳам ўша иборанинг услубий ҳосиллиши, яъни қайси услубда кўпроқ қўлланиши ҳам таъкидлаб кўрсатилиши

лозим эди. Энди худди шу иборанинг айрим туркий тиллардаги изоҳи билан танишайлик. “Қирғиз тилининг фразеологик лугати” да “Экки козу торт боду” (“икки кўзи тўрт бўлмоқ”) ибораси келтирилиб, унга “қандайдир бир нарсани жон дили билан тиламоқ, зориқиб кутмоқ” деб изоҳ берилган (246.315). “Уйғур тилининг изоҳли фразеологик лугати” да “тўрт кўзи билан (кутмоқ)” ибораси келтирилиб, унга “интизорлик билан” тарзида изоҳ берилган (223.184). “Татар тилининг фразеологик сўзлиги” да “кўз дурт бўлу” иборасига “кутилмаган ҳо- хабардан, ажабланувдан кўзлар зўр бўлиб очилув”, деб изоҳ берилган (227. 460), туркман тилида эса “кўзи тўрт бўлмоқ” ибораси “турмуш курмоқ, уйланмоқ” маъносини ифодалайди (237, 121).

Кўринадики, лексикографик ва фразеографик манбаларда ФБлар турлича изоҳланади, ФБларнинг қўшимча услубий маъноси (коннотатив хусусияти) қайд этилмайди. Аслини олганда, ФБларнинг услубий томони таъкидланганда лугатларда махсус ҳаволалар-белгилар қўлланилиши лозим. Лекин туркий тиллар, жумладан, ўзбек тили ФБлари изоҳида ҳозирги кунга қадар бунга кўпинча амал қилинмайди.

Масалан, “Изоҳли лугат” да фраземалар ромбик билан берилган, уларнинг айримлари эса услубий (китобий, сўзлашув тили сингари) ҳаволалар билан таъминланган. Жумладан, “кўзи қаттиқ” иборасининг “кишига тикилиб қарайдиган, уялmaidиган, хаёсиз” маънолари қайд қилинган, шу билан бирга, унга с.т. (сўзлашув тилига хос) деган ҳавола ҳам қўйилган(243,411). Ш.Раҳматуллаев лугатида эса бу ФБ қайд этилмаган. М.Содиқова лугатида “кўзи қаттиқ” ибораси “у него наглые (быстыдные) глаза” деб таржима қилинган ва неодобр. (неодобрительно) деган белги қўйилган (236, 150).

Баъзан ФБларнинг эмоционал-баҳо бўёғи лугатларда уларни изоҳлаш таркибига киритилади (бу ҳолат ФБнинг узвуд, лисоний хусусияти билан ҳам боғлиқ). Масалан, А.Ҳожиёвнинг “Ўзбек тили синонимларининг изоҳли лугати” да “қазо қилмоқ” ибораси оддий сўзлашувда, асосан катта ёшдаги кишиларга нисбатан ва вафот этиш вақтларида, уни бошқаларга хабар қилишда

қўлланиши таъкидланган (248,242-243). “Нобуд бўлмоқ” ибораси ҳам қўлланиши жиҳатдан оддий сўзлашувга хос, лекин у асосан гўдақларга nisбатан қўлланади. Энди бу икки иборанинг “Изоҳли лугат” даги изоҳи билан танишайлик: “Қазо қилмоқ” - ўлмоқ, вафот этмоқ (244, 536); “Нобуд бўлмоқ” - “ҳалок бўлмоқ, ўлмоқ” (243,505). Кўрнадикни, “Изоҳли лугат” да ҳар иккала ибора изоҳида уларнинг қўлланиши хусусияти, услубий хасланиши очиб берилмаган.

Шунинг муҳимики, энг дастлабки нашр этилган “Ўзбекча-русча лугат” ларда ҳам ФБлар талқинида уларнинг услубий аспекти лисоний изоҳ таркибига киритилган эди(229;230).

Умуман олганда, сўзда бўлгани сингари, ФБларда ҳам мантиқий-номинатив маъно билан бирга экспрессив-стилистик бўёқдорлик ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Кейинги йилларда семасиологияга оид тадқиқотларда “стилистик маъно”, “тил бирликларидаги умумий-эмоционал баҳо ёки экспрессив маънонинг ифодаланиши” каби атамалар(202,46) қўлланилганда Т.Г. Винокур эса “стилистик коннотация” атамасидан фойдаланган(39,42). Д.Н.Шмелев лексик ва стилистик маъноларни ўзаро қиёслаб, индивидуал, соф лексик маънони грамматик ва экспрессив стилистик элементлар ажратилгандан кейинги “қолдиқ” (“остаток”) деб ҳисоблайди(185,13). Т.Г.Винокур эса бу фикрни давом эттириб, шундай ёзади: “тадқиқотнинг семантик-услубий йўналишида сўз (сўз бирикмаси, конструкция) нинг умумий семантикасига, қўпиладиган стилистик маънони “қолдиқ”, аннкрофи “қўшимча” деб ҳисоблаш мумкин(40,14).. И.В.Арнольд коннотация таркибига “эмоционаллик”, “экспрессивлик”, “баҳолаш” ва “услубий бўёқдорлик”ни киритади (15,108-114).

Кўрнадикни, услубий маъно иссон онгининг экспрессив-баҳолаш фаолияти маҳсули бўлиб, сўз ва ФБнинг тушунча ифодалаш хусусияти билан узвий боғлиқдир. Сўз ва иборанинг денотатив ҳамда коннотатив маъноларга эга

лислиги уларнинг бадиий тасвирда асосий асоситалардан бири сифатидаги ролини белгилайди.

Шундай қилиб, бизнингча, коннотация, услубий бўёқ, услубий маъно атамалари бир тушунчани, бир лисоний ҳодисани ифодалайди. Уларни маънодош атамалар сифатида қўллаш мумкин. Лекин айрим услубшунослар бу атамалардаги фарқли томонларни аниқлашга ҳам интилоқдалар, бундай интилишлар ҳозирча яхши натижа бераётгани йўқ (бу ҳақда қаранг: 85,32-34).

Маълумки, ўзбек тили дугат таркибида кенг истеъмолдаги сўзлар миқдор жиҳатдан асосий қисми ташкил этади. Бундай сўзлар, 26 тематик гуруҳдан иборат бўлиб, кундалик турмушда кенг қўлланилиши, кўпчилик учун тушунарли эканлиги ва услубий жиҳатдан нейтраллиги билан характерланади (бу ҳақда қаранг: 204,58-72; 25,11-13). Бу сўзларнинг ана шундай услубий нейтраллиги, нейтрал услубий бўёққа, ноль услубий маънога эгалиги уларнинг услубий тасвифи учун хизмат қилади, чунки бу сўзлар юқори ёки кам (паст) услубий бўёққа эга бўлган сўزلарни ажратини, белгилаш учун услубий фон вазифасини ўтайди.

ФБлар орасида “услубий жиҳатдан нейтраллар”, яъни услубий новларнинг мавжуд бўлиши жуда камдан-кам учрайдиган ҳолат. Лекин бу нарса айрим олимлар ҳисоблаганидек, “фразеологияда коннотатив элемент денотатив (таъкид бизника - Б.Й.) маънонинг денотатив элементидадан устун келади (162,26) дейишга асос бўлаолмайди. Масалан, “қош кўймак деб кўз чиқармоқ”, “ўн гулдан бир гули очилмаган” сингарияФБларда соф номинатив маъво коннотатив маъво томонидан сиқиб чиқарилади, дейиш маъқул эмас. Бунини кўйидани матнлар ҳам тўла тасдиқлайди: “ҳамма оғир сукутта толиб, қош кўймак деб кўз чиқарганларини ҳис этмоқда эдилар” (Ж.Абдуллахонов. Суиқасд). “У энди йигирма уч ёшга кирган, ўн гулдан бир гули очилмаган бўлса ҳам, бошига эрта тушган ташвишлар унинг ошпоқ юзидан кунинглирини сўндирди” (Х.Ғулом. Мингулик).

ФБларнинг услубий маъноси икки компонентдан иборат: а) экспрессив-баҳо бўёғи - бу компонент ФБга баҳолаш ва бошқа оттенкаларни юклайди; б) функционал-услубий бўёқ” деб номлаш мақсадга мувофиқ, чунки бушай деб аташ ФБларнинг турли функционал стилларда қўлланишини ҳам ўзида ифода этади.

Ҳар бир ФБ икки хил услубий бўёққа эга бўлиб, улар бир ҳодисанинг турли томонларини ифодалайди. Лексикографик ишларда (амалиётда) тил элементларининг услубий бўёғи кенг тушунилади: унинг доирасига тарихий-замонавий тавсиф ҳам киритилади. Шубҳасиз, луғатларда “эски”, “тарихий”, “неологизм”, “бетакаллуф” ҳаволалари зарур, улар тил элементларининг қўлланиш доирасини, актив ва пассивлигини кўрсатишга хизмат қилади, лекин бундай ҳаволалар сўз ёки ФБнинг услубий маъноси (бўёғи) билан бевосита алоқадор эмас.

Шундай қилиб, ФБларнинг экспрессив-баҳо бўёғи таркибици а) баҳолаш, б) эмоционаллик ва в) экспрессивлик ташкил этади.

Баҳолаш деганда предмет ёки шахсга нисбатан салбий ёки ижобий тавсиф бериш тушунилади. Ҳар қандай ФБ ҳам баҳолаш хусусиятига эга эмас. Лекин ФБ маъносини талқин қилганда баҳолаш хусусияти албатта иштирок этади. Бу билан баҳолаш услубий бўёқнинг бошқа компонентларидан фарқ қилади. Агар ФБнинг семантик структурасида баҳолаш семаси бўлса, ўша ФБнинг структурал-грамматик курилишидан қатъий назар, ибора изоҳи сифат орқали берилади ёки бу изоҳ таркибида баҳо семасини ифодаловчи “ниҳоятда”, “жуда” сингари сўзлар қўлланади. Масалан: “ораларидан қил ўтмайди” - жуда иноқ, дўст; “она сути оғзидан кетмаган” - жуда ёш; “илоннинг ёғини ялаган” - жуда айёр, муғомбир; “юлдузни бенарвон уради” - жуда олғир, эпчил; “оғзи қулоғида” - ниҳоятда хурсанд; “оғзинг қани деса, қулоғини кўрсатмоқ” - ўтакетган ношуд, анқов; “лаби-лабига тегмайди” - жуда тез ва кўп гапирмоқ; “кўргани кўзи, отгани ўқи йўқ” - ўтакетган даражада ёмон кўрмоқ; “кўзининг оқу қораси” - яккаю ягона ва кадр-қиймати беқиёс юксак; “жон-пони чиқиб

ксли” - ниҳоятда қаттиқ кўрқмоқ; “ёқасини ушламоқ” - ниҳоят даражада ажабланимоқ ва бошқалар.

ФБларнинг эмоционаллиги уларнинг турли хил ҳис-туйғуларни, шахс предметларга нисбатан субъектив муносабатларни ифодалаш билан боғлиқдир. ФБларнинг эмоционаллиги қуйидаги икки омил асосида юзага чиқади: а) образлилик; б) бир вақтнинг ўзида икки маънонинг реаллашуви(29,31). Дарҳақиқат, ФБлар кўрқув, шодлик, ажабланиш, ҳайрат, таажжуб, ирония кабиларни ифодалаш имкониятига эга. Масалан, “ўпкаси тўлди”, “таби хуфтон бўлди”, “юррак-бағри қон бўлди”, “юрагига қил (ҳам) сиғмайди” каби ФБлар қайғу, алам ва хафагарчилик эмоционал бўёғига эга бўлса, “оғзингизга бол”, “оғзингга асал”, “оғзингизга шакар”, “тилингизга шакар”, “лабингизга шакар” сингари ундов ФБлар қувонч, севинч эмоционал бўёғини ифодалайди. “Худо урсин”, “жин урсин”, “уйим куйди”, “эсим курсин”, “инсофинг борми”, “ҳе, куриб кетсин” сингари ундов ФБлар эса қаҳр-ғазаб, норозиликни ифодалайди (101,6-10).

Баъзан ФБлар бир вақтнинг ўзида ҳам эмоционаллик, ҳам баҳолаш хусусиятига эга бўладилар. Масалан, “тўрт томонинг қибла” фраземасидан “қаёққа кетсанг кетавер; ихтиёринг ўзингда” эмоционал маъносин билан бирга (244,426), “қатъий буйруқ”, тазйиқ баҳосин ҳам англашилади. “Афлотун мия” иборасин ақлли кишиларга нисбатан қўлланиш билан бирга, ўзида “жуда, ниҳоят” баҳо семасига эга. “Илонинг ёғини ялаган”, “тегирмонга тушса бутун чиқади” иборалари эса “қув, айёр” маъноларини эмас, эмоционал баҳоли “жуда қув, жуда айёр” маъноларини ифодалайди.

Тилшуносликда “экспрессивлик” атамаси ҳозирча аниқ мукаммал таърифга эга эмас. 1958 йилдаёқ Е.М.Галкина-Федорук “эмоционаллик” ва “экспрессивлик” тушунчаларининг ўзаро аралаштирилётганлиги, ҳатто экспрессив-эмоционаллик сингари қўшма терминлар қўлланаётганлиги ҳақида таввицлашиб ёзган эди (50,107).

Худди шунингдек, бугунги кунда ҳам “экспрессия”, “экспрессивлик” сўзлари термин сифатида кўпинча ноўрин қўлланилмоқда. Ҳатто Т.Г.Винокур тўғри таъкидлаганидек, “экспрессия” термини бутун стилистик ифодавийлик, таъсирчанликни, улар қандай воситалар билан ҳосил бўлишидан қатъий назар, тўла қамраб олди (39,54-55).

Кўринадики, бу ўринда экспрессивлик таъсирчанлик билан тенглаштирилмоқда. Экспрессивлик терминини бундай кенг маънода тушуниш эса деярли ФБларни экспрессив бирликлар деб ҳисоблашга олиб келади.

Л.В.Васильев (39), А.В.Кунин (93,154), Н.А.Лукьянова (99,38-41) каби олимлар экспрессивликни шахс, предмет, воқеа-ҳодисанинг миқдорий-сифат характеристикасини ифодалаш, сўз ёки ФБларнинг ҳаракат ёки ҳолатнинг интенсивлигини кучайтириш ёки камайитириш хусусияти деб қарайдилар. Бизнингча, экспрессивликни бундай тушуниш унинг доирасини бир мушча торайтиради.

Фразеологизмлар орқали ифодаланадиган экспрессив-баҳо ва эмоционал баҳо бўёғининг хилма-хил турлари мавжуд. Айрим иборалар сўзловчининг кишиларга нисбатан ижобий тавсифи, ижобий баҳосини ифодаласа, (“лабидан бол томади”, “кўй оғзидан чўп олмаган”, “мусичаи беозор”, “юрагида кири йўқ”, “юраги кенг”, “юрагида ўти бор”, “дили тоза”, “кўнгли тоза” кабилар), бошқалари эса салбий тавсиф, салбий баҳо бўёғини ифодалаш учун хизмат қилади (“бети қаттиқ”, “юмшоқ супурги”, “тили аччиқ”, “пихини ёрган”, “ичи қора”, “усти ялтироқ, ичи қалтироқ”, “тили бошқа, дили бошқа” кабилар).

ФБлар учун характерли бўлган бундай услубий бўёқдорликнинг асосий турлари қуйидагилардир:

а) ирония, киноя семали ФБлар: “ковуши кўчада қолибдим”, “куйдирган калладай тиржаймоқ”; “тухум босиб ётмоқ”; “думини хода қилиб қочмоқ”; “бешинини тебратганмисан”; “лаганга солмоқ”; “кесакдан олов чиқибди”; “икки туғиб бир қолганингми”; “ёғи чиқадими” кабилар;

б) ҳуши-мутойиба семанти ФБлар: “ҳақиқат аниқлаш”, “муайян мингдан шайхдек (бўлиб қолмоқ)”, “интиқодининг ўқиди”, “бўри (мушук) шийрини” кабилар.

в) менсимаслик, эътиборсизлик семанти ФБлар: “бениб қўймоқ”, “баланддан келмоқ”, “диомога қурт тулмоқ”, “назафат аниқлаш”, “диомдан ош пишмоқ”, “дабдаба қилмоқ”, “затта галлармоқ”, “басар-тушарига бинирий қолмоқ”, “ўзида кетмоқ”, “халидан ошмоқ” кабилар.

г) нафратланши, жирканиши семанти ФБлар: “хўрғола қўли оқитиш ўққ йўқ”, “ишнинг қил”, “тошнинг тер”, “ичингда ит ўлганми”, “тежасида бир гўр” кабилар.

д) таҳдид семанти ФБлар: “чагинни салт қилиб қўйма”, “қондан кўзига кўрсатмоқ”, “жонини олмақ” ва ҳоказо.

ФБларнинг асосий қисми учун муайян баҳолаш оттенкаси харақатли бўлгани учун, эмоционаллик уларнинг доимий белгиси бўлиб қолади. Мисалан, “юраги шув этиб кетди” ибораси норматив қўлланишда яқиний баҳо нозиклигига эга бўлиб, “бир даҳза ич-ичидан кўрқин эралиш қажоқлашмоқ” маъносини ифодалайди (232,320). Санд Аҳмадининг “Жимжигининг” романида бу ибора “юраги орқасига тортиб кетмоқ” ўхшаш варианти билан қўлланган. контаминацияга учраган ҳолда қўлланиб, Ғолябжоннинг ички қажоқлаш, кўрқини, ҳадиксираниши ифодалаган: “Бирдан юраги шув этиб орқасига тортиб кетди. Синглиси бошқа ёққа кўчиб кетган бўлса-а” (С.Аҳмад Жимжигининг). Шу иборага яқин бўлган “юраги қон бўлди” ибораси эса “дилтанг бўлмоқ, тик бўлмоқ” маъносини ифодалайди (232,321) ҳамда негатив, маъқудланмаслик оттенкасига эга: “Ётавериб, жуда қон бўлиб кетдим, кечки қавола бир нисо вада айланай деган эдим” (С.Аҳмад. Ҳикоялар).

Худди шунингдек, “кўзи ўйнайди”, “оғзи очилиб қолмоқ”, “ёқасини ушламоқ”, “ҳанг-манг бўлиб қолмоқ”, “ўзини қўярга жой тополмаслик”, “маъна говлаб кетмоқ”, “етти уқлаб тушига кирмаслик”, “кўзи олма-кесақ термоқ” каби ФБлар ҳам ҳайратланши, таажубланиши оттенкаларини ифодалайди.

Шу билан бирга, тилда нуткий вазият билан боғлиқ ҳолда ўз услубий бўёқдорлигини ўзгартирадиган ФБлар ҳам бор. Масалан, “худо урсин”, “худо бир асради”, “худо ярлақагур”, “йўл бўлсин”, “йўлга солмоқ” сингари ФБлар ҳам ижобий, ҳам салбий маъно нозикликларини ифодалаш хусусиятига эгадир. Масалан, адабий тилда “байт-ғазал ўқимоқ” ибораси бўлиб, “дард-хасрат баён қилмоқ” маъносини ифодалайди (243,74). Бу ибора Саид Аҳмаднинг “Уфқ” трилогиясида Низомжон ва Дилдор ўртасидаги севги тарихини қисқа ва ихчам формада ифодалаш учун қўлланилган: “Шу оқшом Низомжон дилига тугилиб ётган чигилини ечиб ташлади. Шундан кейин қанча байту ғазаллар ўқилди. “То ўлгунча, деган аҳду паймонлар бўлди” (С.Аҳмад. Уфқ). Абдулла Қаҳҳорнинг “Синчалак” повестида эса “байту ғазал ўқимоқ” иборасининг “байту ғазал айтмоқ” вариантдан фойдаланилган ва бу ибора салбий маъно нозиклигини ифодалаш учун бўйсундирилган эди: “Зулфиқор^{ов}нинг хотини уйдан ҳайдаб юборибди ва Қаландаровнинг номини айтмаган бўлса ҳам, “суянган тоғи” шаънига қанча байту ғазаллар айтибди” (А.Қаҳҳор. Синчалак).

Лексикографик амалиётда кўпинча ФБларнинг баҳолаш оттенкасидаги бундай ўзгарувчанлик ҳисобга олинмайди, фақат биргина маъно учун мисол келтирилади, холос. Масалан, “Изоҳли лугат” да баҳолаш оттенкаси ўзгарувчан характерга эга бўлган “кўнгли йўқ”, “кўнгли очиқ”, “очиқ кўнгли” ибораларининг ҳар иккала маънолари қайд этилади-ю, уларнинг фақат дастлабки маънолари учун мисоллар берилди (243,415). Ш.Раҳматуллаев лугатида ҳам “кўнгли йўқ” иборасининг “истамаслик” маъноси (232,156), “очиқ кўнгли - кўнгли(и) очиқ” ибораларининг “самимий; гайирликни билмайдиган” маънолари (232,205) қайд этилади-ю, уларнинг баҳолаш оттенкаларидаги ўзгарувчанлик инобатга олинмайди. Ёки “гапи бир жойдан чиқди” иборасининг “Изоҳли лугати” да “ҳамманинг гапи, маслаҳати бир қил бўлиб чиқди” маъноси (243,186), Ш.Раҳматуллаев лугатида “гап(лар)и бир жойдан чиқди” иборасининг фикр-ўйлари мос келди” маъноси (232,64), “Уйгур тили фразеологик лугати” да “гапи бир ердан чиқмоқ” иборасининг “сўзи, дегани

Ҳиссини, бирдек бўлмоқ” маъноси (223,43) таъкидланган, ammo ибора баҳо оқибатидаги ўзгарувчанлик бу манбаларда ўз аксини топмаган.

Юқорида таъкидланганидек, ФБлар стилистик маъносининг иккинчи компоненти унинг функционал-услубий бўёғидир. Функционал-услубий бўёқ ФБнинг қўлланишини муайян нутқий доираларда, услубларда чегаралайди. Кўпинча ФБ у ёки - бу реалияни, ҳодисани ифодалаб, баҳолабгина қолмай, муайян нутқ услуби ҳақида сигнал беради.

Функционал-услубий компонент ФБнинг экспрессив-баҳо компонентига нисбатан фразеологик маъно структурасига камроқ дахлдордир. У ФБнинг маъно доирасидан ташқари туради. ФБ таснифига, шарҳига функционал-услубий компонент кам ўринлардагина киритилади. Маълумки, лугатларда лексик бирлик (сўз)ларга берилган изоҳлар, сўзнинг функционал йўналишидан қатъий назар, нейтрал услубда берилади. Лекин ФБлар изоҳи учун бундай лексикографик қоида ҳамма вақт ҳам тўғри бўлавермайди, чунки ФБнинг ижобий ёки салбий баҳо ифодалаш ҳолати оғзаки-сўзлашув услуби ёки бошқа нутқ услубига хослиги унинг таснифи, изоҳида ҳам ўз ифодасини топиши керак. Масалан, “икки кўлини бурнига тикиб” иборасининг маъносини агар унинг экспрессив-баҳо ва функционал-стилистик бўёғини ҳисобга олмаганда, нейтрал услубга хос сўзлар билан “ҳеч нарчасиз, қуруқ қайтмоқ” тарзида изоҳлаш мумкин эди. “Изоҳли лугат” да бу ФБнинг изоҳи худди шундай “қуруқ, ҳеч нарчасиз” сифатида қайд қилинган ҳам (243, 152). Лекин бу ФБнинг мазмунига оғзаки сўзлашув услубига хос сўзлар қўшилган қуйидаги изоҳ кўпроқ мос келади: “ҳеч вақосиз қайтмоқ”. Бу жиҳатдан мазкур иборанинг Ш.Раҳматуллаев лугатида “қуруқдан-қуруқ, эвазига ҳеч нарса ололмай” тарзида изоҳланиши (232,111) ва “Уйғур тилининг фразеологик лугати”да “ҳеч немисиз дак йэрда олтирип калмак” деб изоҳланиши унинг функционал-услубий табиатига бироз яқинлашади (223,74-75).

койишмоқ, урушиб қолнишмоқ” деб изоҳланган (244, 19). М.Содиқова лугатида ҳам “ади-бади айтишмоқ” ибораси келтирилиб, унинг сўзлашув нутқиға хослиғи, маъқулламаслик оттенкасиға эғалиғи таъкидлангану, ўша ибораға маъно жиҳатдан яқин турувчи “ади-бадиға бормоқ” қайд қилинмаган (236,14). “Сан-манға бориб қолмоқ” ибораси келтирилганда эса, унинг сўзлашув нутқиға хослиғи ёки маъно оттенкасиғи таъкидлаш унутилган (236, 228).

Тилшунос олимлар ФБларнинг функционал-услубий бўлиниши (тармоқланиши) ҳақида гап кетганда кўпинча уларни лексик бирлик - сўзлар сингари услублараро, китобий, сўзлашув ва оддий сўзлашув типларига ажратадилар (бу ҳақида баранг: 62, 284-285; 180, 249-254; 181, 143-147; 166, 357-361; 21, 94-96; 185,146 ва бошқалар). Буғда ФБларнинг сўзлардан фарқли ҳолатдаги қўлланиш хусусиятлари тўла ҳисобға олинмаган кўринади.

“Уй”, “суг”, “ной” каби умумистеъмордаги сўзлар ноль услубий бўёққа эға, улар маълум бир тушунчағина ифодалаб, кўшимча эмоционал-экспрессив бўёққа эға бўлмагани учун интеллектуал лексика дейилади (190,63-64). Улар услубий, экспрессивлик-бўёқдорлик жиҳатидан нейтрал, функционал томондан эға умумуслубий ёки услублараро характерға эға, чунки улар тилнинг барча функционал услубларада қўлланилиши мумкин, бундай умумистеъморға оид сўзларни китобий, расмий услубларда ҳам учратиш мумкин. ФБлар орасида фақат айримлари (“очиқ хат”, “очиқ кўнгил”, “оқ йўл бўлсин”, “ораси бузишмоқ”, “орғага тушмоқ”, “онла қурмоқ”, “онла тебратмоқ”, “олам гулистон” кабилар) барча услубларда эркин қўлланиш имкониятиға эға. Бу ўз-ўзидан тушунарли, чунки В.Д.Девкин тўғри таъкидланганидек, фразеология соҳасида соф нейтралликнинг бўлиши мумкин эмас (56, 41).

Масалан, “оёқда турмоқ”, “орани бузмоқ”, “оёғидан олмоқ”, “оби-дийда қилмоқ”, “қўлдаш-қўлга ўтмоқ”, “оралари очиқ” каби ФБлар эмоционаллик ва бундаш хусусиятиға эға эмас, аммо бу иборалар учун уларнинг образлилиғи бундан боғлиқ ҳолда экспрессивлик ҳам хос. Шунға мувофиқ, бу ибораларни услубий жиҳатдан нейтрал ёки умумуслубий тарзида тасниф қилиб бўлмайди:

“Отақұзи бўлса.... ўғлимнинг ишини ўқимадинг, ўқимасдан туриб, чиппакка чиқараяпсан, илмий раҳбарига адоват қиламан., деб ўғлимнинг оёғидан олаяпсан, деб таъна қилипти” (О.Ёқубов. Диёнат); - Ҳали бориб яна ўз ташвишларинг билан қовуриларсан, куярсан, оби-дийда қиларсан....” (Мирмуҳсин. Умид);” -Азиз полвон келадиган бўлса, мен қайтиб кетаман, деб ҳозир оби-дийда қилиб турган эдинг-ку” (С.Аҳмад. Уфқ).

Бизнингча, ФБларни функционал-стилистик бўёқдорлиги жиҳатидан куйидагича икки гуруҳга ажратиш мақсадга мувофиқдир:

а) муайян услубга қўлланиш жиҳатидан боғлиқ бўлган ФБлар: “қўл кўтармоқ”, “домига тушмоқ”, “роль ўйнамоқ”, “ўлик жон бўлмоқ”, “жавлон урмоқ”, “ёқасини чок этмоқ”, “оёғидан олмоқ”, “майдонга тушмоқ”, “етти ухлаб тушига кирмаслик”, “хамирдан қил суғургандай”, “қўли енгил”, “капалаги учди”, “оёк учи билан кўрсатмоқ” кабилар;

б) функционал жиҳатдан муайян услубга боғлиқ бўлмаган ФБлар: “икки гапнинг бирида”, “жон олиб жон бермоқ”, “оёғи осмондан келмоқ”, “попути пасайиб қолмоқ”, “дўконидан ел ўтмаган”, “ноғорасига ўйнамоқ” кабилар.

Биринчи гуруҳдаги ФБларнинг ўз навбатида китобий, сўзлашув ва оддий сўзлашув типларига ажратиш мумкин.

Тилшуносликда ФБларнинг экспрессив-баҳолаш ва функционал-услубий бўёқдорлигини услубий маъно компонентлари сифатида тан олиш; улар ўргасидаги муносабат масаласига доир турли хил қарашлар мавжуд. Масалан, А.И.Молотковнинг фикрича, ФБларнинг экспрессив-эмоционал бўёғи уларнинг муайян нутқий услубларда қўлланиши билан боғлиқ эмас: “Фразеологизмнинг экспрессив-эмоционал бўёғи уларни муайян функционал услубда қўллаш ҳамда ўзларидаги услубий ва тарихий-замонавий тавсифи билан боғлиқ эмас. Ибора оғзаки сўзлашув, оддий, эскирган, диалектал каби хусусиятларидан қатъий назар, у ёки бу экспрессив-эмоционал бўёқни нутқ жараёнида, қўлланишда олади” (111, 250).

Бошқа бир гуруҳ олимлар эса бу икки компонент бир-бири билан узвий боғлиқ, улар бир бутун ҳолда ФБ семантик тузилишида амал қилади, деб таъкидлайдилар (бу ҳақда қаранг: 44,7-12; 83, 106-ва бошқалар).

Аввал қайд қилганимиздек, бу икки компонент (икки бўёқ) ФБдаги бир ҳодисанинг турли томонларидир. Баъзан ФБнинг экспрессив-баҳо бўёғи унинг функционал-услубий бўёғи билан ўзаро алоқада бўлиб, улар ўртасида сабаб-оқибат муносабатлари юзага келади, яъни бири иккинчисини тақозо этади, келтириб чиқаради. ФБ қанчалик ёрқин экспрессив-баҳо бўёғига эга бўлса, у функционал-услубий жиҳатдан шунчалик чегараланган бўлади (масалан, қиссланг: сўзлашув услубига хос бўлган “итдай ақилламоқ”, “итдай таламоқ”, “тўрингда тўнғиз кўпқур”, “тишининг кирини сўрмоқ” сингари иборалар). Ёки салбий баҳо оттенкасига эга бўлган “бозори ўтмади” (243, 127), “ўзини бозорга солмоқ” (243, 126), “заҳрини сочмоқ” (243, 302) каби ФБлар кўпроқ сўзлашув услуби учун характерли бўлиб қолади.

Кўп ҳолларда икки баҳо оттенкасининг қўшилган ҳолати кўзга ташланмайди, улар алоҳида-алоҳида, бир-бирлари билан боғлиқ бўлмаган ҳолда амал қиладилар. Жумладан, ибора эмоционал бўёққа ёки ижобий баҳолаш оттенкасига эга бўлса ҳам, ҳаммаси китобий бўлавермаслиги мумкин, ёки аксинча, инкор, салбий бўёқдорликка эга бўлган ФБни ҳамма вақт сўзлашув услубига хос дейиш тўғри бўлмайди. Фикримизни қуйидаги мисоллар ҳам тасдиқлайди: “итнинг кейинги оёғи”, “ит тегди” (243, 339), “бузоқнинг югургани сомонхонагача” (243, 146) каби иборалар салбий бўёққа эга, лекин улар китобий услубга мансуб. Худди шунингдек, “дўппини осмонга отмоқ”, “дўпписини яримта қилиб юрмоқ”, “оғизга тушиб кетди”, “оғзи очилиб қолди”, “оғзига қаратмоқ”, “ораларидан қил ўтмайди”, “обрўй қозонмоқ”, “обрўйи баланд” сингари иборалар ижобий экспрессив-баҳолаш оттенкасига эга бўлгани ҳолда китобий услубга тегишлидир.

“Кўзим учиб турувди”, “моҳовга ошна қилмоқ”, “мошхўрдага қатиқ бўлмоқ”, “нафасингни иссиқ қил”, “номер кўрсатмоқ”, “номери ўтмайди”,

“овозингни ўчир”, “оёқ чиқармоқ”, “улфат кўрган”, “уйку босди” ибораларнинг барчаси асосан сўзлашув услубига хос, лекин бу иборалардан охирги иккитаси ижобий баҳолаш оттенкасига, қолганлари эса салбий бўёққа эгадир.

“Ғижирлашиб қолмоқ” (236,324), “қўлтиққа урмоқ” (236,322), “оғзи бемаза” (236, 206), “жин урсин” (239, 105), “жағ урмоқ” (239, 104) иборалари шахс, унинг ҳатти-ҳаракати ҳақида салбий ва қисман ижобий (“жин урсин”) баҳо ифодалайди, лекин уларнинг барчаси оддий сўзлашув услубига хос деб тасниф қилинади.

Функционал жиҳатдан муайян услубга боғлиқ бўлмаган ФБлар учун эмоционаллик ва баҳолаш хусусияти нисбатан камроқ характерлидир, лекин уларнинг кўпчилиги (кенг маънода) экспрессив хусусиятга эга. Масалан, “оқ йўл”, “омон бўлинг”, “яхши боринг”, “яхши ётиб туRING” каби ФБлар экспрессивлик хусусияти билан ажралиб туради. Бу типдаги иборалардан, яъни сўзлашув нутқи ибораларидан айримлари юқори (кўтаринки) характерга эга бўлиб, маъқуллаш оттенкасини ифодаласа (“яхши боринг”, “омон бўлинг” сингари), қолганлари эса салбий оттенкани ифода этади. Турли экспрессив-эмоционал баҳо хусусиятига эга бўлган бундай ФБлар бир типга, яъни муайян услубга хос бўлмаган иборалар типига бирлашади.

Кўринадики, иборалар услубий маъносининг икки компоненти ўртасидаги алоқа хилма-хилдир. Шунга кўра, иборанинг функционал услубий хосланишини белгилашда унинг экспрессив-баҳо бўёғи ҳар доим ҳам асосий мезон бўла олмайди.

ФРАЗЕМАЛАРДА ФУНКЦИОНАЛ-УСЛУБИЙ ХОСЛАНИШ

МЕЗОНЛАРИ

Стилистикага оид илмий ишларда тил birlikларининг функционал-услубий бўёғи ўша тил эгалари томонидан ҳис қилинади, деб таъкидланади. Бу фикр кўпгина сўзлар ва синтактик қурилмаларга нисбатан тўғри бўлиши мумкин. Фразеология соҳасида эса функционал-услубий бўёқни субъектив,

индивидуал тарзда ҳис қилиш жараёни кўпроқ кузатилади, чунки академик Д.Н.Шмелев тўғри қайд қилганидек, ФБларнинг услубий хосланишини аниқлаш шунчалик мураккабки, “кўп ҳолларда ягона, бир хил таъқинга эришиш қийин” (186,85-86).

Хатто тажрибали лексикограф олимлар ҳам айрим ФБларни стилистик жиҳатдан турлича тасниф қилмоқдалар. Буни ўзбек тили ФБлари асосида тўла маънода исботлаш имконияти ҳозирча йўқ, чунки ўзбекча эълон қилинган лугатларда ФБларга функционал-услубий ҳавола-белгилар қўйишнинг илмий тамойиллари ишлаб чиқилмаган ва лугатлар ана шундай белгилар билан тўла таъминланган. Масалан, “оёғи олти, қўли етти” ибораси “шодликдан ўзини ҳеч қаерга сиғдириолмайди, гоъл хурсанд” маъноларини ифодалайди (243, 523). Бу ибора “Ўзбекча-русча лугат” да (242, 304), М.Содиқованинг лугатида (236, 190) ҳам қайд қилинган, лекин ҳар учала лугатда ҳам иборага ҳеч қандай ҳавола-белги берилмаган. Худди шунингдек, “оёғини осмондан келтирмоқ” ибораси “қулатмоқ, ағнатмоқ, ўрнидан туширмоқ, ишини чаппасига айлантirmoқ” маъноларига эга (243, 523). Бу ибора “Изоҳли лугат” да с.т. (сўзлашув тилига хос) ҳавола-белгиси билан берилган, қолган лугатларда эса (242, 303; 236, 192) ҳаволасиз келтирилган. “Лабига учуқ чиқади” ибораси “чўчиди, кўркди, кайфи учиб кетди” маъноларини билдиради (244, 288; 232, 166; 242,498; 239,166). Лекин қайд қилинган лугатлардан фақат биттасида (239) бу иборанинг услубий хосланиши “разг. ирон” тарзида кўрсатилган. Ёки оғзаки сўзлашув тилига хос лаб-дахани йўқ” ибораси фақат М.Содиқова лугатида қайд қилинган ва унга “разг” ҳаволаси қўйилган (236, 166). “Кўзи илминди” ибораси лугатларнинг тўрталасида ҳам мавжуд (232, 137; 236,148; 242,226; 243, 411), аммо уларнинг фақат охиригисида иборадан кейин “с.т.” (сўзлашув тилига хос) ҳаволаси қўйилган. Бундай мисолларни яна кўпайтириш мумкин.

Ибораларнинг функционал-услубий хосланишини белгилашдаги бундай хилма-хиллик, чалкашлик бошқа тилларда, жумладан, рус тилида яратилган лугатларда ҳам мавжуд. масалан, “кусать локти” (аттанг деб ачиниб қолмоқ,

пушаймон бўлмоқ) ибораси А.И.Молотков таҳрири остида чиққан лугатда ҳаволасиз келтирилган (238, 218). “Рус тилининг фразеологик синонимлар лугати”да (226, 204), Р. Яранцев лугатида (241, 52), В.П.Жуков лугатида (224,179), В.П.Жуков ва А.В.Жуков лугатида (225, 168) эса разг. (сўзлашув) ҳаволаси билан берилган. Ёки “море по колена” (дунёни сув босса тўпигига чиқмайди, парвойи фалагига келмайди) ибораси А.И.Молотков таҳриридаги лугатда ҳаволасиз берилган (238,254), В.П.Жуков лугатида (224, 198), В.П.Жуков, А.В.Жуков лугатида (225, 184), фразеологик синонимлар лугатида (226, 219) эса разг. (сўзлашув) ҳаволаси билан келтирилган ва бошқалар.

Бундай хилма-хилликни бартараф этиш мумкинми? Айрим тилшунос олимлар бу саволга қисман жавоб топишга интилган эдилар. Масалан, И.А.Федосов рус тилида ибораларнинг услубий хосланишини белгилашнинг лексик, структурал-синтактик, семантик, морфологик, сўз ясаш ва фонетик мезонлари ҳақида фикр юритган, бунда муаллиф лексик мезонни асосий мезон деб ҳисоблаган эди (164). Унинг фикрича, “лексик мезонга кўра, ибора таркибидаги таянч (асосий) сўзга қараб,” унинг услубий маъносини ва хосланишини аниқлаш мумкин (164, 69, 205), Л.В.Ковалева ҳам худди шунга яқин фикрни олга суради: “ибора таркибида сўзнинг лексем хусусияти айниқса муҳимдир ва бу ҳолат ибораларнинг функционал-услубий дифференциациясида кўпинча ҳал қилувчи ўрин тутади” (83, 107).

Шубҳасиз, айрим ҳолларда ибора компонентлари сифатида келган таянч сўзлар уларнинг функционал-услубий бўёғи, услубий хосланиши ҳақида сигнал беради. Масалан, “худо” сўзи форсча-тожикча бўлиб, “диний тушунчага кўра, оламни яратган ва уни бошқарувчи олий зот” маъносини билдиради (244, 336) ҳамда ана шу диний тушунчани ифодаловчи сўз иштирок этган иборалар кўпинча сўзлашув нутқи услубига хосланган, айримлари эса эскилик бўёғига эгаллиги билан фарқланади. “Худо берди”, “худо билсин”, “худо кўрсатмасин”, “худо кўтарсин”, “худо олсин”, “худо урган”, “худо урди кетди”, “худо ҳаққи”,

“бу ол худо, ё бер худо”, “худога солдим”, “худога топширдим”, “худога шукур”, “подлингни худога айт” каби иборалар шулар жумласидандир.

Худди шунингдек, ўзбек тилининг ўз қатламига мансуб “кўрпа” сўзи шигирокида ҳосил бўлган “кўрпа кўтарди”, “кўрпага қараб оёқ узатмоқ”, “бир кўрпада катта бўлмоқ”, “кўрпа-ёстиқни кўтармоқ”, “бургага аччиқ қилиб кўрпани куйдирмоқ” сингари иборалар ҳам ўз навбатида сўзлашув услубига хосланган бўлади.

Лекин кузатишлар шундан далолат берадики, таянч сўзларнинг ибора услубий хосланишига таъсирини бўрттириш ҳам тўғри эмас. Масалан, адабий тилда “кўз” кенг қўлланувчи қатламга мансуб сўзлар қаторига киради. Лекин шу сўз таянч бўлиб келган барча иборалар ҳам функционал жиҳатдан бир услубга хосланган эмас. Чунончи, “тўрт кўз тугал”, “юзинг кўзинг борми демай”, “ўзи йўқнинг кўзи йўқ”, “кўзга иссиқ кўринмоқ”, “кўз очиб кўрган”, “кўзи ёримоқ” каби иборалар оғзаки сўзлашув услуби учун кўпроқ хосланган бўлса, “кўзини шира босди”, “кўзини шамғалат қилиб”, “кўзини мошдай очиб қўймоқ”, “кўзга кўринган”, “кўзда тутмоқ”, “кўзининг оқу-қораси”, “кўз очиб юмгунча”, “кўзига чўп солмоқ” сингари иборалар китобий услубга хослангандир. Ёки “ошиғи олчи” иборасининг компонентлари оддий сўзлашув услубига хос, лекин иборанинг ўзи эса кўпроқ китобий услубга хосланган (243, 535). Бу иборанинг китобий характери эса луғатларда ўз аксини топмаган (236, 205; 242, 321).

Ҳамма гап шундаки, кўпгина ибораларнинг компонентлари “деактуаллашган сўзлар” (В.П.Жуков) бўлиб, улар ибора таркибида сўз эмас, балки “сўзнинг сояси” ҳисобланади, чунки уларда лексик birlik бўлган сўз учун бош хусусият - мустақил лексик маъно мавжуд эмас (17,7). Иборанинг функционал-услубий бўёғини белгилашда лексик мезонни асос қилиб олувчи олинмиар ФБ компонентларида мавжуд бўлмаган маъно ва услубий бўёқни улардан қидиришга интиладилар. Масалан, И.А.Федосов фикрича, таркибида ўсимлик, ҳайвонлар, қушлар, ҳашоратлар, балиқлар номи қатнашган деярлик

барча ФБлар паст, тушкун (сниженный) кўчма маънога эга, бундай ФБларга кўпинча сўзлашув стилистик бўёғи хосдир. Олим ёзади: “Қарга калтафаҳм, пашмалоқ қуш саналади, шунинг учун шу сўз билан боғлиқ барча иборалар кўчма маънода катта ишларга лаёқати чегараланган, узокни кўзлай олмайдиган кишиларни характерлайди” (164, 160-161).

Лекин И.А.Федосовнинг бу фикрини тўла маъқуллаш қийин, чунки ўзбек тилидаги “туя кўрдингми, йўқ”, “туянинг думи ерга текканда”, “нонни туя қилмоқ”, “хўизнинг қулоғига танбур чалмоқ”, “қуён бўлмоқ”, “қуёнинг инини ижарага олмоқ” сингари ФБлар зооним сўзларни кўчма маънода қўллаш асосида ҳосил бўлмаган, бундай ибораларнинг кўпчилиги таркибидаги зоонимлар кўчма маънога эга эмас. Шу сингари қатор ФБлар эркин сўз бирикмалари таъсирида юзага келган, эркин бирикмалар таркибида эса зооним сўзлар дастлаб тўғри (номинатив) маънога эга бўлган. Масалан, “туянинг думи ерга етганда” ёки “туянинг думи ерга текканда” иборалари “рўёбга чиқмайдиган иш, ваъда” маъносида қўлланади (244, 240). Бу иборалар таркибидаги “туя” зооними кўчма маънони дастлаб билдирмаган. “Қурбақа дарахтга чиққанда” ибораси ҳам маъно жиҳатдан бу иборага яқин туради. Келтирилган иборалар сўзлашув услубига хосланганлиги билан ажралиб туради.

И.А.Федосов гарчи ФБларнинг услубий бўёғини аниқлашда лексик мезонни асос қилиб олган бўлса-да, бундай йўл тўтиш соф формал характерга эга бўлганини унинг монографияси ҳам яққол тасдиқлайди. Олим бир иборани хилма-хил услубга хос деб ҳисоблаганини ўзи ҳам сезмай қолади. Масалан, “держать порох сухим” ибораси нейтрал услубга хос деб 72-бетда қайд қилинган, чунки унинг таркибида нейтрал сўз “держать” мавжуд; китобнинг 135-бетида эса худди шу ибора сўзлашув услубига хос деб ҳисобланган, чунки ибора таркибида касб-хуёарга оид “порох” сўзи бор. Ёки “засыпать вечным сном” ибораси 80-бетда нейтрал сўз “сон” бўлгани учун нейтрал ибора дейилган, 117-бетда эса бу ибора таркибида “вечный” китобий сўзи бўлгани

үчүн бу иборанинг китобий услубга хосланиши айтылган, “Вырвать с корнем”, “и корень смотреть”, “пустить корни”, “до корней волос” иборалари асарнинг 84 саҳифасида нейтрал фраземалар деб юритилган, чунки улар таркибида усимлик билан боғлиқ ном “корень” (илдиз) бор. 160-бетда эса худди шу иборалар сўзлашув нутқи иборалари таркибига киритилган. Бундай икки сөзлөмгө изоҳланган ибораларга яна мисоллар келтириш мумкин.

Баъзан ФБларнинг функционал-услубий хосланишини аниқлаш үчүн қиёслаш усулидан ҳам фойдаланадилар. Масалан, “шайтон йўлдан урди”, “ризиқни териб юрмоқ”, “ризиқи бутун” сингари иборалар китобий услубга хос бўлиб, диний, оғзаки сўзлашув өттенкасига эга, деб ҳисобланади (3,18). Лекин бундай қиёслашлар ҳам ўша ибораларнинг қайси услубга хослигини аниқ кўрсатишга хизмат қилмайди. Шунга мувофиқ, қиёслаш усули ҳам амалий жиҳатдан тўла самарали метод бўла олмайди.

Дараҳақиқат, ибора маъносини, семантик структурасини белгилашда уни лексик бирлик - сўз билан қиёслаш, таққослаш жуда муҳим, лекин ибораларнинг услубий тармоқланишини аниқлашда бу усуллар яхши натижа бермайди. Бундай ҳолатда фразеологик система эмас, умуман тил системаси инюбатга олинган бўлади.

Шундай қилиб, ФБларнинг функционал-услубий бўёғи хилма-хил лингвистик ва экстралингвистик факторлар таъсирида шаклланади, биринчи навбатда у ёки бу ФБнинг функционал-услубий хосланиши ибора ички формасининг мавқеи, мазмунга улкан таъсири (В.В.Виноградов) билан боғлиқдир.

Энди ФБларни услубий жиҳатдан фарқлашнинг энг муҳим мезонларини кўздан кечирайлик.

1. Этимологик мезон дейилганда ФБнинг генетик хусусиятлари, унинг келиб чиқиши, дастлабки қўлланиш доираси, адабий тил таркибига кириб келиш йўллари, пайдо бўлган даври кабилар тушунилади.

Маълумки, бугунги кунда сўзлашув услубига хос деб тасниф қилинаётган кўпгина ФБларнинг пайдо бўлиш манбаи халқ оғзаки сўзлашув нутқи, фольклор асарлари саналади. Кўпинча бундай ФБлар маиший-ҳаётий, оғзаки-сўзлашув характеридаги эркин бирикмаларнинг метафоризацияси натижасида шаклланади. Масалан: “бошига бахт қуши қўнмоқ”, “тишини қайрамоқ”, “дахани оғзи очилиб қолмоқ”, “илдизи (томири) сувга етган”, “оғзи (дахани) йўқ”, “тили бир қарич”, “соясига кўрпача солмоқ”, “иши битди, эшаги лойдан ўтди”, “ноғорасига (чилдирмасига) ўйнамоқ”, “бўзчининг моксидай”, “мумини йўқотган кўнадўздай” каби иборалар шулар жумласидандир.

Халқнинг оғзаки сўзлашув нутқидан, фольклор асарларидан бундай ФБлар ёзувчи ва публицистларнинг асарлари таркибига кира бошлаган, шундан сўнг улар адабий тил фактига айланган. Масалан, Гулханийнинг “Зарбулмасал” ида қўлланган куйидаги сингари ФБлар халқ оғзаки сўзлашув тили ва фольклор асарларидан олинган: “Бўримусиз, тулку” (Гулханий.Зарбулмасал,Тошкент,1974), “аро йўлда қўйманг” (69), “ўзини айбини билган донодир” (70), “оғзи ошга текканда бурни қоноғон” (72), “кўнгилга олмаслик” (74), “ўз жонига жабр қилмоқ” (76) ва ҳоказо. Бундай иборалар кейинчалик Ҳамза, Абдулла Қодирий, С.Айний, Чўлпон, Фитрат, Фафур Фулом, Ойбек, А.Қаҳҳор сингари сўз усталари қўлида янги-янги маъно отенкаларига эга бўлди, айрим сўзлашув нутқи иборалари эса моҳир ёзувчилар қўлида янги ФБлар учун асос бўлиб хизмат қилди: “бошида кулфат чакмоғи ўйнамоқ”, “бошига жаҳаннам офатини ағдармоқ”, “тирикчилик қозонининг гирдобиди чарх урмоқ” (Ойбек), “Кўз - юрак кўзгуси, қўл - юрак наварки” (М.Шайхзода), “ўнг қўлим, сўл қўлим - бари ўз қўлим”, “гапни тонналаб, олиб, граммлаб сотмоқ”, “игна билан битадиган ишга жуводдиз тикиб ўтирмаслик”, “одамнинг чиқити бўлмайди” (А.Қаҳҳор), “Дил рост бўлса - юз қизил, дилга юз кўзгу бўлур” (Фафур Фулом), “Ёшлик - киши умрининг баҳори” (К.Яшин), “Кўнглида қори эриса ҳам музи қолади” (Шухрат) кабилар (бундай индивидуал

ижодий иборалари ҳақида қаранг: 95; 213, 25-32; 219, 88-104; 212, 62-75; 142, 20-102).

Китобий йўл билан адабий тилга кириб келган ФБлар (ўзлашма, калька ва ярим калька орқали ҳосил қилинган иборалар) ҳозирги кунда кўпинча китобий услубларда кенг қўлланмоқда. Бунга араб тили орқали кириб келган “куфрони неъмат бўлмоқ”, “асфаласофинга кетмоқ”, “айюҳаннос солмоқ” каби, форсча ўзлашмалар “сукут-аломати ризо”, “дарди сар бўлмоқ” сингари ибораларни кўрсатиш мумкин.

Фразеологик калька бошқа тилдаги иборани ўз тилига сўзма-сўз таржима қилишдир (бу ҳақда қаранг: 180, 239-240; 181, 100-103; 121, 69; 201, 55-56). Масалан, А.К.Боровков тожик ва ўзбек тилларицинг ўзаро таъсири муаммоларини ўрганар экан, қуйидаги ибораларни икки тилда ҳам аниқ “таржима” си бўлган калькалар деб ҳисоблайди:

Ўзбек тилида Тожик тилида

кулоқ солмоқ - гўш андохтан

қўл қўймоқ - даст мондан

гап тўқмоқ - гап бофтан

бир оғиз - як даҳан

бўйнига солмоқ - ба гардан гирифтан

кўз-кулоқ бўлмоқ - гўшу чашм шудан

бири боғдан, бири тоғдан - яке аз боғ, дигаре аз роғ кабилар (30, 198-199).

Калька ва ярим калька йўли билан ўзлашган ФБлар ҳам китобий услубга хос ФБлар сифатида ўзбек адабий тилига сингиб бормоқда. Масалан, “Открыть Америку” - “Америка очмоқ”; “выйти из воды сухим” - “сувдан қуруқ чиқмоқ”; “проходить красной нитью” - “қизил йип бўлиб ўтмоқ”; “поставить точку” - “нуқта қўймоқ”; “выйти из игры” - “ўйиндан чиқмоқ”; “зайти в тупик” - “боши берк кўчага кириб қолмоқ”; “как на иголках” - “игнанинг устида ўтиргандек”; “играть в кошки-мышки” - “сичқон-мушук ўйнамоқ”; “играть роль” - “роль ўйнамоқ”; “шутить с огнем” - “ўт билан ҳазиллашмоқ”; “до последней капли

крови” - “бир томчи қони қолгунча”, “пускатъ корни” - “илдиз отмоқ”; “войти в роль” - “ролга кирмоқ”; “братъ на буксир” - “шатакка олмоқ” кабилар; “... ўйиндан чиқиш муддати етганда ... бу тоифадагиларга нисбатан энди ҳақиқатан итларча муносабатда бўладилар” (Ёш л., 4.10.91); “Японияда тайёрланган соябонни юз сўмдан олиб 250 сўмдан пуллаётганда БХСС ходимлари унинг фаолиятига нуқта қўйдилар” (Ёш л., 5.10.91); “... ўзи сувдан курۇқ чиқишга уринмокда эди” (О.Ёқубов. Диёнат.) ва ҳоказо.

Баъзан ФБ этимологияси билан унинг муайян услубга хосланиши ўртасида фарқлар ҳам бўлиши мумкин. Бундай фарқлар (улар жуда кам учрайди) бошқа мезонлар билан, жумладан, иборанинг ички формаси, структураси билан боғлиқдир. Масалан, “тупроғини яламоқ” ибораси диний характердаги контекстда “мадраса тупроғини яламоқ” тарзда қўлланган ҳамда “кўп йиллар бир ерда ўқимоқ”, “таҳсил кўрмоқ” маънолари ифодаланган (244, 224): “ - Модомики, мадраса тупроғини ялапти, мулла-да, - деди Мулланаврўзга ён босиб бир мулла (С.Айний, Қуллар); “... унинг ўз гапига кўра у ўттиз йил мадраса тупроғини ялаб ётган пешқадам бир мулла...” (С.Айний. Бухоро жаллодлари). “... У хаёлан гоҳ расадхона билан, гоҳ салкам йигирма беш йил тупроғини ялаб ўтган Улуғбек мадрасаси билан видолашар эди” (О.Ёқубов. Улуғбек хазинаси).

Кейинчалик бу ибора адабий тилдан мустаҳкамроқ ўрин эгаллади. Ҳозирги кунда “тупроғини яламоқ” ибораси “мактаб тупроғини яламоқ”, “институт тупроғини яламоқ”, “фан тупроғини яламоқ”, “шаҳар тупроғини яламоқ”, “университет тупроғини яламоқ” тарзида бадий ва публицистик услубда ҳам, оғзаки сўзлашув услубида ҳам қўлланмоқда. Масалан, “ҳали Расул Олдоёровиш шу ёшга кириб, ўттиз йилдан бери фан тупроғини ялаб, бирон олимдан академиклигини тортиб олишганини кўрмаган” (Ў.Усмонов. Гирдоб).

Ёки “ўзини ўтга ҳам, сувга ҳам урмоқ” иборасини энг қадимий, зардўштилик, оловга сизиниш давридан бизгача етиб келган дейиш мумкин. Бу ибора “бирор ишни бажариш учун ҳеч нарсадан қайтмай уринмоқ”,

“истойдил тиришмоқ” маъноларини билдиради (244, 517) ҳамда ҳозирги кунда он тили сўзлашув тилида, бадий нутқ услубида кенг қўлланади: “ - балога сабр. қасога шукур керак, жон болам”: Ўзингизни ўтга, сувга урганингизнинг нафи йўқ (Р.Файзий, Ҳазрати инсон); “Сиз учун сувга ҳам, ўтга ҳам қираман, деганингиз ёлғон экан-да”. (Р.Файзий, Ҳазрати инсон).

Адабий тил фразеологияси ички имкониятлар асосида, жумладан, профессионализмлар, эвфемизмлар, жаргон ва арголар орқали ҳам бойиб боради. Кўпгина ФБларнинг генетик жиҳатдан жаргон ва арголар билан, вульгаризмлар билан алоқадорлиги уларнинг негатив ҳолатини ва кўпроқ оддий сўзлашув услубида қўлланилишини таъминлайди. Масалан: “бўзчининг моксидай”, “етовига юрмоқ”, “жиловини бўш қўймоқ”, “шонага тортмоқ”, “нигтонсизнинг чўпдан ҳадиги бор” каби иборалар шулар жумласидандир: “Ахир у ҳам сендек нигтонсиз, чўпдан ҳадиги бор эди.” (Шухрат, Олтин тангламас).

Бундай ФБлардан айримлари, айниқса, адабий тилга анча оддий кириб келганлари ўзларининг дастлабки қўлланиш доираси билан алоқани узиб, оддий услубдан юқорига кўтарилади. Масалан: “ноғорасига // чилдирмасига ўйнамоқ”, “ошиғи олчи” каби иборалар бунга мисол бўла олади. “Ошиғи олчи” ибораси дастлаб ошиқ ўйинида ютуқ вазиятини кўрсатишга хизмат қилган. Кейинчалик бу иборادا семантик силжиш юз бериб, “иши ўнгидан келган, юришган, омади келган” маъноларини билдиришга хизмат қилди (243, 535).

2. Ибора ички формасининг жозибadorлиги ёки иборанинг муайян тасаввур ҳосил қила олиш мезони. Иборанинг ички формаси деб унинг асосида ётган образ, иборанинг маъносига ҳамоҳанг бўлган образли тасаввур тушунилади (41, 66-68; 90, 183-184).

Бу жиҳатдан эркин бирикмага формал жиҳатдан қарама-қарши туриш имкониятига эга бўлган, асосида метафорик образлилик бўлган ФБлар “катта образли коэффициентга” (В.П.Жуков) эга. Шунинг учун бундай ФБларни кенгайтирилган метафоралар деб ҳам юритадилар. Масалан: “ничоқ суякка

етди”, “подадан аввал чанг чиқармоқ”, “Ўз ёғига ўзи қовурилмоқ”, “кўзини мошдек очмоқ”, “кўзини ёғ босди”, “кўзини бўямоқ” кабилар.

Бундай ФБларнинг образли тасавури бир бадиий тасвир воситасига, усулига асосланган бўлади. Тилда, жумладан, ўзбек адабий тилида метафорик бирикмалар, қотиб қолган доимий метафоралар бу жиҳатдан кўпчиликни ташкил қилади: “оёғи осмондан келмоқ”, “қўйинини пуч ёнғоққа тўлдирмоқ”, “сувни лойқалатиб балиқ тутмоқ”; “қўлини ювиб, қўлтиққа урмоқ”, “қўлтиғига сув пуркамоқ” “қўлтиғига кирмоқ”, “оғиз-бурун ўпишмоқ” ва ҳоказо.

Ички формасининг жозибadorлиги асосига қурилган ФБларнинг бир қисми аввалги ўхшатишлар асосида юзага келган: “томдан тараша тушгандек”, “ичаги узилгудай бўлиб”, “кўнглига зиғир ёғдай урди” каби.

Сўз ўйини асосида юзага келган иборалар ҳам ички формасининг жозибadorлиги билан ажралиб туради: “суьдан куруқ чиқмоқ”, “пичоқсиз сўймоқ”, “пўстагини қоқмоқ”, “подадан олдин чанг чиқармоқ”, “қўйинини пуч ёнғоққа тўлдирмоқ”, “тирноқ орасидан кир изламоқ”, “тўвини тескари кийиб олмоқ” ва бошқалар.

Бундан кўринадики, ибора ички формасининг таъсирчанлиги билан унинг услубий хослигини ўртасида муайян боғланиш бор, чунки ибора таркибидаги образлилик ипи (занжири) унинг экспрессивлигини ва функционал-услубий бўёгини маълум даражада белгилаб беради. Агар ибора қанчалик ёрқин образли асосга эга бўлса, ўша ибора услубий жиҳатдан шунчалик китобий, кўтарингки услубларда қўлланади. Лекин бундай ФБлар ҳам баъзан оғзаки сўзлашув ёки оддий услубда учраши мумкин. Агар у ёки бу ФБнинг образли асоси унчалик ёқимли бўлмаган тасаввур уйғотса, бундай ФБлар оддий сўзлашув услубига мансуб деб тасниф қилинади: “пешонаси қашқа бўлди”, “отнинг қашқасидек маълум”, “боши тошга тегди”, “елкамнинг чуқури кўрсин” кабилар. Булга “хайвонот дунёсидан олинган метафоралар” (В.В.Виноградов) нинг асосий қисми ҳам кириди: “думини ликиллатмоқ”, “қулогини бураб қўймоқ”,

йўзюкнинг югургани сомонхонагача”, “баланд охурдан ем еган”, “думини хода илмоқ”, “шаталоқ отмоқ” кабилар.

Баъзи ФБларнинг ички формаси, образли асоси тамомила унутилган, ўқолган бўлади. Бундай ибораларнинг келиб чиқиш асоси, дастлабки бразилигини аниқлаш учун этимологик изланишлар талаб қилинади. Ички формаси йўқолган ёки унутилган ибораларнинг услубий хосланишини ниқлашда энди бошқа мезонларга асосланиш лозим бўлади. Бундай ФБлар итгобий бўлиши (“гапнинг тузи йўқ”, “етти қават осмонда”), оддий, оғзаки ўзлашув услубига хосланган бўлиши ёки функционал жиҳатдан хосланмаган “бир сўз билан айтганда”, “шундай қилиб”) бўлиши мумкин.

Айрим олимлар иборанинг ички формасини фразеологик семантиканинг муҳим элементи, деб ҳисоблайдилар (160, 134). Бизнингча, сўзларга, лексик элементларга нисбатан бу фикрни айтиш мумкин бўлар, чунки сўзларнинг ички формаси унинг маъно структурасининг таркибий қисмида муҳим ўрин тутади. Буни кейинги йилларда олиб борилаётган семасиологик пландаги тадқиқотлар ҳам яққол тасдиқламоқда (бу ҳақда қаранг: 146, 209-210; 214, 71-75; 129, 4-30). Бу ҳолат лугатларда сўзларга берилган изоҳларда ҳам ўз ифодасини топмоқда. Масалан: “Изоҳли лугат”да “томир” ва “паст” сўзларининг изоҳини кўздан кечирилик: “томир” сўзининг лугатда 9 маъноси қайд қилинган бўлиб, шундан биттаси анатомик, биттаси биологик ва яна биттаси ботаник тушунчаларни ифодалайди. Қолган икки маъноси сўзлашув тилида қўлланадиган “томир ўришини кўрмоқ”, “томирига болта урмоқ”, икки диалектал маъноси (қариндош. уруғ; тутинган ўртоқ) ва икки кўчма маъносини (“томирини қуритмоқ”, “томири узун” каби) бу сўзнинг дастлабки уч маъноси семантик жиҳатдан боғланишга эга (244, 200-201).

“Паст” сўзининг лугатда ўндан ортиқ маъноси қайд қилинган. Шундан ондинчи беш маъноси миқдор, ўлчам, даража, шиддат белгиларини ифодаловчи белгилар билдирувчи сўз бўлса, иккитаси “қуйи ўришган жой”, “уйнинг эшигига ички жой” маъноларини билдирувчи от бўлса, қолган “салбий”, “тарихий”

ҳаволалари қўйилган маънолари, қўчма маънолари унинг дастлабки маънолари билан семантик алоқадорликка эга (243, 577).

Худди шундай ҳолатни биз айрим кўнма сўзларда ҳам кўрамиз, chunki кўнгина қўшма сўзларнинг изоҳи уларнинг семантик мазмунини баъзан белгиланади. Масалан: “етти йиллик” - етгита бир йиллик йиғиндиси; “ер тозаллагич” - “ерни тозалаш учун ишлатиладиган қурилма”; “жонбахш” - “жонбахш этувчи” (243, 288); “жўхориюя” - “жўхорининг пояси” (243, 293) кабилар.

Ибораларда эса уларнинг изоҳи таркибидаги бирор сўз-компонент маъноси асосида берилмайди. Бу ўрнида яна бир ҳолатни эслаш зарур: агар ички форма фразеологик семантиканинг таркибий қисми бўлганда эди, иборалар асосида сўз ўйинлари, иккиламачи актуализация усулларини амалга ошириб бўлмасди. Кўнгина иборалар ўз ички формасини йўқотган бўлади, лекин бу ҳолат унинг семантикасига заррача таъсир қилмайди.

Шундай қилиб, ФБнинг ички формаси фразеологик маънонинг таркибий қисми бўлмай, “тўла мустақил (этимологик) маънодир, у актуал, асосий маъно билан ёнма-ён туради” (65, 18).

3. Семантик мезон. Ибораларнинг фуқидпонал-услубий жиҳатдан ҳосиллашти унинг семантикасига ҳам боғлиқ. Айрим ФБлар инсон ақлий фаолияти билан боғлиқ бўлган маъно тушуниқларни билдиреди. Масалан: “оятин фовд”, “адабиётимиз дирғаси”, “бахтимиз қомузи” каби иборалар китобий услубга, аниқроқ, адабиёт ва санъат соҳаларига ҳосилланган. “Одлинги сафда бўлмоқ”, “туб бурлини нуқтаси”, “зафар маррасини эгаллимоқ”, кабилар эса публицистик услубга кўпроқ ҳосилланган. Бундай иборалар семантик жиҳатдан, ўз маъно структурасига кўра, оғзаки сўзлашув услубига тўғри келмайди. Ёки аксинча, “пешонасидан дарча очмоқ”, “қалласини айлаштирмоқ”, “ишқини бошига салла қўймоқ”, “тилнини суғуриб кўнига бермоқ” сингари қатор иборалар китобий услублар учун характерли эди. Айрим сўзлашув нутқи иборалари китобий услубда нейтрал характердаги сўз бирликлари баъзан ифодаланадиган тушунмаларнинг образли, эстетик

номларидир: “жуда гўзал” - “Ўн беш кузлик ойдаи”, “бир қошиқ сув билан ютса бўлгудай”, “онаси ўпмаган”; “эрга бермоқ” - “турмушга чиқармоқ”, “бошини боғламоқ”, “эгасига топширмоқ”; “ўлмоқ”, “бафот этмоқ” - “кулоғи остида қолмоқ”. “мангулик уйқусига кетмоқ”, “дунёдан кўз юммоқ”, “тақти-соати етмоқ”, “жаҳаннамга равона бўлмоқ”, “ажал ўз домига тортмоқ”, “бадаллиқни бажо келтирмоқ”, “жон бермоқ”, “ёстиғи қуримоқ”; “уйланмоқ”, “хотин олмоқ” - “бир ёстиққа бош қўймоқ”, “бошини икки қилмоқ”, “ола хуржин бўйнига илинмоқ”, “уй эгаси бўлмоқ” кабилар.

Масалан: “Агар ёрдамга чақирсанг шу ернинг ўзидаёқ жаҳаннамга равона бўласан, дея пўписа қилишди” (Ёш л., 1.11.91); “Бундан ярим соат олдин ҳам жажжи юракчаси уриб турган, инграб ҳолдан тойгач, норасидани совуқ ажал ўз домига тортиб бўлган эди” (Ёш л., 4.10.91); “Эри кафанга ўралмасдан Саодат Файзиёва ҳам бадаллиқни бажо келтирди” (Л.Йўли, 31.05.91) ва ҳоказо.

Қўпол мазмунга эга бўлган иборалар эса оддий сўзлашув услубига тааллуқлидир: “туёғини шикиллатмоқ”, “жуфтақни ростламоқ”, “думини тутқазмаслик”, “соқолиниг кўксингга тўкилгур”, “қўзингни лўқ қилмай ўлгур”, “қуриб кеткур”, “ит эмган”, “уйнинг куйгур”, “онасини учқўрғондан хўрсатмо..” кабилар.

Агар ибора ўз семантикасига кўра турли ҳаётий ҳолатларда қўллана олса, бундай иборалар функционал жиҳатдан муайян услубга ҳосланмайди: “жоним билан”, “шундай қилиб”, “тапиринг индаллосини айтганда”, “инидан игнашгача” каби иборалар шундай хусусиятга эга.

4. Оҳангдошлик мезонининг ибораларнинг компонентларининг ўзаро муносабатида алиитерация, ассонанс, ритм, кофия элементларининг иштироки. Умуман олганда, деярли барча ФБлар ўзига хос бадиий миниатюралардир. Улар орасида экспрессивлиги фақат оҳангдошлик воситаларига ёки бошқа бадиий тасвир усулларига боғлиқ бўлган ФБлар ҳам бор. Масалан, “осмон билан ерча фарқ бор”, “боши-охирини йўқ”, “қасд қилганлар паст бўлсин” иборалари метафора ва антитезага асосланган. “Бош-қош бўлмоқ”, “қуйганёрни

куйдирмоқ” сингари ибораларнинг экспрессивлигида эса антитеза, аллитерация ва қофия каби элементларнинг роли каттадир. “Осмон бўйи сакрамоқ”, “юраги тарс ёрилди” ибораларида литота, “қолдузни бенарвон урмоқ” иборасида эса гипербола иштирок этмоқда. “На иссиққа кўнади, на совуққа”, “эски тос, эски ҳаммом”, “бояги-бояги, бойхўжанинг таёғи”, “Алихўжа-Хўжаали”, “олмоқнинг бермоғи, емоқнинг қусмоғи бор”, “жон олиб жон бермоқ”, “қайси чаманнинг гули, қайси чаманнинг булбули”, “кўз кўрмаган, қулоқ эшитмаган” сингари ибораларнинг шаклланиши эса товушлар такрори, ритм билан боғлиқ.

Ибора ҳосил бўлишда товушлар такрори иштирокини айрим олимлар паронимазия ходисаси билан боғламоқдалар. Масалан, И.Тошалиевнинг фикрича, “Паронимазия - товушдош сўзларнинг контекстуал бирикиши аспектига оид. У маълум ифодани, конструкцияни паронимлар, шунингдек, формал оппозициядаги бошқа тип сўзлар воситасида фонетик жиҳатдан мутаносиб тарзда уюштириш ҳамда қўшимча ассоциатив-семантик муносабат яратиш усули ҳисобланади.... Сўзлашувда, бадий ва публицистик нутқда кўп ишлатиладиган “али деса бали демоқ”; “қалласи қападай, танаси тепадай”; “тенгликда тенглик бўлмас” сингари ифодалар, иборалар мана шу усулда юзага келган” (151, 35; 150, 39).

Қофия, ритм, товушлар такрори асосида шаклланган иборалар кўпинча сўзлашув услубига хосланган, деб тасниф қилинади. Бу тўғри фикр. Лекин баъзи оддий сўзлашув услубига мансуб ибораларда ҳам товушлар такрори кўзга ташланади. Аммо бундай ибораларда этимологик ва семантик мезонлар оҳангдошлик мезонидан анча устун эканини янобатга олмоқ лозим: “бедананинг уйи йўқ, қаерга борса бит-билдик”; “чумчуқ пир этса, юраги шир этади” каби.

5. Компонент мезони. Бу мезонни бошқача қилиб иборалардаги айрим компонентларнинг функционал-услубий хосланиши, деб аташ ҳам мумкин.

Юқорида қайт қилганимиздек, иборани ташкил этувчи компонентлар деактуаллашган сўзлардир. Олимларнинг таъкидлашича, “деактуализация

сўзнинг семантик, деривацион, морфологик-синтактик жиҳатдан компонентга (иборанинг таркибий қисмига) айланиши бўлиб, бу ходиса кўпинча эркин бирикмади метафорик қайта тушунишга асосланади” (65,3). Дарҳақиқат, деактуализация сўзнинг семантик, услубий жиҳатдан ибора компоненти-шаклига айланиш жараёнидир. Масалан, “юзи ёруғ бўлди” ибораси китобий услубга хосланган, чунки унинг таркибида китобий услубга хос “ёруғ” сўзи бор. “турқи совуқ”, “турқи бузуқ” иборалари эса сўзлашув услубига хос, дағал оттенкага эгадир, чунки уларнинг таркибидаги “турқ - салбий бўёққа эга” (248, 132).

Ҳамид Олимжоннинг “Соғинганда” шеърисида “юрakни пора эта бошламоқ” ибораси қўлланган. Унинг таркибида форсча-тожикча китобий “пора” сўзининг қўлланиши (243, 598) мазкур иборани эскилик бўёғига эга бўлган китобий фразема дейишга асос бўлади:

Ўша жилва ва ўша оташ,

Ўша кўзки сузгун, хаёлқаш

Ўша имо, ўша ишора

Эта бошлар юракни пора (Ҳ.Олимжон, Шеърлар, I-том).

“Юракни пора этмоқ” ибораси шу қунгача яратилган ўзбекча лугатларда ўз аксини топмаган. “Татар тилининг фразеологик сўзлиги” да “юрak пора-пора қилув (кесилув)” ибораси берилган (227, 330).

Ўзбек адабий тилида “дилга жо айламоқ” ибораси китобий услубларда кенг қўллапади. шу ибора таркибидаги “айламоқ” феъли эски. китобий сўз бўлиб, фақат қўшма феъллар таркибида келади (243, 32). “Жо” форсча-тожикча сўзи ҳам ўзбек тилида мустақил қўлланилмайди, “жо қилмоқ”, “жо айламоқ”, “жо бўлмоқ” сингари бирикмалар таркибида учрайди (243, 284). Ана шу мезонга кўра, “дилга жо айламоқ” иборасини услубий жиҳатдан эскилик бўёғига эга бўлган китобий ибора деб ҳисоблаш мумкин.

Ўзбек тилида “заха” сўзи “полит экнилари ёки хўл меванинг урилиб, эчилиб шикастланган ери” маъносини билдиради (243, 301). Шу сўз ёрдамида

“юрагини заха қилмоқ” ибораси ҳам ҳосил қилинган. Бу иборани сўзлашув нутқида хосланган дейиш мумкин, чунки маъно жиҳатдан шу иборага яқин “юрагини зада қилмоқ” фраземаси ҳам мавжуд. Лекин кейинги ибора таркибидаги “зада” сўз-компоненти форсча-тожикча бўлиб, ўзбек тилида яқка қўлланмайди, “зада бўлмоқ” бирикмаси эса бирор кимса ёки нарсадан юрак олдириб, безиллаб қолмоқ, безор бўлмоқ маъноларини билдиради (243, 295).

“Юракни заха қилмоқ” ибораси бадий нутқда ҳам қисман қўлланади: “Бошлаб дадасининг қамалиши, кейин ўзининг у туфайли эшитган гап-сўзлари ёш йигитнинг юрагини заха қилди” (Шухрат. Жаннат қидирганлар).

Баъзан эркин қўлланишдаги сўзга хос бўлган функционал бўёқдорлик шу сўз таркибида бўлган иборага ҳам ўтади. Ана шундай ҳолатдагина айрим компонентларнинг услубий хосланишидаги роли ҳақида гапириш мумкин, чунки бундай сўзлардаги семантик муносабатлар ибора таркибида ҳам йўқолмаган, деактуаллашмаган бўлади. Бундай ҳолатни фақат айрим китобий ва оддий сўзлашув услубларига хос ФБларда учратиш мумкин. Масалан, “бовар”, “бахя”, “бад” сингари китобий сўзлар “акли бовар қилмайди”, “бад олмоқ”, “бир бахя қолди” ибораларидан ташқарида яқка ҳолда қўлланмайди (243, 70; 243,36; 243,125). Бу компонентлар ўша ибораларнинг китобий услубга хосланишини таъкидлашга хизмат қилади.

Шунингдек, “гирибонидан // бўйнидан // ёқасидан бўғмоқ”, “ўмганини қўтармоқ”, “ўлигини устига ташлаб олмоқ”, “ўлганини устига чиқиб тепмоқ” каби ибораларнинг оддий сўзлашув услубига хосланганлиги ҳақида улар таркибидаги “бўйин”, “ёқа”, “ўмган”, “ўлик”, “тепмоқ” сингари компонентлар сигнал беради.

б. Миқдорий мезон ёки муайян функционал услубга хосланган ибораларни қўллашнинг миқдорий кўрсаткичи. Маълумки, ФБларнинг функционал-услубий таснифи амалиётда, аниқроғи, адабий тилнинг барча функционал услублари (илмий, бадий, публицистик асарларда) тўғри қўлланишини ҳисобга олган ҳолда аниқланиши лозим. Чунки бундай асарларда

ибораларнинг реал функционаллашуви ҳозирги давр тил тараққиятини ҳам ўзида ифода этади. Бу ўринда энг ишончли манба бадий адабиёт ҳисобланади. Чунки сўз усталари (шоир ва ёзувчилар) нозик услубий дидга эга бўлиб, тилнинг бошқа воситалари сингари ибора қўллаш қонун-қоидаларини ҳам, умуман олганда, яхши тушунадилар. Шунини эътиборга олиш лозимки, бадий асарда “миллий тилнинг барча воситалари қўлланади ҳамда оғзаки сўзлашув тилининг ўзига хос хусусиятлари мақсадга мувофиқ ҳолда қайта тикланади” (186, 33).

Энди ибораларнинг конкрет функционал-услубий кўринишлари ҳақида фикр юритишдан олдин бадий нутқнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида гўхталайлик. Услубиятга оид кўпгина ишларда бадий асар тили китобий стиллар қаторига киритилади ва шу билан бу масала ҳам қилингандек тасаввур уйғотади. Лекин шунини унутмаслик зарурки, бадий асар тилининг бошқа функционал-стиллари билан муносабати масаласи чуқур, етарли ўрганилгани йўқ. Бадий асар тили бошқа функционал услубларга нисбатан анча мураккаб ҳодиса (бу ҳақда қаранг: 177,16-20; 86,199-209; 211, 48-69). Агар биз функционал услуб деганда специфик элементларга эга бўлган ўзига хос тил воситалари системасини тушунадиган бўлсак (190,12-13; 85,64-66), бадий асар тилининг моҳияти ундаги метафора, ўхшатиш сингари кўчим (троп) лар миқдори билан эмас, балки борлиқнинг лисоний, эмоционал-образли ифодаланиши ва у ёки бу эстетик талаб ҳамда эҳтиёжлар асосида объектив ҳақиқатнинг акс этишига кўра белгиланади (37,157).

Бадий асар тили бошқа функционал услублардан биринчи навбатда ўз эстетик функцияси билан ажралиб туради, шунга мувофиқ, унда адабий тил ва халқ тили воситаларидан ўзига хос тарзда фойдаланади; иккинчидан, бадий асар тили проза, поэзия, драма сингари тур ва жанрларга эга бўлиб, уларнинг ҳар бири тил элементларининг қўлланишига кўра фарқли томонлари билан ажралиб туради; учинчидан, бадий асарда миллий тилга хос бўлган лисоний воситалардан жуда кенг миқёсда фойдаланилади. Бошқача қилиб айтганда,

“Бадий адабиёт ягона миллий тилнинг синонимика, архаизм, диалектизм ва бошқа жанровий услубий воситалари қайта ишланиб тугал шаклга эга бўлиши учун ўзига хос лабораториядир” (23.65).

Хар бир функционал услуб ўзига хос лисоний (лексик, фразеологик, грамматик, интонацион) воситаларга эга ва бу функционал стиль типининг амал қилиши инсон фаолиятининг муайян соҳаси билан боғлиқ, шунга мувофиқ, уларда бошқа стиль элементларини қўллаш кўп ҳолларда мумкин бўлмайди. Бадий нутқ услубида эса бундай қатъий қонуниятлар йўқ, чунки бадий асар тили инсон фаолиятининг барча соҳаларини ўзида акс эттиради, тил воситаларини қўллашда бадий нутқ стили чекланган ёки чегараланган томонларга эга эмас. Бадий матнда унинг мавзуси, сюжети, тарихий давр, шароит, иштирок этувчи шахсларнинг касби-кори, интилишлари билан боғлиқ ҳолда умуми адабий тилга хос сўзлар, иборалар ҳам, бошқа функционал услубларга хос тил воситалари, ҳатто муайян эстетик асосга эга бўлган ҳолда адабий бўлмаган элементлар - диалектизм, архаизм, историзм, арго, жаргон кабилар ҳам қўлланилиши мумкин. Бошқача айтганда, бадий асарда миллий тилнинг икки кўриниши: адабий тил ва халқ шеъаларига хос тил элементларини учратиш мумкин. Шун билан бирга, бадий асарда миллий адабий тил учун ҳали номълум бўлган лисоний элементлар - индивидуал-автор неологизмлари (сўзлар, иборалар), бошқа тил кўринишлари ҳам кўзга ташланади. Лекин бундан “бадий услубда тил воситаларини сайлашда тематик ва услубий чегараланиш бўлмайди” (209.13), - деб хулоса чиқариш мумкин эмас, чунки бадий асар тили ўзига хос ҳодиса, адабий тилнинг восидабий тил элементлари билан боғланган ўзига хос кўриниши. Шу жиҳатдан бадий асар тили китобий услублар (илмий, расмий, публицистик услуб кабилар) дан фарқ қилади.

Китобий услубларда, жумладан, илмий услубда “диққат марказида бўлмақ”, “ўз қолдормоқ”, “фойдали иш коэффициентига эга бўлмақ”, “ишончга кирмоқ”, сингари фарқ китобий ва функционал жиҳатдан ҳосланмаган ФБлар қўлланди. Расмий услубда эса “фикрени маъқулламоқ”, “иш қўзғатмоқ”,

“ниммасидан соқит қилмоқ”, “зиммасига юкламоқ”, “гувоҳликка ўтмоқ”, “ҳаракатта келтирмоқ”, “жазо чораси қўлламоқ” каби иборалар ва терминологик характердаги итамплар ишлатилади. И.Кўчқортбоев “ишасинчилик кайфиятига берилмоқ”, “сигнал бермоқ”, “кун тартибига кўймоқ”, “сафдан чиқмоқ”, “ҳал қилувчи роль ўйнамоқ”, “мурасасозлик кўзи билан қарамоқ” ибораларини ҳам расмий-идора услубига хосланган, деб ҳисоблайди (215.28). Бадний матнларда эса юқорида келтирилган илмий, расмий услубларга хос, функционал хосланмаган, китобий ФБлар билан бирга суълашув нутқи ва оддий суълашув услубларига хос ФБлар ҳам иштирок этади. Уларнинг бадний матнларда қўлланилиши одатда услубий жиҳатдан ўринли ва асосланган бўлади.

Бадний асарларда қўлланган ибораларнинг функционал-услубий хосланишини аниқлашда бу иборанинг қандай шароитда, қайси нутқ таркибида (персонаж нутқидами ёки муаллиф нутқи таркибидами, қайси персонаж нутқида, унинг билими; ижтимоий мавқеи кабиларни) ҳисобга олиш, албатта, зарур. Умуман, иборанинг услубий хосланиши “бир қўлланишда эмас, кўп миқдордаги қўлланишлар йиғиндисидан асосидан” (Т.Г.Винокур) аниқланади.

Масалан, “пайини қирқмоқ” иборасининг китобий услубга хослигини терминологик мезон кўрсатиб турибди, чунки бу ибора кишининг анатомик-физиологик ҳолати билан боғлиқ тушунчани билдирувчи эркин бирикмани кўчма маънода қўллаш, метафоризациялаш асосида ҳосил бўлган (243,566). Унинг китобийлигини миқдорий мезон ҳам тасдиқлайди, яъни бу ибора илмий, бадний, айниқса, публицистик услубда кенг қўлланади: “Хўжасизликнинг пайини қирқайлик” (Л.Йўли. 7.01.84); “Гнеҳвандликнинг пайини қирқин мақсадида областимизда амалга оширилаётган ишлар кўлами кенгайиб бормоқда” (Л.Йўли, 23.01.88); “Шунда бир нафратли ҳайқиряқ бўғзингизга келади: “Ҳой, бу гектарчиларни жиловлайдиган, уларни селитра билан таъминлаётганларнинг пайини қирқадиган кимса борми?” (Л.Йўли. 24.07.91); “Ишнинг кўзини биладиганларга ҳавас қилиш ўрнига ҳасад қилдик, улардан

Ўрганиш ўрнига пайини қирқишга киришдик. Бу Хилолангиз менинг пайимни қирқмоқчи - Пўчок билан бировнинг пайи қирқилармиди, - дедим ҳазил қилиб” (И.Рахим. Ҳилола) кабилар.

“Қаттиқ кўрқди, чўчиб кетди” маъноларини ифодаловчи “юраги орқасига тортмоқ” ибораси (244,470) ҳам китобий характерга эга, буни публицистик, баъдий услубга оид кўплаб мисоллар ҳам яққол кўрсатиб турибди: “Йиғилганларнинг ранглари оқариб кетди. Ҳаммасининг нигоҳи директор ушлаб турган қоғозлар тўпида эди. Юраклари орқага тортиб хонага чўккан жимликни бузишга ҳеч журъат этмасди” (Сов.Ўзб., 28.03.84); “Ошхонада, шкаф тепасига арқон яшириб қўйганига кўзи тушиб, яна баттар юраги орқасига тортиб кетди” (Сов.Ўзб.,15.03.84); “Яқин боришим билан юрагим орқамга тортиб кетди : лавагаги тўла арава темирийўлга кўндаланг туриб қолган. Олимжон нуқул хўкизларни хипчин билан савалар эди” (Ў.Ҳошимов. Икки эшик ораси); “Осилган дорининг жуда баланд эканини энди бутун салобати билан ҳис қилди ва юраги орқасига тортиб кетди” (Шухрат. Жаннат қидирганлар); “Кинонинг бу ёғида нималар бўлди, кимларни кўрсатди, билмайди. Лутфинисо кўриниши билан юраги орқасига тортиб , кўзи тинган, қулоқлари ҳеч нарсани эшитмай қўйган эди” (С.Аҳмад. Уфқ); “ - Заводимизнинг давлат олдидаги қарзини хомчўт қилиб берсам, юрагингиз орқага тортиб кетади, - деди яна гап бошлаган Камолиддин” (Ж.Абдуллахонов.Суйқасд) кабилар.

Лекин “авзойи бузук” иборасини китобий деб ҳисоблайдилар, бу фикрни мазкур иборанинг сўзлашув ва оддий сўзлашув услубларида қўлланишига доир мисоллар инкор этади: “Уч-тўрт кундан буён уларнинг авзой бузук эди, бетларидан заҳар томар эди” (Ойбек.Кутлуг қон); “Биз эшикда кўринишимиз билан у пахтазордан чиқиб келди. Унинг ҳам авзой бузукдай кўринди” (О.Ёқубов. Эр бошига иш тулса); “Улар чиқиб кетишгач, Холмирза кириб келди. Авзой бузук, Афтидан у ҳам Ҳилоладан норози” (И.Рахим. Ҳилола); “Бугун ҳавонинг авзойи бузукқа ўхшайди” (Сов.Ўзб.11.03.85) ва бошқалар.

“Пинагини бузмай”, “терисига сиймай”, “ипидан игнасиғача” каби ибораларнинг қўлланиш даражалари эса уларда образлилик камлигини кўрсатади ҳамда уларни функционал-услубий жиҳатдан нейтрал дейишга асос бўлади.

Кузатишлар шуни кўрсатадики, “бетимнинг қалини, жонимнинг хузури”, “йўқни йўндириб” ибораларининг 19 марта қўлланишидан фақат 3 таси автор нутқида, қолганлари турли ижтимоий табақага мансуб персонажлар нутқини характерлашга хизмат қилган. Бу миқдорий кўрсаткичлар мазкур ибораларни оддий сўзлашув услубига хосланган дейишга имкон беради.

Шундай қилиб, иборанинг экспрессив-баҳо бўёғи унинг функционал-стилистик хосланганлиги билан ҳар доим ҳам сабаб-оқибат муносабатида бўлавермайди, лекин бу ҳам маълум даражада иборанинг услубий хосланишига хизмат қилади. Ибораларнинг функционал-услубий тармоқланишида юқорида қайд қилинган барча мезонлар объектив равишда ҳисобга олинганда яхши натижа беради. Буни қуйидаги икки мисол таҳлили орқали кўриб чиқайлик.

“Бир бало қилмоқ” иборасининг услубий хосланиши этимологик мезон (дастлаб халқ оғзаки сўзлашувида юзага келган), семантик (бироз дағал оттенкага эга), миқдорий (40 қўлланишда 31 таси персонаж нутқида, қолгани автор нутқи таркибида стилизация учун хизмат қилган), ички форманинг таъсирчанлиги (ибора ўз ички формаси билан ирония, кесатик тасаввурини беради) мезонлари орқали белгиланади. Шунингдек, мазкур иборанинг услубий хосланишини белгилашда унинг баҳолаш хусусиятига эга эканлигини ҳам инобатга олиш лозим бўлади, чунки “бир бало қилмоқ” ибораси шахснинг кўрқув, ҳадиксираш билан боғлиқ салбий ҳислатини характерлайди: “Арбоб Рўзи саройбонга “отни бошқа отлардан узоқроқ боғла, уришиб бир бало қилмасин” деб тайинлангандан кейин, келиб сарой дарвозаси олдида турган Қори Ишкамба билан саломлашиб кўришди” (С.Айний. Судхўрнинг ўлими); “Болани бир бало қилиб қўймаса гўрга эди”; “Хотини эрининг вазоҳатидан ўғли бир бало қилганини дарров сезди”; “Бу қиздан бир бало чиқади”

(С.Аҳмад. Уфқ); “Бозорқам паттачиси ёмон қараб юрган эди, бир бало қилиб налог чиқазган бўлмасин” (Х.Тўхтабоев. Сариқ девни миниб); “ - Кўймаётибди, бир бало қилиб додини бериб қўй, деб айтдим-ку.”(С.Аҳмад. Уфқ) ва ҳоказо.

Юқорида таъкидланган мезонлар орасида иборанинг оддий сўзлашув услубига ҳослигини белгилашда семантик, баҳолаш ва иборанинг ички формаси таъсирчанлиги мезонлари ҳал қилувчи роль ўйнайди.

“Мурватини бураб қўймоқ”, “мурватни бурамоқ” иборалари семантик жиҳатдан сўзлашув услубига ҳам, китобий услубда ҳам қўлланиш имкониятига эга. Бу иборалар дастлаб техника ходимлари, қишлоқ хўжалик ходимларининг профессионал нутқи таркибида қўлланган, кейинчалик ўз ички формасини йўқотган, эмоционаллик ва баҳолаш хусусиятига эга эмас, фақат экспрессивлик хусусиятини сақлаб қолган, ҳозирги вақтда турли услубларда қўллана олади, бадиий матнларда эса бу иборани автор нутқи таркибида ҳам, персонажлар нутқи таркибида ҳам учрата оламиз. Яқиндагина техника ходимлари нутқи таркибида “винтини бураб қўймоқ” иборасига синоним сифатида шаклланган бу иборалар ҳозирги кунда бундай қўлланиш доирасидан чиқиб, функционал жиҳатдан ҳосланмаган ибораларга айланди. Бизнинг бу фикримизни қуйидаги мисоллар ҳам тасдиқлайди: “Ражаб бобо лўлат дарвоза тепасидаги мурватни куч билан бурай бошлади” (С.Аҳмад. Қалдрон далалар); “Яхшибоев бирдан тетик тортди, нариги хонага ўтиб, телевизорнинг мурватини буради” (Мурод Мухаммад Дўст. Лолазор); “Шунақа қилмаса бўлмайди. Бизнинг ҳам мурватиниғини қаттиқ бураб қўйган” (Шухрат. Олтин зангламас); “ - Айни биз бош. Сал мурватини бўраб олсак, биз истаган оҳангга сайрайди. Оёқ-қўли ҳам чакқонгина ...” (Шухрат. Жаннат қидирганлар) кабилар.

ФУНКЦИОНАЛ ЖИҲАТДАН ҲОСЛАНГАН ФРАЗЕМАЛАР

Бошқа тилларда бўлганидек, ўзбек тилида ҳам ФБларнинг асосий қисми (75 фоизи) функционал-услубий жиҳатдан муайян нутқий алоқа доираларида қўлланиш имкониятига эга. Айрим иборалар адабий-китобий услубларда қўллана олинш хусусияти билан ажралиб турса, бошқалари адабий-оғзаки,

маиший-сўзлашув доираларида қўлланилиши билан характерланади. Шунга мувофиқ, китобий ва сўзлашув фразеологизмлари ва оддий сўзлашув фразеологизмларига бўлинади. Ибораларнинг бундай услубий типлари бири-бирдан миқдорий ва сифат жиҳатидан фарқланади.

Китобий фраземалар. Лексикология, услубият ва фразеологияга бағишланган ишларда китобий фразеологизмлар ҳақида гап кетганда кўпинча “қўл қўймоқ”, “зиммага олмоқ”, “қўл кўтармоқ”, “ўртага ташламоқ”, “овоз бермоқ”, “овозга қўймоқ”, “қаддан ошмоқ”, “фикри бир ердан чиқмоқ”, “диққат марказида бўлмоқ” каби бирикма характеридаги иборалар келтирилади. Аслида, ўзбек тилида бундай китобий ФБлар 400 дан кўпроқ. Тўғри, бошқа тип ФБларга нисбатан китобий ФБлар сон жиҳатдан бир оз кам, булар публицистик ва илмий услубларда ҳам қўлланади, бадний матнларда эса ёрқин китобий бўёқдорликка эга.

Ўзбек тилида китобий иборалар орасида араб тилидан ўзлашган “домига тушмоқ”, “лом-лим деёлмаслик”, форс-тожик тилидан ўзлашган “бир жон, бир тан бўлмоқ”, “тайёр ошга баковул”, “хизматга туҳмат” каби ФБлар ҳам бор. Шунингдек, фразеологик калькалар бошқа тиллардаги ибораларнинг ўзбек тилига сўзма-сўз таржимаси бўлиб, китобий ФБлар қаторидан жой олади. Масалан, “икки ўт орасида қолди” (остаться между двух огней), “хитой девори” (китайская стена), “роль ўйнамоқ” (играть роль), “ўз гази билан ўлчамоқ” (мерить на свой аршин) каби иборалар рус тилидан, “бажо келтирмоқ” (бажо овардан), “обруйини тўзмоқ” (обруй худо резондан) сингарилар форс-тожик тилидан калька йўли билан ўзбек тилига ўзлашган.

Китобий фраземаларнинг муайян қисми фразеологик ҳрим калькалардир. Масалан, “ўлик жон бўлмоқ”, “ўридан кўзгатмоқ”, “жиноят устида ушламоқ”, “бир жойда туриб қолмоқ”, “қун тартибига қўймоқ”, “қун тартибидан олмоқ”, “инкорни инкор этмоқ”, “ҳаққат майдонда бўлмоқ”, “ўз кемаларини ёндирмоқ” каби иборалар рус тилидан ҳрим калькалар йўли билан ҳосил қилинган китобий фраземалардир. Рус тилидан калькалар ва ҳрим калька йўли

билан ўтган ибораларнинг асосий қисми байналмилал характердаги фразеологизмлардир, чунки турли тилларда бу иборалар бир хил маънода, бир хил грамматик структурада ва кўпинча бир хил услубий бўёқда қўлланади. Лекин улар талаффузи ва компонент таркибига кўра тилларда ўзаро фарқланади (қариндош тилларда эса бу ибораларнинг талаффузи ҳам баъзан мос келади). Ўзбек тилига жуда кўп байналминал характердаги иборалар ҳам ана шундай китобий йўл билан кириб келган. Уларнинг дастлабки манбалари юнон, латин, араб, форс мифологияси, ислом динига оид афсоналаридир.

Китобий ФБларнинг айримлари ўз ички формасини йўқотиб, тил эгалари томонидан оддий иборалардек эркин қўлланади. Бу эса маълум даражада уларнинг китобий услубларга функционал жиҳатдан хосланишига ҳам таъсир кўрсатади. Лекин бундай китобий ФБлар ўз ички формасини йўқотган бўлсалар-да, кучайтириш оттенкасини, экспрессивлик ва баҳолаш хусусиятини сақлаб қоладилар. Тўғри, китобий ФБлар орасида нейтрал экспрессивлик-баҳолаш оттенкасига эга бўлганлари ҳам учрайди: ”Нафсиламбрини айтганда, шеваларимиздаги мавжуд алифбо сираси адабий тилимиздаги алфавит тартибидан афзалроқ” (70,113); ”Нафсиламбрини айтганда, устингиздан ўқлар визиллаб, ... қишлоқ ва шаҳарларимиз гоҳ душман кўлига, гоҳ ўзимизникилар кўлига ўтаётган вазиятда мактаб, ўқиш ҳақида хаёл қилишнинг ўзи ҳам ножоиз эди” (Ўзб. адабиёти ва санъати. 22.03.91); ”Ҳар бир диалектал лугат тузувчи ўзбек диалектал лексикографиясида қабул қилинган алфавит тартибини темир қонун деб билган ҳолда қўллаши шарт” (70,113) кабилар.

Китобий ФБларнинг яна бир манбаи ҳикматли сўзлар, афоризмлардир. Барча ҳикматли сўзлар ва афоризмларни ҳам китобий ФБлар доирасига киритиб бўлмайди. Масалан, ”Шундай қилиб, кўзичоқни еди ўрмонда” (“Бўри ва кўзичоқ”), ”Ўртоқлар ўзаро бўлмаса иноқ, Уларнинг ишлари ўнгмайди мутлоқ” (“Оққуш, чўртанбалиқ ва қисқичбақа”), ”Янамоқ қанчалик оғир бўлса ҳам - Ўлимнинг азоби ундан эмас кам” (“Дехқон ва ажал”), ”Мабодо ишонччи йўқотсанг агар, Минг ниқоб ўзгартир, бари-бир бекор” (“Дехқон ва илон”),

“Ёруғми - қоронғу, мастга фарқи кам, Мастлар учун икки дунё бир қадам” (“Икки бадмаст”) каби иборалар дастлаб И.А.Крилов масалларининг ўзбекча таржимасида учраган бўлса(141,58), кейинчалик улар оғзаки сўзлашув услубига ўтиб кетди. Алишер Навоий афоризмлари ҳисобланган “Одами эрсанг, демагил одамай. Аники йўқ халқ ғамидин-ғами” (А.Навоий. Ҳикматли сўзлар), “Ҳар ким аён этса яхши қилик, Етар яхшилиқдан анго яхшилик”, “Кўнгул бадан мулкининг подшоҳидур...”. “Вафосизда ҳаё йўқ, ҳаёсизда вафо йўқ”, “Ҳақ йўлида ким сенга бир ҳарф ўқитди ранж ила, Айламак бўлмас ҳаққин адо юз ганж ила”, “Эрнинг қилиғи сутнинг илғи”, “Ёшдун қолмас ўғурлуқ уй ароким бўлса ёш”, “Айтур сўзни айт, айтмас сўздin қайт”, “Тилга ихтиёрсиз - элга эътиборсиз” кабилар ҳам ҳозирги кунда оғзаки сўзлашув услубидан кенг ўрин олмоқда.

Шоир Ғафур Ғуломнинг “бизнинг кўчада ҳам байрам бўлажак”; Зулфиянинг “Ўғлим, сира бўлмайди уруш”; М.Шайхзоданинг “ Одамлар бўладик, тиригида ўликдир, одамлар бўладик, ўлган бўлса ҳам абалий тирикдир”; Э.Воҳидовнинг “Дўст билан обод уйинг...”каби мисралари ҳам функционал услубий жиҳатдан китобийлик доирасидан чиқиб бормоқда.....

Ёки Уйғун асарларининг номи “ Ҳаёт кўшиғи”, “Далада байрам”, “Қалтис ҳазил” кабилар аста-секинлик билан ўз ички формасини йўқотиб фразеологизациялашди (бу ҳақда қarang: 136,101-117). Ҳозирги кунда бу бирикмалар иборалар сифатида бадий матиларда кенг қўлланилмоқда. улар маълум даражада оғзаки сўзлашув услубига ҳам ўтиб бормоқда. “ Қалбинга қулоқ сол”, “Меҳр кўп кўргүздим...” каби мисралар ҳам китобий бўлиб. ҳозирги кунда ибора сифатида ижтимоий-сиёсий мавзудаги асарлардан сарлавҳа сифатида кенг ўрин олди: “Қалбинга қулоқ сол”(Ёш л., 5.07.91); “Меҳр кўп кўргүздим...” (Ўқит газ .2.07.91) кабилар.

Кўпгина ибораларнинг китобийлигини белгилашда семантик мезон муҳим ўрин тутди. Жумладан, “диққат марказида бўлмоқ”, “таъна нуқтаси”, “олдинги қаторда турмоқ”, “охирги қатордан жой олмоқ”, “ишқ ўти”, “жавлон

урмоқ”, “ёқасини чок этмоқ”, “ҳаётга йўлланма олмақ”, “зафар маррасини кучмоқ” сингари иборалар семантик жиҳатдан китобий услубга хос, улар публицистик асарларда қўлланиш даражасининг юқорилиги билан ажралаб туради. Айрим ибораларнинг китобийлигини аниқлашда компонент мезони ва микдорий мезон муҳим роль ўйнайди. Масалан, “кўз қорачигидай сақламоқ” ибораси кўпроқ илмий ва публицистик ҳамда бадиий асарларда учрайди. Биз тўплаган мисоллар микдори ҳам буни тўла тасдиқлайди: тўплаган 32 та мисолдан 23 тасида бу ибора публицистик ва илмий (кўпроқ илмий-адабий) услубларга оид матнларда қўлланган.

“Зимма(си) га олмақ” ибораси “бирор ишни бажаришга рағбатланмоқ, масъул бўлмақ” маъноларини билдиради (232,106; 243,301). Аслида, бу иборанинг “гардан”, “бўйин”, “уст” ва “елка” сўзлари билан шаклланган вариантлари қадимдан “гарданига олмақ”, “гарданига ортмоқ”, “гарданига юкламоқ”, “гарданига тушмоқ”, “бўйнига олмақ”, “бўйнига тушмоқ”, “бўйнига ортмоқ”, “бўйнига юкламоқ”, “устига олмақ”, “елкасига олмақ” каби кўринишлари билан оғзаки сўзлашув шукрида қўлланиб келади. “Зимма(си)га олмақ” ибораси эса публицистик услубда юқоридаги вариантларга нисбатан бирмунча кўпроқ қўлланиш даражасига эга (28, 57-58). Масалан: “Дўстлигимиз хотири, бутун масъулиятни зиммага олиб, сизга жавоб берман” (М.Исмоилов. Фарғона тоғи отгулчи) ва ҳоказо.

Шунингдек, илмий ва публицистик матнларда “олтин фонд”, “тарих гилдираги”, “қуролланиш пойғаси”, “Бахтнамиз қомуси” сингари иборалар ҳам қўлланади. “Америка очмоқ”, “орасига хитой - девори қўймоқ” сингари ибораларни ҳам турли (юқорида таърифланган) мезонларини ҳисобга олган ҳолда китобий ФБлар ҳаётига киритиш мумкин: “Миллат учун Америка очиб бермаса-да, унга хиёнат қилмайдиган, усти бутун қорни тўқитгани ҳаёт, ашеш деб билалдиган лоқайд одам бўлмасин” (Еш л, 4.10.91); “Хўш, “Зомин” давлат ҳўжалигида муз қачон қўчалди, фермонни бажариш йўлида қўйилган хитой

девори” қачон олиб ташланили. Бунга яна неча ой фурсат керак?” (Сов. Ўзб., 16.08.91).

Кўтаринки (юқори) ҳолатдаги барча ибораларни ҳам китобий услубларга хос дейиш тўғри эмаслигини кўриб ўтган эдик. Масалан, “бошни эгмоқ”, “бир гомчи қони қолгунча”, “сўнги нафасигача”, “анқонинг уруғи” сингари иборалар экспрессив-баҳо нуқтан назаридан кўтаринки (юқори), лекин улар фақат китобий услубларгагина хос эмас. Ёки, аксинча, барча китобий ФБлар кўтаринки эмоционал бўёққа эга бўлавермайди. Фразеологияга доир дарслик ва ўқув қўлланмаларида китобий ФБлар учун тантановорлик, кўтаринкилик, поэтиклик хос деган фикр айтилади (167, 27; 112, 228-229; 121, 54-55). Шундан келиб чиқиб китобий ФБлар қаторига “бошига бахт куши кўнди”, “бошини ҳам қилмоқ”, “тақдир тақозоси билан”, “тақдир ўйини”, “хаёт шомига қаям кўймоқ” каби ибораларни киритадилар. Лекин булар орасидаги “бошини ҳам қилмоқ” ибораси тургун экспрессив-баҳолаш бўёғига эга эмас. Буни қуйидаги мисоллар ҳам тасдиқлайди: “Низомнинг боши ҳам бўлди” (С.Аҳмад. Уфк); “Фарзанд қобил бўлса, бошинг ҳам бўлмас, яхши фарзанд ўсар, унар кам бўлмас (Толяб Йўлдош. Шудринг доналар); “Ўшанда Яхшибоев бошини ҳам қилиб ўтирди” (Мурод Мухаммад Дўст. Лолазор); “Эл-юрт олдида бошимни ҳам қилиб кетдинг, орқангдан қувмадим” (С.Аҳмад. Уфк) кабилар.

Кўринадики, “бошини ҳам қилмоқ” ибораси кўпроқ паст (тушкун) матнларда қўлланади, шунга кўра, уни сўзлашув нутқи услубига хосланган дейиш тўғрироқ бўларди.

“Бошига бахт куши кўнмоқ” иборасига келганда шунини айтиш керакки, эски ўзбек тилида, халқ оғзаки ижоди намуналарида бу ибора китобий матида, юқори, кўтаринки услубий ҳолатда қўлланарди. Худди шундай ҳолатни биз ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳам кўраемиз, яъни бу ибора публицистик асарларда ҳам, бадиий матнларда ҳам (автор нутқида ва персонажлар нутқи таркибида) кенг қўлланилаётир. Буларнинг барчаси мазкур иборанинг китобий эмас, услубий жиҳатдан хосланмаган ибора дейишга имкон беради.

Сўзлашув нутқи фраземалари. Иборалар орасида энг кўп тарқалган услубий гуруҳ бўлиб, сўзлашув (аниқроғи, соф сўзлашув) нутқи фразеологизмлари миллий тил фразеологик фондининг деярлик ярмини ташкил этади. Услубий жиҳатдан қўлланиш даражасига кўра сўзлашув нутқи ФБлари паст (тушкун) тил воситалари қаторига киради. Уларнинг қўлланиши алоқа жараёнининг расмий тусда эмаслигидан далолат беради, нутқда табиийлик, соддалик бахш этади. Сўзлашув нутқи иборалари маиший ҳаётда, ўзаро алоқа жараёнида, адабий оғзаки нутқда ва бадий матнларда кенг қўлланади.

ФБларнинг сўзлашув услубига хосланганлигини кўрсатувчи мезонлар юқорида таъкидланганларнинг компонент мезонидан ташқари барчаси ҳисобланади. Сўзлашув услубига хос иборалар ўзининг образлилиги, таъсирчанлиги, ҳамма учун тушунарлилиги ва жонлилиги билан характерланади (207, 91). Бу иборалар генетик жиҳатдан эркин бирикмаларни жонли халқ сўзлашув нутқида кўчма, метафорик маънода қўллаш негизида юзага келган: “қўл сълтамоқ”, “елкасини (белини) эгмоқ”, “лойга ботмоқ”, “қўлига қарамоқ”, “оёғидан олмоқ”, “қўлининг кафтида кўтармоқ”, “боши кўзидан садақа”, “ишнинг кўзи-ч билмоқ”, “майдонга тушмоқ” кабилар.

Сўзлашув нутқи ибораларининг муайян қисми мақолларнинг қисқарган, ўзгартирилган вариантларидир. Бунда ФБларнинг бир қисми мақолларнинг иккинчи, изоҳланувчи қисмининг тушиб қолиши натижасида юзага келади: “бор-борича...”, “эгаридан тушови қиммат”, “Йигитнинг моли ерда”, “от айланиб қозғини топар”, “қутурган ит эгасини қопар”, “яхши отга бир қимчи...”, “Ёмонга яқинлашсанг...”, “отанг боласи- бўлма, одам боласи бўл”, “яхши бўлса ошини ичар...”, “Қари келса ошга...”, “Билдим дедим тутидим...”, “Хатта тушдианг...”, “Ёмоннинг бир қилиғи ортиқ” кабилар.

Сўзлашув нутқи ибораларининг бошқа бир гуруҳи эса этимологик жиҳатдан иқбол, металллар таркибидан ажралиб чиққан, икки-уч компонентли турғун сўз бирикмаларидир: “қанғир ишнинг қийинги...”, “Бўри кетди, шорол кетди”, “тўйдан кейин ногорх”, “айтсам тилим қулади” кабилар.

Кўпгина сўзлашув нутқи иборалари ёрқин образли характери билан фақат сўзлашув услуби ва бадий услубда кенг қўлланади, чунки бу функционал услубларнинг асосий белгиси ҳам образлиликдир. Бунга метафорик бирикмалар, “қўл силтамоқ”, “бурнини осилтирмоқ”, “бошига сув қуймоқ” сингари соматик иборалар киради.

Баъзан сўзлашув нутқи ибораларининг ички образи гипербола, лятота сингари кўчим (троп) ларга ҳам асосланиши мумкин: “пашшадан фил ясамоқ”, “юлдузни бенарвон урмоқ”, “етти ухлаб тушига кирмаган”, “тумшуги осмонга чиқиб кетмоқ”, “юраги тоғ булмоқ”, “етти қовун пишиги бор”, “туянинг думи ерга текканда”, “тошбақа толга чиққанда”, “қизил қор ёққанда”, “кесак гуллаганда” кабилар: Тумшугинг яна осмонга чиқиб кетаяпти сенинг. Хушёр бўл, чўқиб кетадиган калхатлар бор (П.Қодиров. Қора кўзлар.) ; Юраги тоғ бўлиб Тешабой севинч билан юртига қайтди” (Х.Олимжон. Шейрлар).

Ибораларда сўзлашув бўёгининг мавжудлиги кўпинча семантик мезон асосида белгиланади, чунки бундай иборалар ўз семантикаси билан инсоннинг туйғулари, турли хил ҳолатига боғлиқ. Кишилар орасидаги килма-кил муносабатлар (эҳтиёткорлик, ишончсизлик, ҳалоллик, аядамчилик, дўқ-пўписа, ўзини кимдандир устун қўйиш) ни билдирувчи иборалар тематик ва экспрессив - баҳо бўёгининг мавжудлиги билан китобий услубларда қўлланилиш имконияти чекланади.

ФБларнинг сўзлашув бўёгини аниқлашда компонент мезони ҳам қўл келади, негаки кўпгина сўзлашув нутқи иборалари сўзлашув услубига хос лексик бирикмалар ва конструкциялар асосида шаклланган бўлади. Бизнингча қуйидаги иборалар структурал жиҳатдан сўзлашув услубига хосдир:

1. Компаратив (ўхшатиш) иборалар (худди ,-дек, -дай конструкцияли ўхшатиш бирикмалари): “томдан тараша тушгандай”, “ёғ тушса алагудек”, “хамирдан қил суғургандек”, “гўрдан чиққан гўлакдай”, “худди узунка кўз солгандай”, “пайтавасига қурт тушгандай”, “бўзчиянинг мокисидай югурмоқ”,

“кесақдан олов чиққандай бўлди”, “отнинг қашқасидай”, “ит қувлагандай” кабилар.

2. “На-на”, “ё-ё”, “гоҳ-гоҳ”, ёрдамчиларнинг такрори асосида тузилган турғун, бинар қурилма(ибора)лар : “ё чангим чиқади, ё донгим”, “гоҳ худ, гоҳ бехуд” кабилар;

3. Икки составли гап қурилишига эга бўлган ФБлар: “кўли қисқа”, “кўли узун”, “ичи қора”, “кўли енгил”, “тили қисқа”, “тили узун”, “боши очик” кабилар.

4. Тўсиқсиз ва шарт эргаш гапли қўшма гап қурилишига эга бўлган ФБлар: “осмонга чиққан бўлса оёғилан, ерга кирган бўлса кулоғидан тортмоқ”, “берса ейман, урса ўламан”, “туянинг юки енгил бўлса, бақироқ бўлади”, “дўпписини ол деса бошини олмоқ” кабилар.

У ёки бу иборанинг сўзлашув услубига хосланганлигини миқдорий кўрсаткичлар ҳам тўла тасдиқлайди. Сўзлашув нутқи иборалари одатда илмий, расмий ва публицистик услубда унчалик қўлланмайди. Бадний услубда эса улар диалогик ва монологик нутқда, баъзан автор нутқи таркибида қўлланади. Масалан, “Қилни қирқ ёрадиган” ибораси бизнинг материалларимизда 27 қўлланишга эга, шундан ун иккитаси персонажлар нутқида, диалоглар таркибида қолгани эса муаллиф нутқи таркибида учрайди: “Қолаверса, у қилни қирқ ёрадиган қонуишунослар қўлига тушаман деб сира ўйламагани” (Сов.Ўзб. 18.07.91); “Айтилган хонадонга қилни қирқ ёрадиган милиция майори Абдурахмон Имомов билан оддий милиционер Хусниддин Убайдуллаев шошилини йўл олишиди” (Сов.Ўзб. 26.07.91); “Қойил. Баракалла. Қилни қирқ ёрувчи қонуишунос ўртоқлар 8904 сонли жинной ишни осонгина ҳаракатдан тўхтатиш йўлини топдилар” (Ўзб.овози, 20.09.91) ва ҳоказо.

Сўзлашув нутқида хос иборани публицистик ёки илмий услубда қўллаш билан авторлар маънавий услубий мақсадни кўзда тутадилар. Масалан, “Бешигини тебратмоқ” ибораси сўзлашув нутқида муомала, таҳдид маъносида қўлланади: “Иўк, шовша, бешигини тебратганмисан?...” (Ў.Ҳошимов. Икки

эпик ораси). Бу ибора публицистик ва илмий услубда “янги пайдо бўлаётган нарсани ардоқлаб, вояга етказмоқ” маъносини ифодалашга хизмат қилади(243, 108): “Авваламбор, ўзбек диалектологиясининг бешигини тебратган Е.Д.Поливанов ҳамда К.К.Юдахин, Ғози Олим Юнусов, А.К.Боровков, В.В.Решетовлар ўзбек шеваларининг диалектал лугатини тузиш принциплари билан шуғулланмаганлар”(70,127-128); “Азиз дўстлар. Бугун бу ерда Республикамиз геологияси фани бешигини тебратган... алломалар ўтиришибди” (С.Кароматов. Олтин қум). Ёки “оғзи қулоғида” ибораси 17 марта бадий асарларда, 8 марта публицистик услубда (очерк ва фельетонларда) қўлланган: “Савдонинг бунчалик хамирдан қил суғиргандек битаётганидан оғзимиз қулоғимизда” (Ёш л., 27.07.91); “Ёш дўстимни севиначи ичига сиғмай, ўзини қўйрга жой тополмай қолади, деб ўйлаган шунинг учун оғзи қулоғида эди” (Ж.Абдуллахонов. Суиқасд); “...бу даҳанаки жанг уларга катта завқ бераётган бўлса керак ҳаммасининг оғзи қулоғида”(О.Ёкубов. Қўҳна дунё) ва ҳоказо.

Умуман, иборанинг сўзлашув услубига хосланганлигини аниқлаш учун бир неча кўрсаткичлар (мезонлар)ни ҳисобга олиш яхши самара беради. Масалан, “Осмонга учса оёғидан, ерга кирса қулоғидан тортмоқ” ибораси(232, 200-201) нинг сўзлашув услубига хосланганлигини баҳолашда семантик (албатта топишга қарор қилмоқ, унутилиб кетишига йўл қўймаслик маъносини ифодалайди), миқдорий (кўпинча диалогик нутқ таркибида қўлланади), ички образнинг ёрқинлиги (гиперболик асосга эга) ни қиёбатга олиш зарур:

Акбараланинг тишлари гижирлади. Ўзини аранг босиб, тил қисқикли билан гапирди:

- Сабр қилинг, топиб келаман. Осмонга чиқиб кетган бўлса оёғидан тортиб тушираман, ерга кириб кетгак бўлса қулоғидан тортиб чиқазаман (С.Аҳмад. Уфқ); “жон деб, қўлингизни ушлаб кетаверардим, лекин акам жуда баджаҳл. Осмонга чиқсак оёғимиздан, ерга кирсак қулоғимиздан тортади у” (ерди маънос тортиб) (Ойбек. Улуғ йўл); “Бу осмонга чиқсанг оёғингиздан, ерга кирсанг қулоғингдан тортади ... Айтганимизни қилсанг” (Шуҳрат. Жазнат

қидирганлар); “ - Қаёққа борсанг ҳам топаман. Осмонга чиқсанг оёгингдан, ерга кирсанг қулогингдан тортиб оламан” (С.Аҳмад. Уфқ) ва ҳоказо.

Оддий сўзлашув фраземалари. Ҳозирги вақтда тилшуносликда “оддий сўзлашув” атамаси турли хил изоҳланмоқда. (бу ҳақда қаранг: 222, 368; 34, 223-227; 124,4-9 ва бошқалар). Масалан, рус тилшунослигида “просторечие” дейилганда адабий бўлмаган лексик ва фразеологик қатламининг уч компоненти (диалектизмлар, шаҳар оддий сўзлашувига оид сўзлар, жаргонизмлар) тушунилади (231, 402). “Лингвистик терминларнинг изоҳли лугати” да “оддий сўзлашув”га куйидагича таъриф берилди: “Оддий сўзлашув. Воқеликни кўполроқ, паст характеристика билан ифодалаш хусусиятига эга бўлган, адабий нутқ нормаларидан четга чиқадиган сўз, грамматик форма ва конструкциялар кенг ишлатиладиган нутқ тури” (247, 63). Умуман, ўзбек тилшунослигида шу кунга қадар шаҳар ва қишлоқ оддий сўзлашув нутқи кенг тадқиқ этилмаган, бу тушунчалар ҳали илмий муомалада мустаҳкам ўрин олмаган. Айрим олимлар (Ф.П.Филин, Д.Н.Шмелев, К.С.Горбачевич, Л.И.Скворцов) оддий сўзлашув нутқининг икки типи (адабий ва адабий бўлмаган типи) ни ажратиб кўрсатадилар. Масалан, Ф.П.Филин фикрича, “оддий сўзлашув нутқи адабий тилнинг таркибий қисми ҳисобланади, шу билан бирга, адабий бўлмаган (ноадабий) характердаги оддий сўзлашув нутқи ҳам бор” (165, 3). Ўзбек лексикографлари кейинги йилларда “Изоҳли лугат” ни тузиш жараёнида “сўзлашув тили” (с.т.) ҳавола-белгисидан кенг фойдаланганлар, лекин “оддий сўзлашув нутқи” ва “сўзлашув тили” тушунчалари бир хил мазмунга эга эмаслиги бундай ишларда, инobatга олинмаган. “Изоҳли лугат” нинг “Лугатнинг тузилиши ва ундан фойдаланиш тартиби” қисмида таъкидланишича, “с.т. белгиси асосан сўзлашув тилида қўлланидиган сўз, ибора ва уларнинг айрим маъноларига қўйилган” (243,17).

М.Содиқова лугатида эса “прост” (просторечие) ва “разг.” (относящийся к разговорной речи) ҳавола-белгилари қўлланган. Лекин кўпинча лугатда бу икки тип иборалар услубий жиҳатдан чалкаштирилади. Масалан, “Изоҳли

лугат”да “капалаги учди” иборасининг ҳазил оттенкасига эга эканлиги таъкидланса (243; 367), М.Содиқова лугатида бу ибора “капалагини учириб юбормоқ” тарзда келтирилиб, “разг.”, “нутқ” ҳавола-белгилари қўйилган (236, 195), “кармон (ёки ҳамён) кўтармайди” ибораси М.Содиқова лугатида “прест” ҳаволаси билан берилгани ҳолда (236, 135), шу иборанинг “ҳамён кўтармайди” вариантыга “разг.” ҳаволаси қўйилган (236, 328) ва ҳоказо.

Умуман олганда, оддий сўзлашув нутқи ибораларини сўзлашув услубига ҳос иборалар таркибида олиб қараш лозим, чунки уларнинг асосий қисми адабий тил системасидан ташқарида туради. Бунга қўпол-сўзлашув иборалари (иштонсизнинг чўпдан ҳадиги бор; борида икки-икки, йўғида....; арпа уни баҳона кабилар), жаргон ва арго иборалар (“саржилаб қўймоқ”, “харини араламоқ”, “ўрмонга ин қўймоқ”, “ғўза юмалатмоқ”, “ўрмонзорга ўт кетмоқ”, “фано селобига ғарқ бўлмоқ”, “чувини чиқармоқ”, “сўлоғини ўйнатмоқ”, “оби дийда қилмоқ”, “кишт емоқ”, “сув қилмоқ” кабилар) ҳам мансубдир. Оддий сўзлашув нутқи иборалари ўзбек адабий тили фразеологик фондининг 10 фоизга яқинини ташкил этади. Улар оғзаки сўзлашувда ва бадиий нутқда кенг қўлланади (асосан персонажлар нутқида). Олимлар оддий сўзлашув нутқи ибораларини характерлаганда уларнинг қўпол-тушқунроқ оттенкага эга эканлигини қайд қиладилар (204, 192). Аслини олганда, қўполлик, дағаллик оттенкаси оддий сўзлашув нутқи ибораларининг барчасига ҳос хусусият эмас. Масалан, “Оёқ учи билан (ёки учида) кўрсатмоқ” ибораси менсимаслик, назарга илмаслик маъноларини ифодалайди, лекин бу иборада қўполлик элементлари сезилмайди. Ёки “оёқ узатмоқ” ибораси полисемантик характерга эга бўлиб, кўчма маънода ўлмоқ, жон бермоқ маъносини билдиради (243, 523), бу ибора таркибида дағаллик, қўполлик оттенкасидан асар ҳам йўқ. Аммо мазкур ибораларнинг қўлланиш формаси, маъноси ҳозирги адабий нутқимиз эстетик нормаларига унчалик мос эмаслигини алоҳида қайд этиш ўринлидир.

Масалан, ўзбек тилида диалектал характердаги “шапцак” сўзи бўлиб, “ахлоқ-одобни билмайдиган, адабсиз; ҳеч нарсадан тортинмайдиган,

уйлмайдиған” маъноларини билдиради (244, 397). “Синчалак” повестида Қаландаров Саида билан тортишувда ана шу сўз ёрдамида шакланган “шапшаклик қилмоқ” иборасини қўллайди: “ - пунақа экан, ўзингиздан катта бир нима деганда, нега шапшаклик қиласиз?” (А.Қахқор. Синчалак). Бу ўринда “бетга чопарлик қилмоқ”, “одобсизлик қилмоқ” каби бирикмалардан фойдаланиш ҳам мумкин эди. Лекин ёзувчи Абдулла Қахқорнинг маҳорати шундаки, бу оддий сўзлашувга хос иборани кекса, оқ-қорани таниган Қаландаров нутқи тархибига киритиш билан бундай ибораларнинг ҳам тилда, унинг сўзлашув услубида яшаш ҳуқуқига эга закълигини кўрсатган ҳамда персонаж нутқининг табиийлигини таъминлаган. Ёзувчи повестнинг яна бир ўрнида “шапшаклик қилиб қўймоқ” иборасидан ҳам фойдаланган (А.Қахқор. Синчалак, 144).

Иборанинг оддийлик бўёғи унинг ички образида вужудга келадиган негатив, салбий ҳис-туйғу, тасаввурга асосланади. Масалан, “итнинг кейинги оёғи”, “... арпа уни баҳона” каби иборалар функционал жиҳатдан оддий сўзлашув нутқида хосланган. Бу тип ибораларга ҳайвонот олами билан боғлиқ кўпгина метафорик бирикмалар кирди: “думини тутқазмаслик”, “думини хода қилмоқ”, “қўлтиғига суь пуркамоқ”, “думини тугмоқ”, “қитиқ парига тегмоқ”, “қитиқ парини олмоқ”, “жин урсин”, “чакаги очилмоқ”, “жағ урмоқ”, “нотавон кўнгилга кўтир жомашов” сингари иборалар шулар жумласидандир. Кейинги ибора - “нотавон кўнгилга кўтир жомашов” ўзига муносибидан кўра юқорироқни, яхшироқни истаб қолган ёки ўзига номуносиб иш қилиб юрган кишига нисбатан қўланади (243, 511).

ФУНКЦИОНАЛ ЖИҲАТДАН ХОСЛАНМАГАН ФРАЗЕМАЛАР

Китобий, сўзлашув ва оддий сўзлашув нутқи иборалари у ёки бу ҳодисани, ҳолатни ифодалаш билан бирга муайян нутқ типи ҳақида ҳам ўқувчига сигнал, ишора беради. Улар бошқа услубларда кўпинча қўлланмайди (муайян услубий мақсадда китобий ФБларнинг сўзлашув услубида, сўзлашув ва оддий сўзлашув нутқи ибораларининг публицистик услубда қўлланишини

инобатта олган ҳолда). Аммо ўзбек тилида шундай иборалар ҳам борки, уларнинг қўлланиши у ёки бу услуб доираси билан чекланмаган. Масалан, “беш қўлдай”, “инидан игнаситача” иборалари сўзлашув услубида ҳам, публицистик ва бадний услубларда ҳам кенг қўлланади, ҳатто бу иборалар илмий услубга онд айрим намуналарда ҳам учрайди.

Маълумки, ибораларнинг функционал-услубий бўёғи ўзгарувчан характерга эга, бу эса нутқий ҳолат, шароит билан эмас, балки тилнинг тарихий тараққиёт жараёни билан боғлиқ, чунки айрим иборалар ўз қўлланиш доирасини даврлар ўтиши билан кенгайтириши ёки торайтириши мумкин. Масалан, илгари “дўпписи яримта”, “дўпписи чамбарак” иборалари “иши жойида, чор ишқали бут, ғам-таншвиши йўқ” маъноларини ифодалаш учун кенг қўлланарди. Ҳозирги вақтда худди шундай маъноларни “ошиғи олчи”, “пичоғи мой устида” каби иборалар кўпроқ ифодаламоқда: “... ўз илмига ўзи амал қилаётган маҳаллий тўраларнинг ошиғи ҳалиям олчи эканлигини кўриб хунобинг ошар экан, холос” (Ёш л, 27.08.91); “Албатта, Ашурали сингари воситачиликни ўрнига қўядиганлар билан тил топишганининг ошиғи олчи ...” (Ж. Абдуллахонов. Суиқасд) ва ҳоказо.

Умуман, функционал услублар орасига қатъий чеғара қўйиш унчалик тўғри эмас, чунки “нутқ стиллари (услублари) ўзларига хос белги ва фарқлардан қатъий назар, адабий тил нормалари асосида умумийликка эга” (190, 13). Бир услубий ҳодисанинг иккинчи услубга ўтиб туриши тилда тўхтовсиз ҳолат бўлиб, бу тилнинг тарихий тараққиётидан, ўзгаришидан, ривожланишидан далолат беради. Ана шу ҳолат функционал жиҳатдан хосланмаган ФБларда ўз аксини топади.

Дарҳақиқат, илгари китобий бўлган айрим иборалар китобий матнлар доирасидан чиқиб, сўзлашув нутқида ҳам кенг қўлланмоқда, функционал жиҳатдан хосланмаган ибораларга айланмоқда. Масалан, “бир томчи сувдай”, “икки гапнинг бирида”, “жон олиб, жон бермоқ”, “кўзининг оқу-қораси” каби

иборалар ана шундай функционал жиҳатдан хосланмаганлиқ хусусиятига эга бўлмоқда.

Кейинги йилларда сўзлашув нутқи элементларининг бадий ва публицистик услубларга кириб келиши кучайиб бораётир. Олимларнинг таъкидлашича, немис, француз, инглиз, испан тиллари учун сўзлашув ФБлари қўлланиш доирасининг кенгайиши характерли жараён бўлиб қолди (56, 37; 115, 139-147; 174, 124 ва бошқалар). Буни туркий тиллар, жумладан, ўзбек тили материаллари ҳам тўла тасдиқлайди (205, 16-18; 206, 42-44; 155, 50-61; 207, 88-95 ва ҳоказо).

Илгари сўзлашув иборалари бўлган кўпгина иборалар ҳозирги вақтга келиб функционал жиҳатдан хосланмаган характер касб этмоқда. Масалан, “кўли гул”, “анқонинг уруги (тухуми)”, “калавасини йўқотмоқ”, “дўмбира чалмоқ”, “оёғи осмоидан келмоқ”, “бор кучи билан” кабилар. Функционал-услубий жиҳатдан хосланмаган ФБлар тилимизда анча кўп бўлиб, улар миллий тил фразеологик фондининг 20 фоизини ташкил этади. Уларнинг айримлари китобий ФБлар даражасига тўла кўтарилмаган дейиш мумкин: “попути пасайиб қолди”, “тумшугидан илинмоқ”, “ногорасига ўйнамоқ” каби иборалар шулар жумласидандир. Масалан: “Очиғи, уй эгасининг хушёрлиги иш бериб, ўғри тумшугидан илинди” (Л.Йўли. 22.08.91); “Бировлар аразасига мингандан сўнг ногорасига ўйнамайсан-да, дейишлари табиий..” (Мулоқот, 1991, 7-сон, 112-бет) ва ҳоказо.

Функционал-услубий жиҳатдан хосланмаган ибораларни белгилашнинг асосий мезонлари семантик ва миқдорий мезонлардир. Бу тип иборалар тематик жиҳатдан умумий тушунчаларни ифодалаб, сўзлашув нутқида, бадий, публицистик услубларда ва онда-сонда илмий услубда қўлланиш хусусиятига эгадир: “ - Агар бир кориҳол бўлса, юзим шувут бўлади, балога қоламан” (У.Назаров. Чаён йили); “ - нукул, мажбуриятим, мажбуриятим дейди, катталарга сўз бериб қўйганман, юзим шувут бўлади, деб саннайди”; “Шундай иқтидорга - тафаккур йўсинига эга адиб ҳеч қачон замоннинг ўткинчи

эпкинлари олдида тебранмайди, замонлар ўзгарганда ҳам авлодлар олдида юзи шувут бўлмайди” (Мурод Муҳаммад Дўст. Лолазор).

Шундай қилиб, тилимиздаги кўпгина ибораларнинг функционал жиҳатдан ўзгарувчанлиги, китобий, сўзлашув ва оддий иборалардан фарқли томонлари уларни алоҳида услубий гуруҳларга ажратиб ўрганишни тақозо этади. Бундай иборалар фоиз таркиби, экспрессив-баҳо ва функционал-услубий белгиларига кўра функционал хосланмаган сўзлардан ажралиб туради, яъни функционал хосланмаган сўзлар адабий тил лексикасининг ядроси, ўзагини ташкил этади, ҳамда нейтрал, услублараро қўлланиш хусусиятига эга.

КЎП МАЪНОЛИ ФРАЗЕМАЛАР ВА УЛАРНИНГ УСЛУБИЙ БЎЎГИ

Полисемия ҳодисаси сўзга ҳам, иборага ҳам хосдир, лекин бу ҳодисанинг лексикада ва фразеологияда тарқалиш даражаси бир хил эмас. Проф. Ш.Раҳматуллаевнинг ҳисоб-китобларига қараганда, “ўзбек тилидаги сўзларнинг фақат 20 фоизигина полисемантик бўлса, “Ўзбек тилининг қисқача фразеологик лугати” (1964) да талқин этилган 998 та иборанинг 156 таси кўп маъноли” хусусиятга эга (132,8).

Ўзбек тилидаги кўпгина сўзлар икки ва ундан ортиқ маънога эга. Масалан, “Изоҳли лугат” да қайд қилинишича, “бош” сўзи 15 маънога (243, 136-137), “кўз” сўзи 5 маънога (243, 410-411), “кўтармоқ” сўзи 16 маънога (243, 422-423), “овоз” сўзи 6 маънога (243, 518), “отмоқ” сўзи 11 маънога (243, 549-550), “очмоқ” сўзи 12 маънога (243, 553-554), “оқ” сўзи 9 маънога (243, 557), “огиз” сўзи 8 маънога (243, 561-562), “юз” сўзи 8 маънога (244, 463-464), “ўтмоқ” сўзи 31 маънога (244, 521-523), “қанот” сўзи 9 маънога (244, 550-551) эгадир. Тадқиқотчи Б.Жўраев “бош” сўзининг 23 маъносини аниқлаган, шундан 4 маъно “Изоҳли лугат” да қайд этилмаган, “огиз” сўзининг 12 маъносидан 4 таси қайд этилмаган. Шунингдек, мазкур ишда “юз” сўзининг “Изоҳли лугат” да ўз аксини топмаган 3 маъно ва бир маъно қирраси, “тил” сўзининг 2 маъносига оид мисоллар келтирилган (57, 8-19).

“Фразеологик полисемия дейилганда иборанинг ўзи биттадан ортиқ фразеологик маъно англатиш”(132,13) тушунилади. Фразеологияда ибораларнинг асосий қисми бир маънолидир. Тахминан, тилимиздаги ибораларнинг бешдан бир қисми икки ва ундан ортиқ маънога эгадир. Масалан, “Ўртага солмоқ” иборасининг Ш.Раҳматуллаев луғатида икки маъноси қайд қилинган (232, 334). “Изоҳли луғат” да эса иборанинг уч маъноси кўрсатилган, шундай биттаси кўпчилик муҳокамасига қўймоқ - иборанинг ўз маъноси бўлса, қолган икkitаси унинг кўчма маъноларидир (244,67). “Ишга солмоқ” ибораси эса тўрт маънолидир (232,117). М.Содиқова луғатида эса унинг фақат икки маъноси таъкидланган (236, 127).

Лекин ибораларнинг кўп маънолилигини фақат луғатлар асосида белгилаш тўғри бўлмайди. Чунки луғатларда кўпгина ибораларнинг полисемантик хусусияти тўла очиб берилган эмас. Масалан, тилимизда “қаноти остига олмоқ” ибораси мавжуд. Бу ибораларнинг икки маъноси “Изоҳли луғат”да қайд қилинган (244, 551). Мазкур ибора бу икки маънодан ташқари яна “уйланмоқ” маъносини ҳам ифодалайди. “Синчалак” повестида “қаноти остига олмоқ” худди ана шу маънода қўлланган: “Бой отам сизни қанотлари тагига олмоқчилар, нима дейсиз?” дебди. Тул.: “Бой менга оғиз соляпти”, деб ич-ичидан суюнибди ва “садақалари кетай” дейиш билан розилик билдирибди (А. Қаҳҳор. Синчалак).

“Игна билан қудуқ қазимоқ” ибораси “Изоҳли луғат” да бир маъноли сифатида қайд қилинган (243, 313). Аммо кузатишлар бу иборанинг ҳам полисемантик хусусиятига эга эканидан далолат беради. Масалан, “игна билан қудуқ қазимоқ” ибораси илм олиш машаққат, бардош ва матонат талаб қиладиган иш эканлигини таъкидлашга хизмат қилади: “ - Юр, ўртоқ, ўқиш осон эмас, қудуқни игна билан қазизи деган гап. лекин ўқишни ташлама, кейин ачинасан” (Ойбек. Болалик); “Илмий ҳақиқатлар эса... бунинг учун расмана игна билан қудуқ қазизи, ҳеч ким юрмаган йўлдан юриш керак” (Р.Файзий. Чўлга баҳор келди). “...бизнинг туркийда “илм таҳсил қилмоқ игна

билан кудук казиш бирдир”, деган гап ҳам бор” (А.Қодирий. Кичик асарлар). Шунингдек, бу ибора мол-давлат йиғиш билан боғлиқ турмуш машаққатларини ҳам ифодалайди: “ - Илгари нима керак бўлса, дадам бозордан келтираверарди. Биз билмас эдик.... Тирикчилик бошимизга тушгандан кейин ҳаммасини била бошладик. Энг бемаза, энг арзон шўрва-шултани қайнатиш учун игна билан кудук казиш керак бўлар экан....” (Ойбек. Қутлуғ қон); “ - Пишиқ, пухта одам. Бугдойни, гуручни вақтида арзон нарх билан топиб олса ёмонми? Игна билан кудук казигандай минг азоб билан топган давлатини шамолга совурсинми?” (Ойбек. Болалик).

Адабий тилда полисемантик характердаги “кўзи мошдек очилди” ибораси мавжуд. Ш.Раҳматуллаев лугатида бу ибора бир маъноли сифатида “жазолаб, хушёр қилмоқ” тарзда изоҳланган (232,139). “Изоҳли лугат” да эса бу иборанинг икки маъноси кўрсатилган: 1) хушёр тортди, ўзига келди; 2) асқотиб, кунига яраб жуда хурсанд бўлди (243,473). Кузатишлар шуни кўрсатадики, бу ибора бадний нутқ услубида уч маъноли сифатида фаол қўлланади. Масалан, биргина “Қутлуғ қон” романида бу ибора икки марта қўлланган. Дастлаб романда “кўзи мошдек очилди” ибораси Қамбаралининг Тантибойвачча ҳақидаги нутқида бир неча иборалардан кейин қўлланган бўлиб, ўша иборалар “кўзи мошдек очилди” иборасидаги салбий муносабат семасини таъкидлаб кўрсатишга бўйсундирилган: “ - Хўжайиннинг кармони ўпирилганга ўхшайди. Толер йўқ-да. Шу бу йил ютқизишдан боши чиқмай қолди. Нуқул “бой беради”. Давлат зўр, унчалик билинмайди, аямо пироварди ёмон бўлади. Ана шунда кўзи мошдек очилади” (Ойбек. Қутлуғ қон). Иккинчи марта бу ибора Салимбойвачча нутқида қўлланган. Энди “кўзи мошдек очилди” иборасида салбий муносабат билан бирга кучли таъҳид семаси ҳам мавжуд: “ - Кўзини мошдек очиб қўямиз.... Уйи куяди, хонавайрон бўлади.” (Ойбек. Қутлуғ қон).

“Болалик” қиссасида “кўзи мошдек очилди” ибораси касал оёқнинг тузалиши, боланинг соғайиб кетиши маъносини ифодалайди. Энди иборада салбий муносабат эмас, балки ижобий муносабат семаси мавжудлигини

алоҳида таъкидлаш лозим: “ - Бўлди-бўлди, қутулдинг, чирогим. Энди соғсан. - дейди бошимни силаб аёл. - Бечора болани шунча қийнабсизлар, мана, кўзи мошдек очилди, - дейди аёл кулиб, отамга қараб” (Ойбек. Болалик). “Ўтган кунлар” романида бу ибора автор нутқида қўлланган бўлиб, “хушёр торгмоқ” маъносини билдиради: “Бу саволдан унинг (Отабекнинг - Б.Й.) кайфи тарқалгандек бўлиб, кўзлари мошдек очилди” (А.Қодирий. Ўтган кунлар).

Публицистик услубда ҳам “кўзлари мошдек очилди” ибораси асосан худди ана шу маъноларни ифодалашга хизмат қилади. Масалан: “ - Ана шундагина кўзлари мошдек очилади” (Муштум, 1980,6-сон,6-бет).

Кўп маъноли иборалар услубий жиҳатдан яхлит-характерга эга бўлади, чунки полисемантик иборادا кўпинча тўғри, номинатив маъно бўлмайди, унинг барча маънолари кўпинча яхлит бир ички образга бирлашади. Масалан, “қўлга тушмоқ” ибораси қуйидаги икки маънога эга: а) айби ошкор бўлиб тутилмоқ; б) қамоққа, ҳибсга тушмоқ, асирликка олинмоқ. Бу икки маъно ҳам “тутқунлик” ички образи атрофида яхлитлашади (244, 635). Худди шунингдек, “икки кўлини бурнига тикиб” ибораси ҳам а) куруқ, ҳеч нарчасиз, б) куруқ, бенасиба маъноларини ифодалайди, бу маънолар яхлит ички образ - “куруқдан-куруқ” атрофига бирлашади (243, 152).

Баъзан полисемантик иборанинг бир маъноси жуда кам экспрессивликка, функционал хосланганликка эга бўлса, кейинги маъноси юқори экспрессив бўёққа, китобий хусусиятга ҳам эга бўлиши мумкин. Масалан, “огиз солмоқ” ибораси икки маънога эга бўлиб, шундан дастлабки маъно - қайлик ёки куёв қилмиш нияти борлигини айтмоқ - билан бу ибора сўзлашув услубида кенг қўлланади: “Жўра. Хотин зоти эрга тегса сенчалик эрга тегади-да. Бахти бор хотин тегади, ошнам. Энди кимга огиз солсанг, ғиринг демай тегиши аниқ” (С. Аҳмад. Куёв); “...баззоз унинг ўзига эмас, ўн еттига кириб бораётган соҳибжамол қизига огиз солган экан” (А.Қаҳҳор. Кўшчинор чироқлари). Бу ибора иккинчи маъноси - ғайри қонуний равишда ўзлаштиришга ҳаракат

қилмоқ - билан китобий саналади: “ - Раиснинг меҳнат кунига оғиз солаётганини ўзингдан эшитдим” (И.Раҳим. Ҳилола).

“Оғиз очмоқ” полисемантик ибораси “гап бошламоқ, сўзлай бошламоқ” маъноси билан услубий жиҳатдан нейтрал хусусиятга эга: “ - Келишимни сўрамадим. Ўзинг оғиз очмаганингга сўрамадим, болам” (С. Аҳмад. Ҳикоялар); “Фазилатхон билан қарши куда бўлаётганлари тўғрисида Отақўзи тоғаси у ёқда гурсин, ҳали аяга ҳам оғиз очишга юраги бетламаган” ; “Бу тўғрида бировга оғиз очма, савдо ишидай нозик иш жаҳонда йўқ” (О. Ёқубов. Диёнат). Бу ибора “шом пайти бирор нарса истезмол қилмоқ, рўзани очмоқ” маъноси билан эса диний сўзлашув ибораси саналади. Шунингдек, “оғиз очмоқ” иборасининг “совчилар юбормоқ, қизнинг қўлини сўрамоқ” маъноси ҳам мавжуд. Бу маъноси билан у “оғиз солмоқ” иборасининг биринчи, дастлабки маъносига яқин туради. Лекин “оғиз очмоқ” иборасининг Ш.Раҳматуллаев луғатида фақат бир маъноси (232,216); “Изоҳли луғат” да икки маъноси (243, 561), М.Содиқова луғатида ҳам икки маъноси (236, 212) қайд қилинган. “Туркман тилининг фразеологик сўзлиги” да бу иборанинг диний сўзлашув ибораси сифатидаги маъноси ҳамда “хайрон қолмоқ” маъноси таъкидланган (237. 16); “Татар тилининг фразеологик сўзлиги” да эса иборанинг уч маъноси ҳам ўз аксини топган (227, 13).

ФРАЗЕОЛОГИК СИНОНИМЛАР ВА УЛАРНИНГ УСЛУБИЙ

ТАРМОҚЛАНИШИ

Фразеологик синонимия масаласи кўплаб тадқиқотчиларнинг диққатини ўзига жалб этган. Бу ҳодиса турли тиллар, жумладан рус (27, 4-9; 196, 67-71), немис (175, 80-99), инглиз (93, 108-112), ўзбек (132, 47-131), озарбайжон (103), гурк (200, 112-132), бошқирд (159) ва бошқа тиллар материали (63, 17-18; 4, 8-10 ва ҳоказо) асосида ҳам ўрганилган. Фразеологик синонимия масаласининг шуншуносликда ўрганилиш тарихи Ш.Раҳматуллаевнинг “Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари” номли монографиясида ҳам қисман ўз аксини топган (132, 47-60).

Тилшунослар ибораларда синонимияни белгилашнинг турли мезонларини таклиф этмоқдалар. Масалан, А.И.Молотков фразеологик синонимларнинг ўзига хос 4 хусусиятини ажратиб кўрсатган эди: маъноларнинг бир хиллиги, ўхшашлиги; таркибида бир хил компонентларнинг бўлмаслиги; лексик-грамматик характери томондан ўхшашлиги; компонентларнинг ўзаро бир-бири билан алмаштириш имкониятининг йўқлиги (111,165-166). М.М.Копиленко ва З.Д.Попова фразеологик синонимияни таркибидаги лексемаларга кўра фарқланувчи, маъно жиҳатдан яқин бўлган, лекин бир ёки бир неча семантик белгиларга кўра фарқланувчи тургун иборалар сифатида талиқин этадилар (88, 34). В.П.Жуковнинг фикрига кўра, фразеологик синонимия шундай фраземаларки, улар бир хил ёки маъно жиҳатдан жуда яқин, ўзаро муносабатдаги бир хил сўз туркумларидан иборат бўлса-да, бироқ бир-биридан маъно оттенкалари билан у ёки бу томондан фарқланадилар (68,160). Олим ўзининг ана шу фикрига асосланиб, 730 дан ортиқ синонимик қаторни қамраб олган “Рус тилининг фразеологик синонимлари лугати” яратиш принципларини ишлаб чиқди ва ҳамдўстлик мамлакатларида ягона бўлган ана шундай лугатнинг юзага келишига раҳбарлик қилди (226).

Академик Н.М.Шанскийнинг куйидаги фикрини фразеологик синонимиянинг жуда ихчам таърифи дейиш мумкин: “объектив борликдаги айнан бир хил предметни англатувчи турли иборалар синонимик фразеологизмлар деб аталади” (180,194; 181,52). И.А.Федосовнинг фикрича, “ягона умумий маънога эга бўлиб, бир-биридан семантик ёки услубий оттенкаларига кўра фарқланувчи ибораларга фразеологик синонимлар дейилади” (163,121).

Ўзбек тилидаги ФБлар синонимияси проф. Ш.У.Раҳматуллаев томонидан маълум даражада ўрганилган. Олим шуни алоҳида таъкидлайдики, “фразеологик синонимия учун умумий ва энг муҳим мезон - бу семантик мезондир. Ҳар бир синонимик уядаги (синонимик қатордаги - Б.Й.) ФБлар

объектив борлиқдаги бир хил тушунчаларни англатиши керак ва шу билан биргаликда, бир хил маънони англатиши шарт” (132, 83). Ҳолбуки, ҳар бир фразеологик синонимларнинг асосида турли образлар ётади.

Синоним ибораларнинг услубий тармоқланиши ҳақида сўз юритишдан олдин фразеологик синонимия ва фразеологик вариантдошликнинг фарқи тўғрисида қисқача тўхталиш лозим. Синоним иборалар бир-бири билан “маъно юзликлиги, услубий бўёғи ёки бир вақтда иккаласига кўра фарқланади” (68, 116; 154,32). Масалан, “оғзи қулоғида” ва “боши осмонга етмоқ” иборалари бир синонимик уяга мансуб бўлиб, “ниҳоятда хурсанд, беҳад севинмоқ” маъноларини ифодалайди. Лекин уларнинг биринчиси оғзаки сўзлашув нутқиға, кейингиси эса умумнутққа хосланган: “Шу кунёқ иморат солишайётган қорасконликларнинг деярли ҳаммаси инженернинг оғзи қулоғида, ўғил кўриб, хурсанд бўлиб юрганини эшитишди” (Мирмуҳсин. Чотқол йўлбарси); Биз ҳам бу янгиликни эшитишга қизиқиб тургандек, бизниқига ўзлари кириб келдилар, оғизлари қулоқларида (Муштум, 1980, 12-сон, 2-бет); Телефон туширганларнинг оғзи қулоғида (Муштум, 1980, 7-сон, 3-бет); Савдонинг бунчалик қил суғургандек битаётганидан оғзимиз қулоғимизда (Ёш и, 27.07.91); Айниқса бизнинг кампир топилмайдиган аёл, ўғлим иккита бўлди леб, боши осмонга етарди (Д. Нурий. Осмон устун); Унинг ўзини кўрмаган бўлсам-да, қабри шунча йил ўтиб топилганидан бошим осмонга етди (Ёш л. 22.06.91) ва ҳоказо.

Худди шу синонимик уяга мансуб бўлган “оғзининг таноби қочмоқ” ибораси эса нисбатан кам қўлланади ва асосан бадиий нутқ услубига хосланиши билан ажралиб туради: Тайёрловчи оғзининг таноби қочиб бош бармоғини кўрсатди (Муштум, 1980, 8-сон,6-бет); Абдурасул ака гапни тугатар-тугатмас оқсоқолнинг кўзлари ёлқинланиб кетди, оғзининг таноби қочиб, ясама тишлари ярқираб кўринди (Муштум, 1980, 4-сон,2-бет); Худди Расул Оллоёрович бераётган ваъдалар шу ернинг ўзидаёқ амалга ошаётгандай,

оғзининг таноби қочиб қулганча, фақат “рахмат, раҳмат” дейишдан бошқа т топломасди (Ү. Усмонов. Гирдоб). каби.

Ғафур Ғуломнинг “Кўкан” поэмасида эса шу синонимик қаторга манс “ип қочирган лаби” индивидуал-автор синоними ҳосил қилинган эди:

Кўпчилик кўл, укуми мўл, деган каби

Кўкан хурсанд ип қочирган гўё лаби (Ғ.Ғулом. Кўкан).

Кўринадикки, фразеологик синонимлар фақат маъно нозикликларига кўра эмас, балки услубий бўёғи, қўллавиш доирасига кўра ҳам ўзаро фарқланади. Фразеологик синонимлар билан вариантлар ўртасида кўнгина умумий томонлар бор, шунинг учун ҳам улар кўпинча лугатларда, дарслик ва қўлланмаларда аралаштирилади. Масалан, юқорида кўрилган “оғзининг таноби қочмоқ” иборасининг “оғзининг боғичи қочмоқ” варианты мавжуд. Бу вариант “Изоҳли лугат” да “айнан” ҳаволаси билан кўрсатилган (244,119). лексие Ш.Раҳматуллаев лугатида иборанинг бу варианты ўз аксини топмаган (232, 214). Ёки “анқонинг уруғи (тухуми)” ибораларининг “анқога шафе” варианты “Изоҳли лугат” да “ёки” ҳаволаси билан берилган (243, 49). Ш.Раҳматуллаев лугатида эса “анқонинг тухуми” ва “анқонинг уруғи” иборалари ўзаро вариант эканлиги таъкидланган ва бу икки вариантдош иборанинг “анқога шафе” синоними ҳам мавжудлиги кўрсатилган (232,21). “Алифни таёқ (калтак) деёлмаслик” ибораларининг “ичини (қорнин) ёрсанг, алиф чиқмайди” деган синоними мавжуд, лекин бу синоним ибора “Изоҳли лугат” да “ёки” ҳаволаси билан берилган, вариант сифатида қайд қилинган бўлса (243,40), Ш.Раҳматуллаев лугатида эса бу ибора “алифни калтак деёлмаслик” шаклида берилиб, унинг “алифни таёқ, деёлмаслик”, “алифни таёқ демоқ” каби вариантдошлари, “қорнини ёрса, алиф чиқмайди” шаклидаги синоними мавжудлиги кўрсатилган (232,20). “Кўнгила (дилга, қалбга, юракка) тугмоқ” ибораларининг ўзаро вариантдош эканлиги “Изоҳли лугат” да “ёки” ҳавола белгиси орқали таъкидланган (244,217). Ш.Раҳматуллаев лугатида эса бу ибораларнинг бошқа вариантлари (“кўнгила тугиб юрмоқ”, “юрагида тугиб

юрмоқ” каби) кўрсатилгани ҳолда (232, 153-154), “қалбга тугмоқ” ибораси акс этмай қолган. Бундай мисолларни яна кўплаб келтириш мумкин.

Бизнингча, фразеологик синонимларни фразеологик вариантлардан фарқлашнинг қуйидаги белгилари мавжуд:

1. Фразема ички формасининг яхлитлиги. Масалан, “кўнгил” ва “юрақ” сўзларининг алмашинуви асосида ҳосил бўлган қуйидаги вариантдош иборалар ички формасининг яхлитлиги билан ажралиб туради: кўнгли гаш тортди - юраги гаш тортди; кўнглига қўл солмоқ - юрагига қўл солмоқ; кўнглида кири йўқ - юрагида кири йўқ каби.

2. Бир иборанинг вариантлари ифодалайдиган экспрессив-баҳо бўёғи кўпинча бир хил бўлади (59,154). Масалан, “бош(и)ни оғритмоқ”, “бош оғритмоқ”, “бош қотирмоқ” иборалари бир умумий экспрессив оттенкага эга. Ёки “бошида ёнғоқ чақмоқ”, “бошида данак чақмоқ”, “бошида тош чақмоқ”, “миясида данак чақмоқ”, “бошида ёнғоқ чақилди” каби вариантдош иборалар семантикаси “ортиқ даражада” семаси билан яхлитликка эгадир.

Масалага шу жиҳатдан қараганда, проф. А.В.Куниевнинг қуйидаги фикрлари характерлидир: “Бир иборанинг вариантлари ягона умумий лексик компонентга эга бўлмаслиги, услубий жиҳатдан катта фарқлар билан ажралиб туриши мумкин эмас” (43,10). Олим “парить в облаках” ва “витать в эмпиреях”, “протереть глаза” ва “продрать зенки” ибораларини ўзаро вариантдош деб ҳисоблаган В.Н.Телияни танқид қилади ва бу иборалар умумий лексик компонентга, яхлит услубий оттенкага эга бўлмагани учун фразеологик синонимлардир, деган фикрни олға сурди.⁴⁸ Ўзбек тилшуъослигида ҳам фБларни, вариантларга, айниқса лексик вариантларга ва синонимларга ажратишда айрим чалқашликлар учрайди. Масалан, Ш.Раҳматуллаевнинг монографиясида “кўнгли гаш тортди - юраги гаш тортди; кўнглида кири йўқ - юрагида кири йўқ; кўнгли тоза - юраги тоза; кўнгли пок - юраги покиза” каби ибораларнинг лексик вариантлари, деб ҳисобланса, бошқа бир ўринда шунга ўхшаш ичи қора - кўнгли қора; димоғи шивди - димоғи кўтарилди;

жонини ҳовучлаб - юрагини ҳовучлаб; юраг(и) ачили - жон(и) ачиди - ич(и) ачиди сингари иборалар ўзаро синонимлар доирасига киритилган (132,92). Муаллифнинг фикрича, “булар бир томондан вариантларга ўхшаса, иккинчи томондан синонимларга ўхшайди. Ҳар ҳолда, буларнинг вариантлар деб эмас синонимлар деб ҳукм чиқаришга тўғри бўлади. Агар асосида бошқа-бошқ образ ётишини барча синонимлар учун умумий белги даражасига кўтарсаф юқоридаги бир неча синонимия уясидан кўз юмган бўламиз” (132,130).

М.Туропова ўзбек халқ шеваларида кенг тарқалган фразеологик вариантдошлик ҳодисасини ўрганар экан, шевалар фразеологиясин вариантларга ажратишда уларнинг бир образга таянишига, бир маънон ифодалашга, маъно оттенкаларида фарқ қилиши мумкинлигига, умумий лексик компонентларга эга бўлишига ҳамда ибораларга хос яхлит маъно борлигин сақлашларига эътиборни қаратган (152, 30-34; 153,194-210).

Дарҳақиқат, вариантдош иборалар умумий лексик компонентнин мавжудлиги билан фразеологик синонимлардан ажаралиб туради. Шунга кўр “ўзаро ўсиб чиққан вариантлар қурилишида умумий лексик компонент бўлиш шарт” (132,145). Масалан: “кўз тагига олмоқ” ва “кўз остига олмоқ”; “юз чидамади” ва “бети чидамади”; “қўлини бигиз қилмоқ” ва “бармоғини бигиз қилмоқ”; “ноғорасига ўйнамоқ” ва “чилдирмасига ўйнамоқ” кабилар.

3. Бир иборанинг вариантлари функционал хосланиш жиҳатдан бир хил хусусиятга эга бўлади. Масалан, қуйидаги вариантдош ибораларда алмашинувчи компонентлар синоним равишлар бўлиб, услубий белги нуқтаи назаридан фарқланмайди: “тўйдан илгари ногора чалмоқ” ва “тўйдан олди: ногора чалмоқ”. Сўз ташлаш билан юзага келган вариантдош ибораларда ҳам функционал хосланганлик кўпинча ўзгаришсиз қолади: “эс-хушини олиб қўймоқ”, - “эсини олиб қўймоқ” - “хушини олиб қўймоқ”, “Ич-этини емоқ” - “ичини емоқ” - “этини емоқ” каби.

4. Бир иборанинг вариантлари бир-бири билан услубий нозиклиги ва маъноси жиҳатдан фарқланмайди, шунинг учун уларнинг бири ўрнида

иккинчисини қўллаш мумкин. Масалан, “қўздан кечирмоқ” ва “қўздан ўтказмоқ” иборалари ўзаро вариантдош саналади (232,134; 236,147-148). Шунинг учун бу икки ибора бадий, публицистик услубларда бўлганидек, расмий ҳужжатлар услубида ҳам бири ўрнида иккинчиси эркин қўлланади: “Ашёвий далиллар суд томонидан қўздан кечириб чиқилади ва ишда иштирок этувчи шахсларга, вакилларга, зарур бўлган ҳолларда эса эксперт ва гувоҳларга ҳам кўрсатилади. Ашёвий далиллар кўрсатилган шахслар қўздан ўтказиш билан боғлиқ бўлган у ёки бу ҳолатларга суднинг диққатини жалб этишлари мумкин” (Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик кодекси, Тошкент, 1997).

Тўғри, фразеологик синонимларни ҳам бири ўрнида иккинчисини ишлатса бўлади, лекин синоним иборалар услубий жиҳатдан ўзаро мос бўлса, адабий-услубий нормага мувофиқ келсагина ўзаро ўрин алмашадилар. Масалан, “ким билади” ва “худо билади”, “ким билсин” ва “худо билсин” иборалари ўзаро вариантдош. Мазкур ибораларнинг вариантдошлиги “Изоҳли лугат” да “ёки”, “айнан” ҳаволалари билан тўғри кўрсатилган (243, 114). Ш.Раҳматуллаев лугатида эса улар ўзаро синоним иборалар сифатида изоҳланган (232, 286). Бу иборалар вариантдош бўлгани учун уларнинг ўрнини алмаштириш услубий жиҳатдан унчаллик қийинчилик туғдирмайди.

Шундай қилиб, синонимия вариантдошликка нисбатан анча кенг тушунчадир. Фразеологик синонимлар ва фразеологик вариантлар ўзбек тилининг кучли тасвирий-услубий манбаларидан биридир. Шунинг учун изоҳли, фразеологик ва бошқа тип лугатларда фразеологик синонимлар ҳам, фразеологик вариантлар ҳам ўз аксини табиий лозим. Фразеологик синонимларни лугатларда с.т. (сўзлашув тилига хос), фольк. (фольклорга хос), диал. (муайян диалектга хос), кт. (китобий, ёзма нутққа хос ибора), поэт. (асосан поэтик асарларда қўлланилган ибора), эск. (эскилик бўёғига эга бўлган ибора), ҳазил, эркалаш, нафрат, салбий синғари функционал-услубий ҳавола- белгидар билан таъминлаш керак. Субъектив баҳо формалари (истараси иссиқ - истараси иссиққина: кўнгли юмшоқ - кўнгилгинаси юмшоқ; кўнгли қора -

кўнгли қоқ-қора; жони чикди - жон-пони чикди; пичоқ суякка етди - пичоқ суяк-суякка етди кабилар) ибораларнинг синонимларини эмас, балки уларнинг турли хил вариантларини ҳосил қилади. Вариантдош ибораларни синоним иборалардан фарқлаш фразеологик услубиятнинг энг муҳим масалаларидан биридир, бу ҳол айниқса синоним ибораларнинг услубий тармоқланиши ҳақида сўз юритилаётганда ғоят муҳим аҳамият касб этади.

ФРАЗЕМА ҚЎЛЛАШДА УСЛУБИЙ ХИЛМА - ХИЛЛИК

Маълумки, сўзлашув, илмий ва бошқа функционал услубларнинг асосини умумодабий, услубий жиҳатдан нейтрал воситалар ташкил этади. Шу билан бирга, ҳар бир функционал услуб учун ўзига хос бўлган сўзлар, иборалар грамматик форма ва конструкциялар ҳам мавжуд. Жумладан, расмий услуб ана шундай ўзига хос тил воситалари билан ажралиб туради (бу ҳақда қаранг: 19, 4-11). Бу услубда бошқа функционал услублар учун хос бўлган сўз ва ибораларнинг қўлланиши мумкин эмас. Расмий “ҳужжатлар матнинини ҳолислик, аниқлик, ихчамлик, лўндалик, мазмуний тўлиқликдан иборат зарурий сифатлари ҳужжатчилик тилининг ўзига хос услуби, ундаги ўзига хос сўз қўллаш, морфология ва синтаксис орқали таъмин этилади”(106,20) Кўринадики, ҳар бир функционал услуб ўз услубий нормаларига эга. Бир функционал услуб учун характерли бўлган тил воситалари иккинчи бир услуб учун ортиқча ва кераксиз бўлиши мумкин. Шу жиҳатдан қараганда Л.В.Шчербаининг кўйидаги фикри характерлидир: “Агар бирор киши жиддий китобда “фагонятлар микробларни пок-покиза туширадилар”, деб ёзса бо ноўрин ва аҳмоқона иш бўларди” (194, 139). Бадийий нутқ услуби учун ҳам турли услубларга хос элементларнинг ноўрин қўлланиши характерли эмас. М.Н.Кожина бадийий нутқдаги услубий хилма-хилликни услублар аралашмаси эмас, балки бадийий нутқда қўлланиладиган лексик-фразеологик воситаларнинг турли-туман услубий бўёққа эга эканлиги деб изоҳлайди (86,199) В.В.Виноградов тўғри таъкидлаганидек, бадийий асар таркибида адабий тилининг турли услубларига хос ифодалар, бирикмаларнинг аралашуви, қўшулуви ички

жиҳатдан асосланган бўлмоғи лозим. Акс ҳолда, хилма-хил услубларнинг комик тўқнашуви юзага келади, бу эса (аниқ мақсадга йўналтирилмаган бўлса) муаллифнинг нутқ, маданиятидаги нуқсонидан далолат беради (35, 197).

Демак, бадиий асарларда услубий хилма-хиллик фақат бадиий приём, восита сифатида ирония, комизм ва кулги ҳосил қилиш учун қўлланилиши мумкин, холос.

Масалан, китобий бирикма саналган “обод қилмоқ” унинг учун характерли бўлмаган матнда сўзлашув услубига хос иборалар билан ёнма-ён келганда услубий хилма-хиллик ҳосил бўлади, “обод” сўзининг қўштирноқ ичига олиб берилиши эса бу услубий хилма-хилликни таъкидлашга хизмат қилади: “Багдасарян Бенин Бахратович... қиладиган ишининг тайини йўқ... кўп марта Душанба шаҳри район судларини “обод қилган” (Ўзб. адабиёти ва санъати. 12.07.91).

Илмий ёки бошқа китобий матнлар таркибига сўзлашув ибораларини қиритиш ҳам функционал услублар нормативлигини бузишга олиб келади, бу эса маълум даражада кулги, пичинг ҳосил қилишга восита бўлади: “... ўттинчи йилларнинг охиридаги баъзи газеталарни варақлаб кўринг. Каминага қарши қилич яланғочлаб чиққан мақолаларни ўқиш бахтига муяссар бўласиз” (О.Ёкубов. - Диёнат); “Ёши ҳаммамиздан катта бўлган осетиялик журналист Боложон Хугаев оқсоқол сифатида зиёфат жиловини қўлга олди-ю, кавказча расм-русумлар билан қадаҳ сўзи айта бошлади” (Ёш л, 30.07.91) каби.

Куйидаги мисолда ҳам услубий зид ҳолат юзага келган: “Ўзингизга маълум, бизда юқори сифатли мис чойнак бор. Шу чойнакнинг қонроғи бугунги кунда йўқ. Бу ҳақда биз бир-биримизга сигнал бердикми? Йўқ. Агар биз ўзибўларчиликка узил-кесил барҳам бериб қопқоқ масаласини кун тартибига кўндаланг қўйсақ, агар биз шу чойнакни ўз вақтида тегишли қопқоқ билан бевосита таъмин қилсак, самоваримиз сафдан чиққан кунларда ҳал қилувчи роль ўйнади” (А.Қаҳқор. Ҳикоялар).

Оддий сўзлашув ибораларини қўллашда газета ва журнал саҳифаларидан баъдий услуб намуналарида баъзан услубий яхлитликка риоя қилинмайди. “Ҳақиқатдан ҳам, шу боришда борса, барча баробар бор-будидан айрилиб, икки қўли бир тепам бўлиб қолиши мумкин-да”; “шу мажлисда дастлаб кўпдан миясини ўйдилаб юрган, айрим шубҳали туюлган масалалар устидагини тўхталди” (Ж.Абдуллахонов.Суйқасд).

Ўзга услубга хос ибора персонаж нутқи таркибида ҳеч қандай услубий мақсадсиз қўлланса ҳам салбий тасаввур ҳосил қилади: “... Ўзимизнинг Муножотой ўзбек миллий қўшиқлари билан халққа чинаккамига муножот қилаётгани қандай яхши” (Мирмуҳсин. Илон ўчи); “Зеро, ниятимиз, холис таълим-тарбия масканида, педагогик жамоада соғлом муҳит қарор топсин, ҳақ барҳақ бўлсин деймиз” (Л.йўли, 7.05.91) кабилар.

У ёки бу иборани қўллашда унинг ҳосиланишинигина эмас, балки экспрессив-баҳо бўёгини ҳам ҳисобга олиш лозим бўлади: “ - Сизнинг “Волга” ни? Ўзи ака, жийда-пийданинг тагидан ўтиб қолдингизми, сизларни “Волга” бу ерда, тоғ орасида нима қилади?” (Л.йўли, 18.05.91); “Унинг кўнгил ярасига малҳам бўлиб, умидсизликка тушиб, қўли ишга бормай қолган шу кунларда сўраб-суриштирадиган, далда берадиган кияви борми?” (Л.йўли, 17.05.91). Келтирилган мисолларнинг дастлабкисида оддий сўзлашув услубига хос “жийда-пийданинг тагидан ўтиб келмоқ” ибораси шўпон нутқи таркибида экспрессив бўёғи салбий оттенка ифодаламақда, матн эса ижобий оттенка учун хизмат қилишга бўйсундирилган. Кейинги мисолда биринчи ибора “кўнгил ярасига малҳам бўлиб” ноўрин жойлашган.

Кўпинча ўзга услубга хос иборанинг қўлланишини ҳар иккала томонидан қўйилган қўштинроқлар кўрсатиб туради. Бундай график белги ўзга услубга хос иборани ажратиб, таъкидлаб кўрсатади: “Тилингни чаён чақадими, “да” ни ишлатсанг” дерди дугоналарим (Ёш л, 9. 04.91); “Ўғирлик” қилишга “тиши ўтмади” (Ёш л, 18.05.91) ва бошқалар.

Демак, ибораларни қўллашда уларнинг услубий маъносини, компонент жибиини, матн билан муносабатини ҳисобга олиш, услубий хилма-хилликка эришиш қўймаслик лозим бўлади.

САВОЛ ВА ТОПШИРИҚЛАР:

1. Фраземаларнинг услубий маъноси ҳақида сузланг.
2. ФБларда функционал-услубий ҳосланиш мезонларини изоҳланг.
3. Функционал жihatдан ҳосланган ва бундай ҳосланишга эга бўлмаган ФБлар қандай фарқланади?
4. Полисемантик характердаги ФБларнинг услубий бўёғини изоҳлаб беринг.
5. "Фразеологик синонимларнинг услубий тармоқланиши" мавзуида реферат ёзинг.

ИККИНЧИ БОБ

ФРАЗЕМАЛАРНИНГ УСЛУБИЙ ФУНКЦИЯЛАРИ

Фразеология тилшуносликда узоқ йиллар лексикология таркиби ўрганиб келинди, шунинг учун сўзнинг семантик, услубий ва бошқа жиҳатдаги характеристикаси механик равишда ибораларга ҳам тадбиқ қилинди. Фразеологияга лексикологик нуқтан назардан ёндошиш уларни “нутқимиз кўрки” дейишга олиб келди (131; 130). Айрим олимлар фраземаларга тилнинг ортиқча элементлари деб баҳо бердилар. Масалан, тилнинг алоҳида фразеологик яруси (сатҳи) мавжудлигини қатъий инкор этаётган олимлардан бири В.М.Никитиндир. Унинг таъкидлашича, “фразеологизмлар тилнинг систем материали бўла олмайди, улар тилдаги ортиқча элементлардир. Фразеологизм ноструктуравий нутқ материалидир, чунки улар коммуникатив эҳтиёжлар туфайли эмас, балки экспрессив эҳтиёжларга кўра ҳосил бўладилар. Фразеологизмлар сўзлар билан синонимик муносабатга кирганда, ўзларини ортиқча иккиламчи нутқий материал эканлигини намойиш қиладилар, шунга кўра, улар тил системаси ҳодисаси эмас, балки услубий, нутқий ҳодисадир” (117; 116). Бу фикрлар билан проф. А.И.Федоровнинг қарашлари ҳам ҳамоҳангдир. Олимнинг фикрича, “Фразеологизмлар тилнинг ортиқча фактлари қаторига киради. Уларнинг мавжудлиги фикр предметини баҳолаш, экспрессив характеристика бериш эҳтиёжи билан боғлиқ” (160, 19).

1971 йилда Самарқандда “Фразеологизм “ва сўз” муаммосига доир ўтказилган бутуниттифок анжуманида ҳам фразеологизмни сўзга тенглаштириш тенденцияси кескин қораланди, бу назариянинг реал асосга эга эмаслиги таъкидланди (бу анжуман материаллари эълон қилинган. Қаранг: 42 ; 43 ; 44).

Фраземани сўзга тенглаштиришдан кўра унинг функционал, лексик-семантик жиҳатдан сўзга мос келиши ҳақида гапириш тўғрироқ бўлади, чунки фразема яқка сўз билдирган маънони англатиш билан бирга, унга кўшимча яна бирор ҳолатни ҳам билдириб келади. Масалан, “нишдан-нигасигача” ибораси

“бугун тафсилоти билан, майда-чуйдасигача, батафсил” маъносини билдириш (232, 112-113) билан бирга, “ҳеч нарса қолдирмасдан” деган маъно оттенкасига ҳам эга: “Содикнинг феъли-атвори, қилмиш-қўдирмишларини ипидан ипнасигача билиб олган эди” (Ш.Холмирзаев. Сўнги бекат); “Маълум бўлишича, қоғозда Сергели районидаги мебель комбинати ошхонасининг нуқсонлари ипидан-ипнасигача тизиб чиқилган экан” (Муштум, 1975, 5-сон, 5-бет). “Оғзига талқон солмоқ” ибораси “ҳеч нарса демай турмоқ” маъносини ифодалаш билан бирга (244, 199), “тортинмоқ”, “мутлақо жим турмоқ” сингари маъно оттенкаларига ҳам эгадир: “.... Оғзингга талқон солганмисиз, ўртоқ Шншқин? Нега бир нима демайсиз?” (Мирмуҳсин. Чотқол йўлбарси); “ - Гапиринг, Қаландар боши. Ёки оғзингизга талқон тўлдириб олганмисиз?” (Х.Фулом. Мангулик). “Нега индамайсан, оғзингга талқон солиб олганмисан? - ирига бақирди Ира Ивановна” (Муштум, 1979, 10-сон, 8-бет); “Қабулхонадагилар кабинет эшигига термулиб, оғзига талқон солгандек жимгина ўтиришган эди” (Муштум, 1979, 19-сон, 5-бет) кабилар.

Шундай қилиб, ФБнинг сўз билан семантик жиҳатдан тўла мос эмаслиги аён бўлди. Лекин ҳозирги кунда ҳам тилшуносликда ФБларни тилнинг ягона лексик-фразеологик системасининг қисми деб ҳисоблаш тўхтаган эмас. Масалан, педагогика билим юртлари учун чиқарилган дарсликда “ибора” (фразеологизм) таркибида энг камида икки сўз қатнашади, аммо улар ўзаро боғланган ҳолда умумлашган битта кўчма маъно билдиради: демак, маъно жиҳатдан битта сўзга тенг келади (Асқарова М., Қосимова К., Жамолхонов Ҳ. Ўзбек тили, Тошкент, 1989, 22-бет), - деб ёзилган. (Ғаъкид бизники - Б.Й.).

Кўринадики, ФБ билан сўзларни бир синонимик қаторга бирлаштириб қараш, бири ўрнида иккинчисини қўллаш мумкин бўлган тил элементлари деб тушуниш кенг тарқалган. Бу эса ФБ ларнинг вазифавий ролини сўзлар ўрнида қўллашувчи, уларни такрорловчи элемент деб тушунишга олиб келади.

Иборанинг сўзга эквивалентлик назарияси ҳозирги кунда ўзбек тилшунослигида яратилган айрим дарслик ва қўлланмаларда, луғатларда ҳам ўз

ИККИНЧИ БОБ

ФРАЗЕМАЛАРНИНГ УСЛУБИЙ ФУНКЦИЯЛАРИ

Фразеология тилшуносликда узок йиллар лексикология таркибида ўрганиб келинди, шунинг учун сўзнинг семантик, услубий ва бошқа жиҳатдан характеристикаси механик равишда ибораларга ҳам тадбиқ қилинди. Фразеологияга лексикологик нуқтаи назардан ёндошиш уларни “нутқимиз кўрки” дейишга олиб келди (131; 150). Айрим олимлар фраземаларга тилнинг ортиқча элементлари деб баҳо бердилар. Масалан, тилнинг алоҳида фразеологик яруси (сатҳи) мавжудлигини қатъий инкор этаётган олимлардан бири В.М.Никитиндир. Унинг таъкидлашича, “фразеологизмлар тилнинг систем материали бўла олмайди, улар тилдаги ортиқча элементлардир. Фразеологизм ноструктуравий нутқ материалидир, чунки улар коммуникатив эҳтиёжлар туфайли эмас, балки экспрессив эҳтиёжларга кўра ҳосил бўладилар. Фразеологизмлар сўзлар билан синонимик муносабатга кирганда, ўзларини ортиқча, иккиламчи нутқий материал эканлигини намойиш қиладилар, шунга кўра, улар тил системаси ҳодисаси эмас, балки услубий, нутқий ҳодисадир” (117,116). Бу фикрлар билан проф. А.И.Федоровнинг қарашлари ҳам ҳамохангдир. Олимнинг фикрича, “Фразеологизмлар тилнинг ортиқча фактлари қаторига киради. Уларнинг мавжудлиги фикр предметини баҳолаш, экспрессив характеристика бериш эҳтиёжи билан боғлиқ” (160, 19).

1971 йилда Самарқандда “Фразеологизм ва сўз” муаммосига доир ўтказилган бутуниттифоқ анжуманида ҳам фразеологизмни сўзга тенглаштириш тенденцияси кескин қораланди, бу назариянинг реал асосга эга эмаслиги таъкидланди (бу анжуман материаллари эълон қилинган. Қаранг: 42 ; 43 ; 44).

Фраземани сўзга тенглаштиришдан кўра унинг функционал, лексик-семантик жиҳатдан сўзга мос келиши ҳақида гапириш тўғрироқ бўлади, чунки фразема якка сўз билдирган маънони англатиш билан бирга, унга қўшимча яна бирор ҳолатни ҳам билдириб келади. Масалан, “ишдан-яғнасиғача” ибораси

“бутун тафсилоти билан, майда-чуйдасигача, батафсил” маъносини билдириш (232, 112-113) билан бирга, “ҳеч нарса қолдирмасдан” деган маъно оттенкасига ҳам эга: “Содиқнинг феъли-атвори, қилмиш-қидирмишларини ипидан игнасигача билиб олган эди” (Ш.Ҳолмирзаев. Сўнги бекат); “Маълум бўлишича, қоғозда Сергели районидаги мебель комбинати ошхонасининг нуқсонлари ипидан-игнасигача тизиб чиқилган экан” (Муштум, 1975, 5-сон, 5-бет). “Оғзига талқон солмоқ” ибораси “ҳеч нарса демай турмоқ” маъносини ифодалаш билан бирга (244, 199), “тортинмоқ”, “мутлақо жим турмоқ” сингари маъно, оттенкаларига ҳам эгадир: “... Оғзингга талқон солганмисиз, ўртоқ Шинчкин? Нега бир нима демайсиз?” (Мирмуҳсин. Чотқол йўлбарси); “ - Гапиринг, Қаландар боши. Ёки оғзингизга талқон тўлдириб олганмисиз?” (Х.Ғулом. Мангулик). “Нега индамайсан, оғзингга талқон солиб олганмисан? - эрига бақирди Ира Ивановна” (Муштум, 1979, 10-сон, 8-бет); “Қабулхонадагилар кабинет эшигига термулиб, оғзига талқон солгандек жимгина ўтиришган эди” (Муштум, 1979, 19-сон, 5-бет) кабилар.

Шундай қилиб, ФБнинг сўз билан семантик жиҳатдан тўла мос эмаслиги аён бўлди. Лекин ҳозирги кунда ҳам тилшуносликда ФБларни тилнинг ягона лексик-фразеологик системасининг қисми деб ҳисоблаш тўхтаган эмас. Масалан, педагогика билим юрглари учун чиқарилган дарсликда “ибора” (фразеологизм) таркибида энг камида икки сўз қатнашади, аммо улар ўзаро боғланган ҳолда умумлашган битта кўчма маъно билдиради: демак, маъно жиҳатдан битта сўзга тенг келади (Асқарова М., Қосимова К., Жамолхонов Ҳ. Ўзбек тили, Тошкент, 1989, 22-бет), - деб ёзилган (таъкид бизники - Б.Й.).

Кўринадики, ФБ билан сўзларни бир синонимик қаторга бирлаштириб қараш, бири ўрнида иккинчисини қўллаш мумкин бўлган тил элементлари деб тушуниш кенг тарқалган. Бу эса ФБ ларнинг вазифавий ролини сўзлар ўрнида қўлланувчи, уларни такрорловчи элемент деб тушунишга олиб келади.

Иборанинг сўзга эквивалентлик назарияси ҳозирги кунда ўзбек тилшунослигида яратилган айрим дарслик ва қўлланмаларда, луғатларда ҳам ўз

аксини тошган. Масалан, бу ҳолат “Ўзбек тили синонимларининг изоҳди лугати” (1974), Ғ.Абдурахмонов, Ҳ.Рустамовларнинг “Ўзбек тили дарслиги” (Тошкент, 1977, 37-38-бетлар), Ғ.Абдурахмонов, М.Маъруфов, А.Сайфуллаев, Ҳ.Рустамов, М.Пирмухамедовларнинг “Ўзбек тили дарслиги” (Тошкент, 1973, 61-62 бетлар), Ҳ.Абдурахмонов, Э.Шодмоновларнинг “Ўзбек тили” (Тошкент, 1982, 23-24-бетлар), Р.Икромова, А.Азизова, Д. Мухамедоваларнинг “Ўзбек тили (Тошкент, 1983, 78-79-бетлар) каби асарларида яққол кўзга ташланади.

Умуман, ФБларни уларнинг сўз билан функционал ва семантик муносабати кўра қуйидаги уч гуруҳга ажратиш мумкин:

Биринчи гуруҳга маъно жиҳатдан сўзга яқин бўлган кам миқдордаги иборалар мансубдир. Масалан, “эрталаб” сўздан “каллаи саҳарлаб”, “хўроз қичқирмасдан” сингари иборалар семантик жиҳатдан жуда кам фарқ қилади. “тутантириқ ҳам бўлмайди”, “уруғликка ҳам йўқ”, “бармоқ билан санарли”, “дарёдан бир томчи”, “пичоқнинг сиртича”, “урвоқ ҳам бўлмайди”, “чап ичакка ҳам юқ бўлмайди” каби иборалар эса “кам, оз” сўзларига маъно жиҳатдан яқин туради. Бу гуруҳга мансуб ФБлар сўзлар билан синонимик муносабатга киришадилар. Жумладан, проф. А.В.Кунинининг ҳисоб-китобларига қараганда, инглиз тилида уч фоиздан кўпроқ иборалар ўз лексик синонимларига эга (43, 9). Ш.Раҳматуллаевнинг таъкидлашига кўра, ўзбек тилида фразеологик синонимия уяларининг қарийб ярми (149 та уянинг 74 таси) сўз билан ҳам синонимик муносабат ҳосил қилади (132,128). Шундай бўлса-да, юқорида келтирилган ибораларни сўзлар билан бир синонимик қаторга бирлаштириш ўзини тўла оқламайди, чунки сўз ва ибора турли лисоний сатҳларга хос бирликлардир.

◦ Иккинчи гуруҳга сўзга мос келувчи, лекин семантик мундарижасига кўра ундан фарқланувчи ФБлар кирилади. Сўз билан ибора маъно мундарижаси жиҳатдан ўзаро қийёсланганда, одатда, иборада семантик қолдиқ қолади (67, 85). Масалан, “жуфтакни ростлаб қолмоқ”, “жуфтакни ростламоқ”, “қуён бўлмоқ”, “қуённинг расмини чизмоқ” иборалари “қочмоқ” сўзига маъно жиҳатдан мос келса-да, бу иборалар семантикасида “тез, ура қочмоқ” маъно отенкаси

мавжуд: "Чориев автобусдан тушаётган йўловчиларга яқинлашишга уринди, Лекин ҳалиги йигит хавф-хатарни сезиб, вокзалдан нарироқдаги пахта майдонига жуфтакни ростлаб қолди" (Ўзб. овози., 18.09.91) қабилар.

Учинчи гуруҳ умуман сўзларга мос келмайдиган ФБларни бирлаштиради. Бунга биринчи навбатда гап структурасига тенг бўлган иборалар киради: "бор-борича, йўқ ҳолича", "қўли қисқа", "қўли узун", "гапи қовушмади", "гапи қочди", "тушингни сувга айт", "қўлинг дард кўрмасин", "боши қотди", "ғишт қолипдан кўчди", "энсаси қотди", "фигони фалакка етди", "сиркаси сув кўтармайди", "сабр косаси тўлди", "ким биледи" қабилар.

Умуман олганда, ибора, сўз тилнинг алоҳида-алоҳида сатҳларига мансуб бирликлардир. Шу жиҳатдан қараганда, лексик ва фразеологик синонимия икки мустақил синонимик муносабатни ифодалайди, улар "мустақил лингвистик таҳлил объекти бўлиши лозим"(9,173). Фраземалар, шунингдек, мустақил синонимик қаторларга бирлашади.

Ҳар бир фразеологик синоним ифодалайдиган турли хил, семантик ва услубий маъно оттенкаси уларни тилнинг фразеологик тизимида яшашига ҳуқуқ беради. Шунга кўра, қуйидаги тезисга қўшилиб бўлмайди: "Агар фразеологизм тилнинг ортиқча воситаси бўлса, синонимлар (фразеологик синонимлар-Б.Й.) тилнинг квадратга кўтарилган ортиқча воситасидир"(160, 142). Проф. Л.И.Ройзензон ўз вақтида тўғри қайд қилганидек, фразеологизмларни иккинчи даражали, ортиқча элемент деб ҳисоблаш конкрет тил фактларига асосланмагани учун ҳақиқатдан йироқдир (134, 79).

Ёзувчилар, шоирлар, тилшунос олимлар ФБларни тилимизнинг нодир, бебаҳо бойлиги, халқ донолигининг хазинаси деб ҳақли равишда тан олганлар. Чунки иборалар нутқни жонлантиради, уни образли, эмоционал бўёқдор қилади, қисқа, ихчам формада фикрни ифодалаш воситаси бўлиб хизмат қилади. "Агар тилни фразеологик иборалари билан "булоқ суви"га қиёслаш мумкин бўлса, иборалар қатнашмаган тилни дистилляция қилинган сувга тенглаштириш мумкин. Нутқ жараёнида ибора қўлланмаса, у "ўта қондали",

“Ўта сунъий” бўлиб кўринади” (240, 5). Шунинг учун ҳам иборалар оддий маъний сўзлашувда, адабий-оғзаки сўзлашув нутқида фаол қўлланади. Иборалар публицистикада, илмий-оммабоп ва, айниқса, бадий адабиётда кенг ишлатилади, ўхшатиш, метафора, метонимия сингари кўчимлар, аския-пайровлар учун асос бўлиб хизмат қилади, персонажлар нутқий характеристикасида, умуман, бадий нутқнинг услубий таъсирчанлигини оширишда муҳим роль ўйнайди.

ФБларнинг услубий функциялари хилма-хил ва ранг-барангдир. Уларнинг айримлари “табiiй” бўлиб, иборанинг ички табиатидан келиб чиқади, қолганлари эса индивидуал характерга эга бўлиб, у ёки бу сўз санъаткорининг эстетик мақсади, хоҳиш-иродаси, тилдаги новаторлиги билан алоқадордир. Шулардан биринчисини ФБларнинг у з у а л услубий функциялари деб, кейингиларини эса о к к а з и о н а л характердаги услубий функциялар деб номлаш мумкин.

Ўзбек тилшунослигида ҳам ибораларнинг услубий функцияларини ўрганиш соҳасида муайян ютуқларга эришилди. Бу жиҳатдан И.Кўчқортоев, А.Абдуназаров, Х.Қахҳорова, А.Э.Маматовларнинг номзодлик диссертациялари диққатга сазовордир. (215; 3; 80; 101). Шунингдек, бадий асар тили ва услубини тадқиқ этишга бағишланган айрим ишларда ҳам йўл-йўлакай тилнинг бошқа тасвирий воситалари қатори ибораларнинг услубий имкониятлари ҳақида ҳам фикр юритилган (212, 47-76; 142, 55-102; 72, 62-81; 78. 24-28; 207, 104-116 ва бошқалар). Аммо шу кунга қадар ФБларнинг услубий функциялари системалаштирилиб, яхлит ҳолида ўрганилганича йўқ. ФБларнинг нутқда қўлланиш усулларини илк бор системали суратда ўрганган И.В.Дубинский ҳам “фразеологизмларнинг нутқда қўлланиш усулларини янада аниқроқ, янада конкретроқ, системалироқ таснифини ишлаб чиқиш” зарурлигини таъкидлаган эди (61, 17).

А.В.Кунин эса фраземаларнинг номинатив, стилистик, кумулятив, прагматик ва ҳулосаловчи, якунловчи вазибаларини инглиз тили материаллари.

асосида системалаштиришга интилади (93, 96-100). Олимнинг фикрича, фраземаларнинг бундай функциялари икки зид, қарама-қарши муносабатга эга, яъни ибораларнинг услубий нейтрал функциялари нейтрал бўлмаган услубий функциялари билан, узуал функциялар эса окказионал функциялар билан зид, асимметрия, ҳолатдадир. Биз ҳам шу фикрдан келиб чиқиб, ибораларнинг узуал ва окказионал услубий функциялари орасидаги ўзаро бир-бирини тақозо этувчи ҳамда зид ҳолатларни ўрганишни мақсад қилиб қўйдик.

ФРАЗЕМАЛАРНИНГ УЗУАЛ УСЛУБИЙ ВАЗИФАЛАРИ

Бундай вазифалар умумий ва доимий характерга эга бўлиб, ҳар қандай матида ҳам реаллашади ҳамда улар ФБларнинг ўзига хос, категориал хусусиятлари билан алоқадордир. ФБларнинг узуал услубий функция (вазифа)лари қаторига асосан қуйидагилар киради.

1. Номинатив функция. ФБларнинг номинатив функцияга эга ёки эга эмаслиги ҳақида олимлар турли хил фикрларни баён этмоқдалар. Масалан, А.И.Федоровнинг фикрича, “фраземалар номинация жараёнида мустақил ўринга эга эмас, улар фақат коннотатив характердаги функцияларни бажаришга хизмат қилади”(161,66).

Л.И.Ройзензоннинг фикрича, ҳар қандай фразема биринчи навбатда номинатив вазифага эга эканлиги билан характерланади, чунки тилда объектив борлиқни ифодалаш воситаси бўлишдан бошқа нарса йўқ (134,78). Бу қараш лексик бирликларни 4 ёки 5 структурал-семантик категория(сўз-номлар, ёрдамчи сўзлар, модал сўзлар, ундовлар ва тақлидий сўзлар)га бўлишдек анъанага тамомила зиддир. Шу беш тип лексик бирликлардан фақат биринчисига номинатив функция хосдир (36,30-32; 203, 120-123). Мазкур назарияни ибораларнинг барча типлари учун бирдек тааллуқли дейиш қийин, чунки “худо билади”, “худо хоҳласа”, “ким билади” сингари модал иборалардан номинатив хусусият қидириб бўлмайди. Проф. Ш. Раҳматуллаев маъно турлари жиҳатидан ибораларни иккига ажратади: а) номловчи иборалар, б) ифодаловчи иборалар. Номловчи иборалар дейилганда олим предметга хос

хусусиятларини тўла рўёбга чиқишига монелик қилади. Масалан: “-Фалончи дупша-дуруст йигит-у, аммо оғзининг ошиқ-мошиғи чатоқ, Қачон қарасанг, илжайгани-илжайган...” (Шарқ юл. 1991, 9-сон, 203-б). Келтирилган парчада “оғзининг ошиқ-мошиғи чатоқ” ибораси нутққа ихчамлик ва образlilik бағишламоқда, уни оддий сўз ёки бирикма билан алмаштириш орқали ўша ихчамлик ҳамда образlilikка эришиш анча мушкул.

Ёки оддий сўзлашувда, бадий нутқда бирор айб, камчилиги туфайли дадил гапиришга, эътироз билдиришга ботинолмайдиган, ҳадди сиғмайдиган кишиларга нисбатан ихчам шаклдаги “тили қисик” ибораси қўлланади. Бу ибора қўлланган мате ихчамлиги ва образlilikи билан ажралиб туради: “Негадир ҳаётдан, бир пайтлари тили қисик одами олдида юзи шувут бўлганидан алами кўзиб, энсаси қотди” (Ў.Усмонов. Гирдоб); “- Пилла хусусида тил қисиклик жойим йўқ, Пданинн бир юз ўн, бир юз бир процент қилиб кўйганман” (С.Аҳмад. Ҳикоялар).

Дастлаб цитата, бадий асар номи сифатида қўлланган иборалар ҳам муҳим лаконик, ихчамлаштириш воситаси вазифасини бажаради. Масалан. “Дўст билан обод уйинг” (Сор. Ўзб; 29.06.91); “Ўхшашини топмасиз, асло...” (Ўзб. овози., 17.09.91); “Сенингдек ғам гусорим бор...” (Ўзб. овози. 3.10.91) ва бошқалар. Келтирилган парчалар Эркин Воҳидов, Ҳамид Олимжон, Бобур сатрлари бўлиб, публицистик нутқда сарлавҳа функциясида қўлланган.

Мақолларнинг қисқарган, эллипсисга учраган шакллари ҳам нутқда ихчамлик ва образlilik учун хизмат қилади. Бундай паремиологик иборалар ҳам кўпинча сарлавҳа сифатида қўлланади: “Қаловини топсанг...” (Л.Йўли; 7.09.91); “Ишни қилган карнайчи ...” (Ўзб овози, 11.09.91); “Қозонда бўлса...” (Л.Йўли 4.09.91) кабилар.

3.Образли ифодалаш функцияси. Кўпгина иборалар конкрет, кўргазмали тасвир учун хизмат қилади, шахс-предмет, воқеа-ходисанинг образли ифодаси бўлиб келади. Масалан, куйидаги парчада “бир оёғи гўрга осилиб қолмоқ” ва “бало-қазога гирифтор бўлмоқ” иборалари образли тасвир учун хизмат

қилмоқда: “Якубали хожи анча толиққанди. У уйқуга кетган одамдай кўзини юмди, сўнг яна гапирди, - айтганча, бу дадамнинг бир оёғи гўрга осилиб қолди, ўлади-ю, ҳамма балò-қазога ўзим гирифтор бўламан деяётганинг йўқми, ўғлим?” (Ё.Яквалхўжаев. Қайтар дунё).

“Тили узун”, “қўл силтамоқ”, “дунёни сув босса, тўпигига чиқмайди”, “бир оёғи тўрда, бир оёғи гўрда”, “тили бир қарич”, “санамай саккиз демоқ”, “пичоқ суякка етди” сингари қатор иборалар оддий сўзлашувда, шунингдек, бадний ва қисман публицистик нутқда фикрни кўргазмали-образли ифодалаш функциясини бажаради. А.М.Эмирова ибораларнинг бундай функциясини символик функция деб изоҳлайди (168, 32-33).

Бадний ва публицистик нутқда образли ифодалаш ёки символик функцияга эга бўлган иборалар метафоралар ва ўхшатишлар билан бир қаторда образлилик ҳосил қилишга бўйсундирилади: “Пичоқ суякка етди. Оҳимиз кўкка етди” (Ўзб. адабиёти ва санъати 30.08.91); “Қаршиёда қадаҳ ушлаб, ёлбориб турган йигит республиканинг энг атоқли, энг ўктам, пичоғи кескир, қўли узун кишиларидан эди” (С.Аҳмад. Жимжитлик).

Шуни таъкидлаш лозимки, образли ифодалаш функцияси жонли ички формага-образли тасаввурга эга бўлган иборалар учун кўпроқ характерлидир. Масалан, кўпгина ўхшатиш оборотлар асосида юзага келган иборалар образлилиги билан ажралиб туради: “томдан тараща тушгандай”, “бир қошиқ сув билан ютгудай”, “оёғи куйган товукдай”, “узукка кўз солгандай”, “хамирдан қил суғургандай”, “ит билан мушшукдай”, “ёғ тушса ялагудай”, “оғзига толқон солгандай”, “осмондан тушгандай”, “тўйган кўзидай” кабилар. Бундай бирликлар тилшуносликда компаратив фразеологик birlikлар деб юритилади (бу ҳақда қаранг: 53; 128, 16-18).

Эркин бирикмаларни кўчма, фразеологик маънода қўллаш асосида юзага келган иборалар айниқса кучли образли хусусиятга эга. Бундай иборалар бадний ва публицистик нутқда жонли метафоралардек тасаввур уйғотади: “Мудира жаҳл отига қаттиқ камчи босди” (Ёш л. 27.08.91); “...1988 йил 46

йилдан буён партия аъзоси, элик йиллик меҳнат фаолиятига эга бўлган, ... Меҳнат Қаҳрамони унвонига сазовор бўлган ўзбек ўғлонининг бошига қора кўланка туша бошлади” (Л.й , 4.05.91); “Соқчилар Юсуфали Ҳамроалиев билан унинг ҳамтовоқ шерикларининг шундоққина Ўринбойларнинг ёнидан поезднинг охирига тиркалган панжарали вагонга ҳайдаб ўтишди. “Дўстингиз” ҳам сизга ўхшаб “курорт”га кетаяптилар”, деб тегишишди кузатгани чиққан одамлар (Т.Пўлат. Ичкуёв) ва бошқалар. Шунингдек, халқ фантазияси, мушоҳадасининг маҳсули бўлган “пўстагини қоқмоқ”, “илон пўст ташлайди”, “подадан олдин чанг чиқармоқ” сингари иборалар ҳам шундай образли ифодалаш учун хизмат қилади.

Шундай бўлса-да, иборалардаги образлилик ҳодисасини бўрттириш ярамайди, айрим тадқиқотларда образлиликни ибораларнинг категориал белгиси (187, 291) дейилишига қўшилиб бўлмайди, чунки барча иборалар ҳам образли хусусиятга эга эмас. Уларнинг айримлари ўз ички формасини, шу билан бирга, образлилигини аста-секин йўқота бошлайдилар. Масалан, “қарши олмоқ”, “қаттиқ турмоқ”, “ўтиб кетмоқ”, “қасд этмоқ”, “қасам ичмоқ”, “ўзини босмоқ” сингари феъл иборалар шулар жумласидандир. “Ўз кўли билан”, “ўзи билан ўзи овора”, “узоғи билан”, “ер остидан”, “ер тагидан”, “ер ости билан”, “кўз тагидан”, “бир овоздан”, “бир оғиздан” сингари аналитик бирикмалар ўз иборавий, фразеологик ҳаётларининг аввалида образли эмас эдилар.

Воқеликни образли акс эттириш имконияти фақат ибораларнинг бир тури - фразеологик бутунликларнинг ички, табиий хусусияти саналади. Шунга кўра, бундай иборалар мотивациялашган (мантийкий асосланган) иборалар (68, 9; 67, 12-13) деб ҳам юритилади: “тўйдан олдин ноғора чалмоқ”, “ёғ тушса ялагудек”, “катта оғиз”, “бел(и) оғрийди” кабилар. Бундай ибораларда уларнинг дастлабки маъноси актуаллашган, фразеологик маъносидан алоҳида, якка ҳолда ифодаланмайди. Бошқача қилиб айтганда, мотивациялашган ибораларда этимологик, яъни дастлабки маъно унчалик ўтмишга айланиб кетмайди, этимологик ва фразеологик маъноларнинг ўзаро тўқнашуви эса уларда

образлиликнинг ифодаланишига асос бўлади. Масалан, кўпгина мотивациялашган иборалар Шароф Бошбековнинг “Темир хотин” комедиясида образли тасвирлаш функциясини бажарган: “Пахтакорман”, деб кўкрагингизга урасиз-у, кўрпангизга пахта тополмайсиз”; “Биз янги машина келар экан”, деб дўппимизни осмонга отиб юрамиз”; “Икки марта Тошкентга борганман”, деб мақтанасиз, одамлар “Ок денгизу Қора денгиз” қилиб юришибди” (Ш. Бошбеков. Темир хотин) кабилар.

У ёки бу иборанинг матн таркибида гоъвий-бадий жиҳатдан мақсадга мувофиқлигини аниқлашга лингвистик тажриба, яъни “матнга услубий вариантлар қидириб топиш” (А.М.Пешковский) усули ҳам ёрдам беради. Масалан, Неъмат Ёкубовнинг “Роҳат” операцияси” қиссасида министр ўринбосари Тошмат Умаров ноҳақ қамалган ҳисобчи Оқиловнинг хотини Широнойга шундай деб мурожаат қилади: “Тухмат. Қопқонга илинганч, ҳаммаси баҳона излаб, оёғи куйган товукдек тиширчилаб қолади. Тухмат эмиш. Туппа-тузук аёл экансиз. Ҳалол яшасаларинг бўлмайдими?...”(Н.Ёкубов. “Роҳат” операцияси).Келтирилган парчада “қопқонга илинмоқ” иборасини “қамоққа тушмоқ” бирикмаси билан, “оёғи куйган товукдек” иборасини эса “безовталиқ билан зир югурмоқ, ўзини ҳар ёққа урмоқ” бирикмалари билан алмаштириш мумкин, лекин бундай алмаштиришлар матн орқали ифодаланаётган образлиликка жиддий путур етказмайди. Шунинг учун ҳам ёзувчи бу ўринда ибораларга маъно жиҳатдан мос келувчи бирикмаларни эмас, балки ибораларнинг ўзларини қўллаган.

Баъзан иборалар муайян тушунчани “образли номлаб, ифодалаб қолмасдан, бутун матнга кучли образлилик “радиацияси” бақши этади: “Аминовлар ёшларнинг сўзи билан ўз қўлларидagi тошни ташлашадими ? Нари борса тошни қўйиниларига яширадилар. Пайт пойлаб ёшларга отаверадилар. Уларнинг қўлларидан ҳамма иш келади” (Э.Самандар. Дарёсини йўқотган қирғоқ). Бу парчадаги ибораларни уларга семантик яқин бўлган оддий бирикмалар билан алмаштириб кўриш орқали матн бадий, эмоционал ва

мазмуни жихатдан кўп нарсадан махрум бўлишига тўла ишонч ҳосил қилиш мумкин.

Айрим ҳолларда персонаж нутқи таркибида бир иборани қайта-қайта қўллаш ўша ибора орқали ифодаланаётган образлилик “радиацияси”ни матнга кучлироқ ёйишга хизмат қилади: “- Менга қаранг, ука. Шу сўзларимни у қулоғингизга ҳам, бу қулоғингизга ҳам кўрғоғиндай қуйволинг. Сиз унақа муштдек бошингиздан менга бир хил, унга бир хил, яна бошқасига яна бошқа хил гапиришни бас қилинг. Лат ейсиз, лат еганда ҳам очигини айтиб қўйай, ўлгунча ўнганмайдиган бўлиб лат ейсиз, тушунарлими?” (Ў.Усмонов. Гирдоб).

4. Баҳолаш функцияси. Ибораларнинг турли структурал типлари учун бирор предмет ёки воқеа-ҳодисани номлаш билан бирга, уларга салбий ёки ижобий баҳо бериш функцияси ҳам характерлидир (191, 5-6). Баъзи ҳолларда иборанинг баҳолаш функцияси ундаги номинатив функцияни кейинги планга ўтказса, баъзан эса ибораларда номинатив маъно устунлик қилади.

Кузатишлар шундан далолат берадики, гапда аниқловчи ва от кесим функциясини бажарувчи субстантив ва адъектив ибораларда баҳолаш хусусияти кучлироқ ифодаланади: “-Томоқдан ўтиб кетган бўлса-чи. Туяниям бутун ютадиганлар бор, бу-ку сигир экан, -кулади яна биров” (Ойбек. Болалик); “-Чирогим...Сизга ўхшаб сўзга чечан бўлмасам ҳам, мулла, ташвиц тоғи ёстида қолган, ҳоксор деҳқонларга барча айтганларингизни оқизмай-томизмай етказаман”; “- ...Мен сени моҳпора десам, юзи қора экансан, -ўдағайлади чол қизига қўлини паҳса қилиб” (Ойбек. Улуғ йўл).

Айрим баҳо функцияли субстантив (от) иборалар эга ва тўлдирувчи вазифасида ҳам келиши мумкин: “...афсонавий шахсларни тарихий шахслар деб талқин қилиб халқимиз тарихига ёндошиш “қош қўяман деб кўз чиқаришга”га ўхшайди” (Ўзб. адабиёти ва санъати, 26.04.91); “Шофёрларнинг-ку пешонасига нима ёзилганини билдик, аммо деҳқоннинг пешонасида нима борлигини билиш мушкул” (Халқ сўзи, 17. 05.91). “Лекин А. Абдурахмонов қишлоқ совети билан

келишишни ўзи учун паст кетиш деб билган” ; “Ўзбек тошганини тўй қилганда ол олдиға кўяди. Бирок, тўйчиларнинг аксарияти қуюшқондан чиқастгани рост” (Л. йўли. , 22.06.91) кабилар.

От иборалар аниқловчи функциясини бажариб, эга билан предикатив муносабатга киришганда, уларнинг баҳолаш имконияти бироз сусаяди: “- Бу илдиш паровозни ҳам кўтаради, оғайни, -деди Мирвали Толибжоннинг кўнглидан ўтган фикрни пайқагандек” (С.Аҳмад. Жимжитлик). “-...Огзи айғок, тили тайғок” одамлар тоифасидан бўлманг, дўстим.”(С.Кароматов. Олтин кум). Баъзан ибора ундалма вазифасида қўлланади, бундай пайтда у суҳбатдошни атамайди, балки кўпроқ характерлайди: “Эй бахтларни балоғатга етказган она” (Ҳ.Олимжон. Шеърлар).

Феъллик хусусияти камайган кўпгина иборалар учун ҳам баҳолаш хусусияти хосдир. Бундай феъл ибораларда майл-нисбат, замон муносабатлари унчалик кўзга ташланмайди: “...-Қаерда жун бор, ким жун согади- райком қистаяпти, деб икки оёғингни бир этикка тикқанингни унутдингми?” (И.Раҳим. Ихлос). Умуман олганда, феъл туркумига оид сўз-лексемалардан ибора таркибидаги феъл-компонентлар айрим грамматик формаларга эга бўла олмаслиги билан ажралиб туради. Масалан, “оқ йўл бўлсин”, “бурнидан (димоғидан) эшак қурти ёға бошлади” каби иборалар фақат муайян шахс формасида қўлланади. Қиёсланг: “оқ йўли бўлсин - оқ йўлинг бўлсин - оқ йўлим бўлсин” ёки “оқ йўл бўлмасин” каби грамматик шаклларда қўлланмайди. “Бурнидан (димоғидан) эшак қурти ёғилади” ёки димоғига қурт тушди” иборалари эса фақат II ва III шахс формаларида қўллана олади: “Аввал уни муллаваччалар судради, кейин имонсиз мударрис ўзига маҳрам қилиб олди. Ана шундан кейин Мамарайим афандининг димоғига қурт тушди” (М.Исмоилий. Фарғона тонг отгунча).

“Айтсам тилим қуяди, айтмасам-дилим” сингари иборалар фақат ҳозирги-келаси замон формасида, “тарвузи қўлтиғидан тушмоқ”, “латтаси сувга тушмоқ”, “боши осмонга етмоқ” сингари иборалар эса асосан ўтган замон,

баъзан келаси **замон формасида** қўлланиш имкониятига эга. Ёки “қўши қаримок”, “тўрт кўз бўлиб турмоқ” каби иборалар **кўпроқ аниқлик** ва биргалли нисбати формаларида кела олади. “Ер тицламоқ”, “туёғингни шикиллатмоқ” “ковушини тўгриламоқ” каби иборалар фақат бўлишли формада, “қош қўйма деб кўз чиқарма” сингари иборалар эса **кўпроқ бўлишсиз** формада қўлланилиши билан ажралиб туради (бу ҳақда қarang: 47,101-109). Феъл формаларининг иборалар таркибида бундай грамматик чекланишлари ўш ибораларнинг услубий функцияларига, жумладан баҳолаш функциясини ифодалашига таъсир этади.

Ўзбек тилида айрим феъл иборалар майл формаларида қўлланишда ҳам чекланишларга эгадир. Масалан, “оқ йўл бўлсин”, “йўл бўлсин”, “уйини бугдойга тўлсин”, “йўлинг беҳатар бўлсин”, “давлатинг зиёда бўлсин” “бахтинг очилсин”, “бошинг тошдан бўлсин” каби сўзлашув нутқи иборалари буйруқ майлининг бўлишли формасида, “қўлинг дард кўрмасин” каби иборалар эса буйруқ майлининг бўлишсиз формасида қўлланилиши билан характерланади (172, 10-12). Бундай чекланишлар ҳам ибораларнинг баҳолаш функциясига ў таъсирини кўрсатади.

Шунингдек, “хуши бошидан учмоқ”, “гани қочмоқ”, “севинчи ичиги сизмади”, “юратади от ўйнамоқ”, “сичқоннинг ини минг танга бўлди”, “қўнгли жойига тушмаслик”, “боши тошга тегди” сингари икки беш бўлакли содда гап моделидаги иборалар оғзаки сўзлашув нутқида, бадий ва публицистик асарларда баҳолаш-аниқлаш, характерлаш функциясини реаллаштиради “Бўтабой кўшиққа қулоқ солиб анча вақтгача унинг ҳаракатларидан кў узолмай қолди. Девор минган бу йигитнинг юратади от ўйнайди” (С.Аҳмад. Хукм); “...қурғилиш раҳбарларини шундай “савалаб бердики”, баъзиларга сичқоннинг ини минг танга бўлиб кетди” (О.Ёкубов. Диёнат); “Йўқ, албатта дилини оғритиб, уни ҳам, ўзимни ҳам қийнаб, юрак ўйнағи қилмасам қўнглим жойига тушмайди!” (Ў.Усмонов. Гирдоб) ва бошқалар.

Айрим равиш иборалар ҳам баҳолаш функциясини бажаради. Лекин уларнинг бундай функцияни адо этиши бевосита бўлмай, балки бавосита амалга ошади, чунки равиш иборалар шахсни эмас, унинг хатти-ҳаракатини баҳолайди, хатти-ҳаракат орқали ўша шахсга баҳо берилади: “Иқлима ўзида йўқ шод бўлиб уларни қариши олади” (Ш.Холмирзаев. Қил кўприк); “Хой оғзинга қараб вайса” (Р.Файзий. Ҳазрати инсон); “Қайнотаси бўлмиш ўзига ҳам қўл учиди муомала қиларди” (С.Анорбоев. Сайли) кабилар. Баъзи ҳолларда равиш ибораларнинг иккиламчи баҳолаш функцияси ҳақида гапириш мумкин, яъни равиш ибора ҳам предметни, ҳам шахсни бир вақтнинг ўзида баҳолаши мумкин. Масалан, кучайтирув равиш иборалари “уччига чиққан”, “беш баттар”, “бориб турган” кабилар худди шундай хусусиятларга эга: “Ўзингиз уччига чиққан фаразгўйсиз-у, мени фаразгўй деб тухмат қиласиз. Мен энди билдим сизни!” (П.Қодиров. Уч илди).

Кўпгина полисемантик ибораларнинг маънолари баҳолаш факторига бир хил муносабатда эмас. Масалан, “Ўзини қаерга қўйиш(и)ни билмаслик” ибораси уч маънога эга (232, 328-329). Шундан “кучли ҳаяжонланган ҳолда тоқатсизланмоқ” ва “севинчдан кучли ҳаяжонланмоқ” маънолари билан бу ибора баҳолаш учун кўпроқ хизмат қилса, “беқорчиликдан зерикиб тоқатсизланмоқ” маъносида баҳолаш фактори кучсизроқдир: “Иш билан бўлиб, бир қадар овунганидан Шералига айрилиқ азоби билинмади. Бироқ Мўғултовдан қайтгандан кейин Шерали ўзини қўярга жой тополмай қолди” (С.Кароматов. Олтин кум); “Салима авваллари унинг бу хилдаги йўқолиб кетишларини Дилдор билан боғлаб, “Масъуд боғда”, деб шубҳага борар, ўзини қўйишга жой топа олмайтипирчилаб юрар эди” (Х.Фуллом. Мангулик); “Кейинги кунлар ҳам Шерали учун оғир кечди. бундай кезларда ўзини қўярга жой топодмасди” (С.Кароматов. Олтин кум). Худди шунингдек, “тил(и) чикди” полисемантик иборасининг (232,260) дастлабки маъноси “нутқа эга бўлмоқ” да баҳолаш имконияти сезилмайди, унинг кейинги икки маъноси “индамай юрган киши гапирадиган бўлиб қолди” ва айниқса

“айтишадиган бўлмоқ” баҳолаш имкониятининг ортиқлиги билан ажралиб туради: “Аҳмад Маҳмудовнинг тили чикиб қолди. Рўздат Юсупов эса: “Ҳожи бува, ёшлар бирлигини хўрлайсиз” деб дағдаға қилаётти” (Ж.Шарипов. Хоразм); “ - Маткаримов столни муштлаб ўшқирди. - Тилинг чикиб қолди-ми?” (Муштум, 1980, 8); “ - Нима деяпсан, жувонмарг. Тилинг чикиб қолибдими, дейман....” (В.Фафуров. Вафодор) кабилар.

Баҳо функцияли иборалар бадий асарларда фаол характерловчи воситалардир. Улар ёрдамда турли воқеа-ҳодисаларга, предметларга бўлган муаллиф муносабати ифодаланади, бир персонаж иккинчисини ҳам ана шундай иборалар ёрдамида характерлайди: “ - Бу одам бамисоли тутантирик. Лов этиб ёнса - тамом. Феъли қизиқ. Жаҳди чиққанда отасини танимайдиганлардан....” (Ў.Усмонов. Гирдоб); “ - Оқи оқ, кизили кизиқ. Қошлари қундуздай. Қўчага чиқса, ҳамманинг кўзи ўшанда” ; “ - Арслонбек ака, гараж мудир, пахтани билмайдиган Усмоножон бюро аъзоси бўлгани яхшими, ёки танглайи пахта билан кўтаришган, тажрибали бригадир.... Исмоиложон бўлгани яхшими?” (А.Қаҳҳор. Синчалак).

5. Эмоционал функция. Ўзбек тили фразеологик системасида ибораларнинг катта гуруҳи фақат асосий маънони ифодалаб қолмасдан, балки сўзловчининг шодлиги, газаби, нафрати, ўқинчи, кўркуви, кинояси, жирканиши сингари эмоционал муносабатларни ҳам ифодалаб келади. Масалан, “юзи нурга тўлмоқ”, “кўнгли гул-гул очилмоқ” сингари иборалар шодлик ва бахтни ифодаласа, “дийдоринг курсин”, “бетн курсин”, “ер юткур” каби иборалар қарғишни, нафратни ифодалайди. Бу иборалар кишиларнинг ҳис-ҳаяжонини, эмоцияларини англатади: “Ер ютсин у тўрани....” (Ш.Холмирзаев. Қил кўприк); - Марҳамат. - деди жажжи столнинг бериги томонидаги креслога имо қилиб. - Ўтиринг, ука. Минг раҳмат, бошим осмонга етди (Ў.Ҳошимов. Қалбингта кулоқ сол); “Ўша ер торккур айтган аслида....” (Ш.Холмирзаев. Қил кўприк) ва бошқалар.

Эмоционал функция бажарувчи иборалар орасида ундов иборалар алоҳида ўрин тутади, чунки эмоционаллик улар мазмунининг асосини ташкил этади. Турли хил ҳис-туйғуларни, эмоцияларни ифодаловчи ундов иборалар гарчи номинатив функция бажармаса ҳам, худди ундов сўзлар (ундовлар) сингари “кишиларнинг ҳис-туйғуларини, эмоция ва руҳий ҳолатини билдириш” (203, 594) га хизмат қилади. Масалан, “барака топ” ундов ибораси “яша, кам бўлма” маъносидаги олқиш ифодаласа (243, 80), “отангга раҳмат” ибораси ҳам худди шундай эмоционал функцияни бажариш учун хизмат қилади (243, 547): “...кўлларини гулҳанга чўзганча исинаётган бир кекса: “Отангга раҳмат. барака топ.” деб қичқирди” (Х.Фулом. Мангулик).

Бир хил ундов иборалар завқланиш, қувонч, хурсандчилик, шодланиш, миннатдорчилик, ташаккур сингари маъноларни ифодаласа, бошқалари эътироз, норозилик, нафрат, ғазаб, ачиниш, афсусланиш, киноя, танбеҳ каби эмоционал маъноларни ифодалашга бўйсундирилган бўлади: “омон бўл”, “боғ бўл”, “бола-чақангнинг орзу-ҳавасини кўр”, “умринг узоқ бўлсин”, “бошинг туй-томошадан чиқмасин”, “кўлинг синсин”, “балого йўлиқур”, “тилинг кесилсин”, “уйингга ўт тушсин” каби ундов иборалар шулар жумласидандир. Оғзаки нутқда турли хил эмоцияларни ифодалаш хилма-хил мимикалар, ўзига хос оҳанг, баъзан ибораларнинг муайян компонентига алоҳида урғу бериш билан қўшилган бўлади.

Келиб чиқиш жиҳатидан жест ва мимика билан боғлиқ айрим иборалар кишиларнинг ички кечинмаларини ифодалаш ва шу асосда эмоционал функция бажариш учун хизмат қилади. Масалан, “кўл силтамоқ”, “кўлини чўзмоқ”, “бошини силамоқ”, “бошини сарак-сарак қилмоқ”, “кўзини ўйнатмоқ”, “оёгини учида кўрсатмоқ” кабилар: “Бу одамларнинг бири... шу ерда юриб пешонаси очилиб кетишига ишонч туғдирган, бири ҳақоратга қарши интиқом кўлини кўтармай ҳамширалик кўлини чўзган, бири оналик меҳр-муҳаббат билан бошини силаган” (А.Қаҳҳор. Қўшчинор чироқлари).

Кўринадики, фразеологизмларнинг асосий қисми кишиларнинг эмоционал хусусиятини, хилма-хил қайфияти(қувонч, ҳайратланиш, ажабланиш, киноя, таҳдид, лоқайдлик, хафа бўлиш, кўркув, уят кабилар)ни ифодалайди.

6. Экспрессив функция. Ҳозирги тилшуносликда “экспрессивлик” атамаси аниқ, конкрет таърифга эга бўлганича йўқ. Шунга кўра, бу атама кўнинча эмоционаллик билан аралаштирилади, улар ўзаро бир-бирга синоним сифатида қўлланади (бу ҳақда қаранг: 171, 66-71; 99, 37-75).

Л.В.Васильевнинг фикрича, “экспрессивлик категорияси доим семантик характерга эга”(32, 108). Экспрессивликни бундай изоҳлаш бемалол фразеологияга ҳам тадбиқ қилиниши мумкин, чунки “фразеологизмлар номинатив маъно ва қўшимча оттенкаларнинг ажралмас бирлигидан иборат бўлган махсус нутқий фигуралардир. Фразеологизмларнинг кўнчилиги нутқда маълум услубий мақсадлар, айниқса, экспрессивлик учун хизмат қилади” (1, 36; 2, 39). Кўпгина фраземаларнинг семантик структурасидаги кучайтирув семаси уларнинг экспрессивлигини кўрсатишга восита бўлади. Бундай ибораларнинг маъносини, семантик структурасини аниқлашда “жуда, гоёт, кучли, энг” каби кучайтирув сўзларидан фойдаланилади. Масалан, куйидаги фраземалар кучайтирув семасига эга, улар экспрессив функция бажариши билан ажаралиб туради: “ораларидан қил ҳам ўтмайди” - жуда иноқ; “тилни ёради” - таъми ниҳоятда ширин; “ичидан қиринди ўтиб кетди” - қаттиқ ташвишланди; “ёғ туписа ялағудай - ниҳоят даражада тоза, озода”; “кўзига дунё қоронгилашди” - қаттиқ хафа бўлди; “ўпкаси оғзига тикилиб” - ортиқ даражада ҳаяжонланиб; “юк ҳам бўлмайди” - ниҳоятда оз, кам; “ютаман дейди” - жуда ваҳимали, кўрқинчли кабилар.

Лекин шунинг ҳам унутмаслик зарурки, ФБларнинг экспрессивлиги фақат уларнинг семантик структурасида кучайтирув оттенкасининг мавжудлигига боғлиқ эмас. Шунга кўра, экспрессивликни фақат семантик категория деб ҳисоблаб бўлмайди. Аслида “экспрессия” сўзи лотинча бўлиб, нутқнинг

таъсирчанлик хусусиятини ифодалайди, бу хусусият лексик, грамматик ва бошқа воситалар ёрдамида юзага келади (247, 110; 231, 591). Масалан, ибора таркибидаги фонетик, лексик ва грамматик ўзгаришлар экспрессивлик даражасининг кучайишига олиб келади: а) фонетик ўзгариш туфайли экспрессивликнинг кучайиши: сочи тикка бўлди - сочи тив-тикка бўлди; кўнгли қора - кўнгли қоп-қора; кўнгли тоза - кўнгли топ-тоза; жони чиқиб кетди - жонпони чиқиб кетди кабилар; б) грамматик ўзгариш туфайли экспрессивликнинг кучайиши: нафаси ичига тушиб кетди - нафаслари ичига тушиб кетди; кўзи қиймайди - кўзлари қиймайди - кўзгинаси қиймайди; кўзининг пахтасини чиқармоқ - кўзларининг пахтасини чиқармоқ кабилар; в) лексик ўзгариш туфайли экспрессивликнинг кучайиши: кўнглига урмоқ - кўнглига зигир ёгдай урмоқ; кўкраги кўтарилди - кўкраги тогдай кўтарилди; кўзи тўрт бўлиб - икки кўзи тўрт бўлиб; кўзи очилди - кўзи мошдай очилди; кўзига кўринмаслик - кўзига оқ-қора кўринмаслик; жигари эзилди - жигар-бағри эзилди; ичи ёрилгудай бўлди; - ичи тарс ёрилгудай бўлди; жигаридан урмоқ - жигар-бағридан урмоқ; ковушини тўғриламоқ - ковушини тўғрилаб қўймоқ; ичнини емоқ - ич-этини емоқ кабилар.

Тилшуносликда кўпинча “эмоционалик” ва “экспрессивлик” атамаларини қўллашда чалкашлик сезилади. Масалан, Е.М.Галкина-Федорукнинг фикрича, “тилда эмоциянинг ифодаланиши доим экспрессивдир, бироқ тилдаги экспрессия доим эмоционал бўлмайди” (50, 121). Бошқача қилиб айтганда, эмоционалликнинг экспрессивлик тушунчасига бўлган муносабати хусусий ҳолатнинг умумий ҳолатга бўлган муносабати сингаридир. Ана шу хусусиятни ҳисобга олган айрим олимлар “ҳар қандай эмоционаллик экспрессивликдир. Шунинг учун фанда “эмоционал-экспрессив” атамаси қўлланади”, - деб таъкидлаганлар (176, 22). Рус тили материалида фразеология назариясини функционал-семантик аспектда тадқиқ этган С.Г.Гаврин эса фраземаларнинг нутқдаги функциялари ҳақида ҳам сўз юритади, ибораларнинг олим қайд этган нутқий функциялари орасида “эмоционал-экспрессив-

функция” ҳам бор (48, 28-29). Ўзбек тилшунослигида ҳам лексик қатламларни ўрганишда “эмоционал-экспрессив” атамасидан фойдаланилмоқда. Жумладан, С.Ғойибов ўзбек тилидаги эмоционал-экспрессив лексикани илмий жиҳатдан таҳлил этиб, улардан услубий мақсадларда фойдаланиш масалаларини ёритди (217, 40-43; 204, 158-197).

Тўғри, фразеологизмларнинг экспрессивлик функцияси лексемалар экспрессивлигидан фарқ қилади. Фразеологизм тилнинг эстетик функцияси намён бўладиган энг ёрқин элементлардан биридир. Фразеологизмлар “экспрессияни вужудга келтирувчи энг муҳим воситалардан бири” (109, 157) сифатида майдонга чиқади. Шунинг учун умумий метафорик маъноли (“қўли гул”, “оқ олтин” каби) иборалар ва эмоционаллик характерли бўлган (“тили тутиди”, “бахтини берсин” сингари) иборалар тилимизнинг энг ёрқин экспрессив воситалари ҳисобланади.

Шуни унутмаслик зарурки, фраземаларнинг экспрессивлиги ингерент характерга эга (222, 523), яъни экспрессивлик кўпгина ибораларнинг ажралмас таркибий қисми саналади. Шунинг учун ибораларнинг экспрессивлик манбалари фақат образлилик, эмоционаллик ва кучайтирув семаси билан чекланмайди. Бизнингча, яна қуйидаги воситалар иборалар таркибида унинг экспрессив функция бажаришига вобаста бўлади:

а) антитеза асосида қурилган иборалар: “на ўлик, на тирик”, “бир оёғи ерда, бир оёғи гўрда”; ҳам бўйинга боғланган тош бўлса, қувонч елкадан ўсиб чиққан қанот” кабилар;

б) қофия асосига қурилган иборалар: “ишни қилади Эшмат, лоғни уради Тошмат”, “ё худ, ё бехуд”, “ипак қўйлаққа чит ёқа” кабилар;

в) гипербола ва литота асосига қурилган иборалар: “оёғи олти, қўли етти бўлиб”, “жонини жабборга бериб”, “икки дунё бир қадам”, “сув қилиб ичмоқ” кабилар;

г) сўз ўйини асосига қурилган иборалар “қарға қарғанинг кўзини йўқимайди”, “оёғини тўртта қилиб қўймоқ”, “ахмоққа тўқмоқ” кабилар.

Кўринадики, ибораларнинг асосий қисми экспрессив йўналишнинг мавжудлиги билан характерланади. Лекин уларнинг услубий қўлланиши фақат экспрессив функция бажариш билан чекланмайди. Ўзбек тили фразеологик системасида стилистик маъноли ибораларнинг характерли белгиси бир вақтнинг ўзида бир неча узуал ва окказионал функцияларни бажаришдир. Шунинг учун ибораларнинг турли хил узуал услубий функциялари ҳақида сўз юритилаётганда, уларнинг у ёки бу узуал функцияни бажариши ҳақидаги фикрнинг шартли характерини ҳам инобатга олиш лозим бўлади. Масалан, “оғзи очилиб қолмоқ” ибораси Абдулла Қаҳҳорнинг “Синчалак” повестида Саиданинг ҳаракатини номлайди (номинатив функция), шунингдек, Саиданинг Тожиҳонлар оиласига ҳавас қилаётгани, ҳанг-манг бўлгани ҳам ифодаланади (экспрессив функция): “Унинг (Тожиҳоннинг - Б.Й.) ҳовлисини, уйини, рўзгорини кўриб Саиданинг оғзи очилиб қолди: ҳовли эмас, гулистон-бўстон. уй эмас, кичкина қаср, рўзгор эмас, ҳазина - музей” (А.Қаҳҳор. Синчалак). Ёки “Ўтган кунлар” романидан олинган кўйидаги матнга диққат қилайлик: “Эрининг бу сўзига Ўзбек ойим ортиқча қизишади, лаби-лабига тегмай бобиллаб беради” (А. Қодирий. Ўтган кунлар). Бу матнда “лаби-лабига тегмай” ибораси Ўзбек ойим характеридаги тез гапириш одатига ишора қилади, персонаж хатти-ҳаракатини номлайди, шу билан бирга, матнни ихчамлаштириш учун ҳам хизмат қилади. Агар келтирилган матнда шу ибора бўлмаганда, Ўзбек ойим эрига гап бермасди, унинг гапини юлиб олишга, ўз ҳукмини унга ўтказишга интиларди, сингари узундан-узок тасвирини келтиришга зарурат сезиларди.

ФРАЗЕМАЛАРНИНГ ОККАЗИОНАЛ УСЛУБИЙ ФУНКЦИЯЛАРИ

Фраземаларнинг окказионал функциялари уларнинг узуал қўлланишидан фарқли ўлароқ фақат муайян матилардагина рўёбга чиқади. Улар ФБнинг “табiiий” (узуал) функцияларини тўлдирувчи хусусиятга эгадир, чунки окказионал функциялар ФБларнинг услубий жиҳатдан потенциал

имкониятларини юзага чиқаради. ФБларнинг окказионал услубий функциялари қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин.

1. Сатира ва юмор ҳосил қилиш функцияси. Фраземалар юмор ва сатира воситалари орасида алоҳида ўрин тутди (69, 249-266; 6, 307-343; 62, 83-94). Бу эса фраземаларнинг ички табиати билан боғлиқ, чунки кўпгина ибораларнинг семантик таркибида ҳазил, мазах, кесатиқ, пичинг сингари маъно оттенкалари бўлади. Масалан, “мош еган хўроздай”, “нур ёғилиб турмоқ” иборалари Гафур Фуломнинг “Шум бола” қиссасида шундай функцияни бажарган: “Ичкари томондан узун малла тўн, оқ салла, сағри кавуш кийган, қўлларида минг донали тасбех, кўзларига сурма тортиган, узун мош-гуруч соқолли, хушмўйлов, мош еган хўроздай қизил юзларидан “нур ёғилиб” турган ҳаста эшон.... чиқиб келдилар” (Ф.Фулом. Шум бола).

Иборалар персонаж нутқини, унинг сўзлаш оҳангидаги юмористик ёки сатирик оҳангни таъкидлаш воситаси бўлади. Масалан, “нонини туя қилмоқ” ибораси “Шум бола” қиссасида шундай хусусиятга эга бўлган: “Салгина босиб, салгина ўйинқароқ бўлмасам, ҳамманинг ҳам нонини туя қилиб бера олар эдим” (Ф.Фулом. Шум бола). Иборалар, шунингдек, ҳазил, мазах учун ҳам муҳим восита бўлади. Масалан: “Бўрининг боласини ҳовлидаги ўрикка боғлаб қўйган эдик. Арқонни узиб, хайр-мазурни насия қилиб жуфтакни ростлаб қолибди” (Х.Тўхтабоев. Сарик девни миниб).

Иборалар кулги ва аския ифодалаш учун ҳам хизмат қилади. “Кулги халқимизнинг юқсак истеъдоди-ю, чексиз салоҳиятидан, ўткир заковати-ю улкан қобилиятидан, латиф характер-ю зариф таъбидан, қувноқ ва серзавк юраги-ю яхши тилагидан далолат берувчи миллий хислатларидан биридир. Кулги ҳар бир ўзбекнинг қон-қонига, бутун табиатига сингиб кетган ўз белгиси, аниқроғи, фазиляти, тугма сифатидир” (7, 7). Жумладан, самимий кулги захарқанда кулги, истеъзоли кулги кабилар персонажлар нутқи оҳанги ва талаффузидан сезилиб туради. Масалан, Н.Аминовнинг “Елвизак” ҳажвий қиссасидаги Банширжон нутқидан олинган қуйидаги парчада ибора ёрдамида

тахарханда кулги юзага келган: “ - Хўп, бўлди, ҳайданг. - деди Баширжон ва: “Бунинг ҳам думчаси сув олганга ўхшайди” дея кўнглидан кечирди” (Н.Аминов. Елвизак).

Саид Аҳмаднинг “Уфқ” трилогиясидан олинган қуйидаги матнда ибора мазмуни самимий кулги, аския учун хизмат қилган: “Боқибоева Тешабой Мирзаевни кўпчилик ўртасида ўсал қилиб қолди. “Кўзингиз Учқўрғонни кўраркан-да. Бу ўн кунликда ҳам сизни Учқўрғондан кўрадиган бўлсак, нақ Усмон отанинг олдиларида пўстагингизни қокамиз. Қани, кўрамиз, қайси бригада олдимизга тушаркан?” (С. Аҳмад. Уфқ).

Ўзбек адабий тилида “тагига сув кетди”, “тагига сув қуймоқ” иборалари эркин бирикмаларни метафоризациялаш асосида ҳосил бўлган. Шунинг учун уларнинг ўз ва кўчма маъноларини бир матнда рўёбга чиқариш комик ҳолатни таъкидлашга восита бўлади. Масалан, Абдулла Орипов “Сув” номли шеърида “тагига сув қуймоқ” бирикмасини дастлаб ўз маъносида қўллайди:

Дейлик, бирор жойда ниҳол кўрдими,

Албатта, тагига сув қуяр. (А. Орипов. Йиллар армони).

Кейинчалик шоир бу бирикманинг қўлланиш доирасини кишиларнинг маънавий дунёсига, бекорчиликдан секин бир-бирининг тагига сув қуйишдек ёмон иллатга ўтказди:

Инсон сувдан яна қандай завқ туяр?

Бекор қолганида, баъзида секин

Бир-бирини тагига сув қуяр (А. Орипов. Йиллар армони).

Баъзан “тагига намакоб қуймоқ” ибораси ҳам сатира ва юмор ҳосил қилиш функциясини бажаради. Ибора таркибидаги “сув” компонентини “шўр сув”, яъни “намакоб” билан алмаштириш унинг сатирик кучини оширишга хизмат қилади:

Шошмай турларинг, эх, фикри қинғирлар, қитмирлар,

Заҳар-заққум пуркаб баргларингизга,

Намакоб қуйгайман тагларингизга (Я. Курбон. Ўткир асал).

Бадий нутқда ФБларнинг комик эффект ҳосил қилиш функцияси яна кўп ҳолатларда содир бўлади. Масалан, фразема персонаж нутқий характеристикасини индивидуаллаштириш воситаси бўла олади. Бундай пайтда ўша фраземалар юмористик ёки комик эффект ҳосил қилиш функциясини бажариб келади. Жумладан, Абдулла Қаҳҳорнинг “Тобутдан товуш” комедиясидаги Нетайхон нутқи таркибида “дийдоринг курсин”; “гап қайтарма”, “тилинг чиқмай ўл”, “бўйин узилсин”, “нафасинг курсин”, “балого гирифтор бўл” сингари кўпол оттенкали сўзлашув ибораларининг қўлланиши унинг меҳнатни севмайдиган, худбин, текинхўр қиёфасини очишга хизмат қилади.

Баъзан публицистик услўбга хос “ясама” иборалар бадий нутқда ўткир киноя, ирония воситаси сифатида қўлланади: “ - Аммо қор ёғмоқ тугул тош ёгса ҳам “олтин қўллар” яратган оқ олтинни бир чаноғини қолдирмай йигиб олишимиз шарт. Ажойиб меҳнатсевар пахтакорларимизнинг қатъий аҳди шу!” (О.Ёқубов. Оққушлар, опшоқ қушлар). Шундан кейин Расул Нуриддинов ўй-кечинмалари орқали бу гаплар ясама спектакль, бир ниқоб бўлганлиги алоҳида таъкидланади. Саид Аҳмаднинг “Жимжитлик” романидаги “оқ олтин” хирмони” “барака дорисини сочиб ўтган”, “Ўзбек пахтакорининг отаси”, “қарилик гаштини сурмоқ”, “олисни кўзлаган”, “қил ўтмас дўст”, “ҳаёт завқидан маст” сингари фраземалар ҳам давр руҳи билан боғлиқ ҳолда аччиқ киноя учун хизмат қилган.

Маъно жиҳатдан бир-бирига зид, контраст ФБларни бир персонаж нутқиде қўллаш ҳам комик, юмористик эффектни вужудга келтиради: “ - Ҳой, Эпи, олақарғанинг юришини қиламан, деб чумчүкнинг пути йирилган экан, чоғинг келадиган ишни қилсанг-чи” (С. Аҳмад. Қирқ беш кун).

Фраземаларни янги, индивидуал вариантларда қўллаш жараёнида унинг юмористик ёки сатирик хусусияти янада бўртиброк кўринади: “Абудбарака бор экан, бу ўйда унинг хўчати кўкариб, илдииз отмайди” (Шухрат. Жаннат кидирганлар).

2. Персонажларнинг нутқий характеристикасини ифодалаш функцияси.

Ёзувчи образ яратар экан, уни хатти-ҳаракатлари, қилиқлари орқалигина эмас, нутқи орқали очишга, ёритишга ҳаракат қилади. Ҳар бир персонаж ўз нутқий оҳангига эга бўлганидек, ўзига хос ибора қўллаш усулига ҳам эга бўлмоғи керак. Ҳақиқий санъаткор ёзувчилар ижодида доим персонажлар ўз ибора қўллаш усули билан ажралиб турган. Масалан, Абдурауф Фитрат, Чўлпон, Абдулла Қодирий, Ойбек, Фафур Фулом, Абдулла Қаҳҳор, Ҳамид Олимжон, Саид Аҳмад каби ёзувчилар ижоди бунинг ёрқин далили бўла олади. Жумладан, Абдулла Қодирийнинг “Ширмон хола нима дейди?” ҳажвиясидаги “ер ютовотти”, “худо теп-тепасидан уриб, товонидан чиқорвотти”, “жоним ўргилсин”, “тап шўтта қолсин”, “лавинг бичилмай ўлсин”, “сизга ёлғон, худога чин”, “шариатни хор тутсанг, санларни худо хор қилсин”, “ер ёрилмадики, ерга кирсам”, “худо ўлим берсин” каби фраземалар кекса аёл кишининг нутқий характеристикаси ва унинг юмористик қиёфасини намоён этиди. Чапани Тошпўлат тажанг қиёфасини эса унинг нутқида бир неча бор такрор қўлланган “ит эмган”, “худо(й) ҳаққи”, “пирингни арвойи”, “азбаройи худо”, “бафармони худо”, “сенга ёлғон, худога чин” сингари иборалар белгилайди.

Умуман, бадий асар қаҳрамонларини яратишга иштирок этадиган тил воситалари орасида фраземалар алоҳида ўрин тутади (123,79). Улар персонаж нутқини индивидуаллаштириш, ўша персонажнинг муайян ижтимоий муҳитга тегишли киши эканини гавдалантириш учун восита бўлади. Жумладан, жаргон ибораларнинг бадий матнларда персонажлар нутқи таркибида қўлланиши жамиятнинг тор ижтимоий доира кишиларининг нутқини, хатти-ҳаракатини тасвирлашга хизмат қилади. Бу соҳада ёзувчи Садриддин Айнийнинг маҳорати Э.Қиличевнинг “Бадий тасвирнинг лексик воситалари” асарида кенг тадқиқ қилинган (208,43-53).

Ёзувчи Саид Равшаннинг “Чордоқдан отилган ўқ” қиссаси ўғрилар тўдасининг ҳаёти ва уларни қўлга олиш учун милиция ходимларининг олиб борган кўп қиррали фаолияти тасвирига бағишланган. Ҳар бир ўғри асарда

Гладиатор, Атаман, Азроил, Барзанги, Қуён, Қовурға, Шайгон, Пакана, Қулоқ каби лақабга эга. Ўғрилар нутқида ана шу лақаблар билан боғлиқ ҳолда қўлланган “малахига ачинмоқ”, “қуён бўлмоқ”, “чура бўлмоқ”, “қулоқ эшитади”, “мияси бигиз”, “шайгон кишт бўлди” сингари жаргон иборалар персонажлар нутқий характеристикаси учун хизмат қилган.

Ж.Абдуллахоновнинг “Суйқасд” романида эса жаргон ибораларнинг яна бир кўриниши персонажлар нутқини характерлаш функциясини бажарган. Пахта заводи директори Ҳисомали, бош механик Ашурали ва унинг ҳамтовоқлари порахўрлик, давлат мулкига кўз олайтириш билан шугулланувчи кишилар бўлиб, улар ўзларича урвоқ - бир сўм, саржин - юз сўм, ғўла - минг сўм, ҳари - юз минг сўм, ўрмон - бир миллион сўм, деб шартли равишда сўзлашадилар. Уларнинг асосий нияти сохта ҳужжатлар асосида бўлса ҳам “ўрмонга ин қўйиш”, яъни миллионга эга бўлиш учун интилишдир. Ана шу “интилиш” асосида романда “урвоққа зор бўлмоқ”, “ғўла юмалатмоқ”, “ғўланинг бошига сув куймоқ”, “саржинлаб қўймоқ”, “харини араламоқ”, “ўрмонзорга ўт кетди” сингари иборалар ҳосил қилинган. Бу эса Ҳисомали бошлиқ юлғичларнинг башарасини фош этишга бўйсундирилган.

▪ Фраземалар, одатда, персонажлар нутқида қўлланиш даражасининг ҳар хиллиги билан ажралиб туради, яъни айрим персонажлар нутқида иборалардан кенг фойдаланилса, бошқа бир гуруҳ персонажлар онда-сонда ибора қўллаши билан характерланади. Масалан, кузатишлар шуни кўрсатадики, иборалар кўпроқ кексалар нутқида қўлланади. “Ўтган кунлар” даги Юсуфбек ҳожи, Ўзбек ойм, Мирзакарим кутидор, “Меҳробдан чаён” романидаги Солиҳ маҳдум, Нигорхоним, Шаҳидбек, Сафар бўзчи, “Синчалак” даги Қаландаров сингари образлар нутқида фраземалар кўп миқдорда ва ўринли қўлланиши билан ажралиб туради. Бундай анъана кейинги даврда яратилган насрий асарларда ҳам давом этиб келмоқда. Бизнинг ҳисоб-китобларга қараганда, “Диёнат” - даги Отақўзи нутқида 128 ибора, Нормурод Шомуродов нутқида эса 146 та ибора қўлланган, домла Шомуродов нутқида иборалар кўпроқ унинг

ички ўй-кечинмалари орқали берилган. “Оққушлар, ошпоқ қушлар” романидаги Шораҳим шоввоз нутқида қўлланган иборалар сони 210 дан ортиқ бўлиб, кўпроқ сўзлашув нутқида, фольклорга хос иборалардир. Масалан, Шораҳим шоввоз нутқида қўлланган “йўқни йўндирмоқ”, “пешонасига ёзиб қўйилган”, “қўлига тушмоқ”, “жигарларидан урмоқ”, “гапни чўзмаслик”, “дарди бедаво”, “ошимни ошаб, ёшимни яшаб бўлган одамман”, “суймаганга суйқанма”, “бошқош бўлиб турмоқ”, “ўрганган кўнгил-ўртанса қўймас” каби иборалар унинг характер мантиқини белгилайди.

Баъзи асарларда биргина фразема персонажнинг ўзига хос паспортига айланади ва асар давомида бир неча марта такрор қўлланади. Масалан, “Темир хотин” комедиясидаги Кўчқор нутқида, “барака топинг” ибораси дастлабки сўзнинг биринчи бўғинисиз “рака топинг” тарзида беш марта такрор қўлланган. “Келинлар қўзғолони” даги Башорат нутқи “Еган оғиз уялар”, “кўзимнинг оқу қораси”, “оларда кирар жоним, берарда чиқар жоним” сингари мақол типидagi ибораларнинг такрор қўлланиши билан характерланади. У ёки бу иборани тез-тез такрорлаш персонажнинг баъзан киноявий, сатирик ҳолатини таъкидлашга хизмат қилади. Масалан, “Тобутдан товуш” даги Нетайхон нутқида “дйидоринг курсин” ибораси беш марта такрор қўлланган. Бу билан драматург Нетайхоннинг маиший бузуқ ҳаётига нисбатан “дйидоринг курсин” демоқчидек бўлади.

3. Градация ҳосил қилиш функцияси. Фразема баъзан оддий сўз билан ёнма-ён келиб, уюшиқ бўлак вазифасини бажариши, сўз ифодалайдиган маънони кучайтиришга хизмат қилиш мумкин. Масалан, “Жимжитлик” романида Мирвали образини характерлар экан, Саид Аҳмад унинг ўжарлигини қуйидаги иборалар ёрдамида тасвирлайди: “Мирвали ана шунақа ўжар, ана шунақа қўли узун раҳбарлардан эди. Айтган жойидан кесар, ушлаган жойидан узиб оларди” (С. Аҳмад. Жимжитлик). Қуйидаги мисолда ҳам иборалар ёрдамида градация ҳосил қилинган: “Аmmo Зебихон ўзига муносиб йигит изларди.... У мағрур, уни оёқ учида кўрсатадиган, кўркига бино қўйган

Турсунбойнинг юрагига ўт ташламоқчи, унинг кўзини очиб қўймоқчи эди” (С. Аҳмад. Уфқ).

Баҳо элементи бўлган иборалар айниқса градацион функцияни кўпроқ бажаришга мослашган бўлади. Ижобий ёки салбий баҳо элементи бўлган бундай иборалар ёнма-ён ҳолда аниқловчи вазифасида келиб, экспрессив-баҳо бўёғини кучайтиради: “ - Ўшаққа бордингми? Ўша беномусникига-я? Юзингга оёқ тираб кетган ўша бети қаттиқ хотинингникига бордингми?” (С. Аҳмад. Уфқ).

Икки бир-бирига синоним бўлган, лекин семантик ёки услубий жиҳатдан фарқли ибора ёнма-ён қўлланганда ҳам кўтарилиувчи, юксакликка интилувчи градация вужудга келади: “Энди кўрсам милтиқнинг ўқидек, пушти гулнинг тўқидек келиним бор экан ” (А. Қодирий. Ўтган кунлар); “Оғиримни енгил қиларсан, деб ўйлаган эдим. Мушкулумни осон қиларсан, деб ўйлаган эдим” (С. Аҳмад. Уфқ).

Бир синонимик қаторга мансуб, лекин семантик ёки услубий жиҳатдан фарқланувчи икки ибора ёнма-ён қўлланганда ҳам градация ҳосил бўлади: “Илоннинг ёғини ялаган, шайтонни авраган кампир эмиш. Сандиқ тўла юз сулкавойликлар эмиш....” (О. Ёқубов. Эр бошига иш тушса); “Шайтонни жилдовлаб миниб, иблиси лаинга йўл кўрсатадиган бу сардору саркардаларнинг қайси бирини ушлайди?” (О. Ёқубов. Улугбек хазинаси).

4. Асар сюжетига асос бўлиш функцияси. Кўпгина сатирик асарлар (айниқса масаллар) нинг сюжети бирор мақол ёки ибора асосига қурилади. “Масаллар халқ мақоллари ва маталларининг сахналаштирилган ифаклидир” (173,111). Масалшунос олим Ш.Холматовнинг кузатишлари шуни кўрсатадики, халқ мақолларида, ибораларда ифода этилган чуқур фалсафий, ахлоқий-дидактик мазмун масалларда мажозий образлар ёрдамида конкретлаштирилади. “Ёлғончининг рост сўзи ҳам ёлғон бўлади” ибораси Алишер Навоийнинг “Ёлғончи”, “Ёғоннинг бўшини қурт ейди” ибораси И.А.Криловнинг “Бўри ва Кўзичок”, “Душман асло дўст бўлмас” ибораси эса

“Тошбақа билан Чаён” масалларида Ёлғончи, Бўри, Қўзичоқ, Тошбақа, Чаён каби мажосий образларнинг хатти-ҳаракатлари, ўзаро муносабатлари орқали конкретлаштирилган (173, 57-115). Ёки, Ямин Қурбоннинг “Қорабайиё билан ҳўтик” масали “олдин ўзингга бок, сўнг ногора қоқ” иборасининг мазмунига асосланади. Қўзқарида чопиб кетаётган Қорабайиё тўсатдан ўнг беги сингудай қокқилади. Шунда Қўтак унга қараб:

“От бўлмай ўл, қассобга бўл гўштв ёғ.

Бўлганида жуссам ағас сал қатта,

Чопар эдим ҳамма отдан илғари.

Чопар эдим учиб қулон сянғари:

Зафарга ёр бўлар эдим, албатта”, - дейди мақтанчоқлик билан. Ана шундан кейин асар сўнгида қуйидагича қулосага келинади, яъни “қиссадан қисса чиқарилади”:

Ғоз бўлмаган қағилмаган билан зоғ,

Ўзингга бок, ногорани сўнгра қоқ. (Я. Қурбон. Ўткир асал).

Худди шунингдек, “Қўчқор ва Новвос” масали ҳам “тил учнда улфат бўлмоқ”, “бошига қулфат тушганда қочмоқ” ибораларининг мазмуни асосига қурилган:

Баъзилар фақат тил учнда улфат,

Қочинлар бошингга тушганда қулфат.

“Қўппаклар” масалига эса “Аҳиллар йўқ ердагини ундирур, Бахиллар ўз оғзидагини қолдурур” иборалари асос қилиб олинган (Я. Қурбон. Ўткир асал).

Масал жанридаги асарларнинг сюжетига иборалар мазмунининг асос бўлиши ўзбек мумтоз адабиётида ҳам кенг тарқалган эди. Бунга Гулханийнинг “Зарбўлмасал”га кирган асарлар яққол мисол бўла олади. Ана шу масаллар таъсирида юзага келган Ҳамза асарларида ҳам иборалар ёрдамида “қиссадан қисса чиқарилади”. Масалан, Ҳамзанинг “Ўқини китоби” га кирган “Тошбақа билан Чаён” асари қуйидаги “қисса” билан якунланган:

Қисса: кими ғайрни улфат элар.

Ўз-ўзича бошига кулфат эдар.

5. Сарлавҳа бўлиш функцияси. Фикр ва ҳис-туйғунинг сершира ифодаси бўлган иборалар бадний ва публицистик асарларда, кинофильмларда сарлавҳа функциясини бажаради. Масалан, ёзувчи Омон Мухторов ўзининг романларидан бирини “Эгилган бош” (1989) деб атаган. Бу асарга “Эрилган бошни қилич кесмайди” деган халқ мақоли эпиграф қилиб олинган. Халқ мақоллари, иборалари мазмунан ва ахлоқий-дидактик жиҳатдан қанчалик тўғри бўлмасин, эгилган бошни қилич кесмас экан, деб ҳадеб бошни эгавериш керакми? Романда асарлар давомида инсон қонига сингиб кетган мутелик Аброр образи тимсолида талқин қилинган. Ёзувчи Одил Ёқубов романининг номи “Эр бошига иш тушса” машҳур халқ ибораси (“Эр бошига иш тушса, этик билан сув кечар”) - нинг дастлабки қисми бўлиб, Улуғ Ватан уруши давридаги ўспирин, ёш йигит-қизлар ҳаётига бағишланган асарнинг номидан унинг мазмуни, мундарижаси тўла англашилади. Шунингдек, “Жойинг жаннатда бўлсин” (А.Қодирий), “Икки ёрғи - бир бутун” (А.Қаҳҳор), “Санамай саккиз дема” (С.Абдуқаҳҳор), “Нур борки, соя бор”, (Ў.Ҳошимов), “Яхшидан боғ” (Д.Нурий), “Чиқмаган жондан умид” (З.Эгамбердиев), “Кўрпангга қараб оёқ узат” (Хидир Мурод), “Кичкина деманг бизни, қўтариб урамиз сизни” (Азиз Абдуразоқ), “Биё кўйма” (О.Ҳакимов), “Тулингизни сувга айтнинг” (А.Ҳотамов) сингари фраземалар ҳам асарлар учун сарлавҳа вазифасини бажарган.

Сарлавҳага чиқарилган фразема кўпинча ўша асар матни таркибида ҳам қўлланади. Масалан, ёзувчи Шухратнинг “Олтин зангламас” романи сўнггида асарнинг бош қаҳрамони Содиқ ҳақида “У олтин одам эди: Олтин эса зангламайди. Эр йигит эл учун туғилади, эл учун ўлади” - дейилган (Шухрат. Олтин зангламас).

Асарнинг боблари, газета ёки журнал рубрикалари ҳам фразеологизм билан номланиши мумкин. Масалан, Шухратнинг “Олтин зангламас” романи 3 қисм ва 40 бобдан иборат. Ҳар бир боб махсус номга эга. Ана шу боб номлари

орасида “Қаркиноқдан чыққан булбул”, “Тирноқ остидан кир қидириб”, “Ўлганнинг устига тепган”, “Эл бошига иш тушганда”; “Элга қўшялган эр бўлади” сингари фразеологизмлар ҳам бор. Мирзакалон Исмоилийнинг “Фарғон тонг отгунча” романида ҳам “Илонни бошидан янчадилар”, “Коса тагида нимкоса”, “Ҳам хўрдадан, ҳам бурдадан”, “Ҳасрат кўнгил доғини ювармиш”, “Кичкина деманг бизни, кўтариб урамиз сизни”, “Ари уясига чўп суқилди”, “Дард устига чипқон”; “Пичоқ суякка етганда”, “Ит калласи товоқда”, “Дод дастингдан” сингари фраземалар бобларнинг сарлавҳалари сифатида қўлланган. Мирмуҳсиннинг “Умид” романида “Кўкракни захга бериб....”, “Юрак таскин топарми?” сингари иборалар бобларга сарлавҳа бўлиб келган. Ҳ.Шамсининг “Душман” романида эса боб ва қисм номларининг бир қанчаси асар номи - “душман” сўзини иборалар билан парадигматик муносабатга киритиш орқали яратилган: “Душман юраги ўртайди”, “Душман илдизи очилмоқда”, “Душман фитна тайёрлайди”, “Душман таъкиб қилади”, “Душман оёқ остида” кабилар.

Фарқод Мусажоновнинг “Қилич ва соз” қиссасининг 18 бобига ҳам “Ёшлиқда берган кўнгил айрилмас бало бўлур”, “Ёр васли - севинчнинг асли”, “Нимани қилсанг хор, бўласан ўшанга зор”, “Зар қадрини заргар билур” каби мақол тилидаги иборалар сарлавҳа вазифасини бажарган (“Шарқ юлдузи”, 1991,3-4-сон). “Ишонганда боғ, суянганда тоғ” сарлавҳаси эса “Маҳалланг - отанг-онанг” рубрикаси остидаги мақолага қўйилган (Сов. Ўзб., 29.05.91) ва ҳоказо.

Фраземалар айниқса газета ва журнал мақолаларининг сарлавҳалари функциясида кенг қўлланади (бу ҳақда қаранг: 125, 273-281; 197,182-186; 74,109-115). Масалан, “Балиқ бошидан” (Л.йўли, 15.01.88); “Кимнинг тегирмонига сув кўйилаяпти?” (Мулоқот, 1991, 5-сон, 31-бет); “Ҳамма бир ёқадан бош чиқариб” (Сов.Ўзб.,15.06.91); “Қош кўяман деб” (Л.йўли, 11.06.91); “Иш бошининг қўли калта” (Л.йўли, 22.06.91); “Дехқон насибаси бутунми?” (Сов.Ўзб.,7.06.91); “Қолган ишга қор ёғар” (Ёш л, 5.07.91) ва ҳоказо.

6. Боб ёки эпизоднинг тугалланмаси бўлин функцияси. Фраземалар воқеа, ҳодиса ёки предметни қисқа ва лўнда тарзда характерлай олин хусусиятига эга бўлгани учун уларни баъдий асарнинг ёки асардаги бирор бобнинг тугалланмаси, яқуни тарзда қўллаш ҳам мумкин. Масалан, Ўқтам Усмоновнинг “Гирдоб” романи хотимасида Азиз хаёлий нуқти таркибидаги қуйидаги фикрлар муҳим эҳдиёт қилб этади: “Азиз ўз хаёллари таъсирида қандайдир бир суқротона қиёфага киргандай бўлди-ю, “Яхшиям, Муҳиддин Жабборовичлар бот бу дунёда, - дея ишқирлади. - Улар ҳамини одамни курашга чақиради, асабнинг бузади, қонингни қайнатади, гижгижлайди... Беаёв кураш, гирдоб жапаёнда худди қимматбахо маъдашлар чўкиб тингани сингари ҳақиқат, адолат туғила боради. “Ёмонлик бўлмай, яхшилик йўк...” (Ў.Усмонов. Гирдоб).. “Умид” романининг ўн учинчи боби ёш селекционер йигит Умид характерида берилиш нуқтаси савалда, чунки у бу бобда хотини Жаннатнинг қяёбатини кезиб қолади. “Хиёнат” бобининг тугалланмаси иборалар ёрдамида қаҳрамон ички кечинмаларини гадалантиради: “У (Умид - Б.Й.) енгилган, қиличи синиб, қалқон тешигачи паҳлавондек қирак-бағри дабдала бўлиб, совуқ қиш кунларининг бирини, йўлда боши қуйи кета бошлади” (Мирмуҳсин. Умид).

Ҳамид Олимжоннинг “Зайнаб ва Омон” поэмаси бобларининг сўнгиди ибораларининг хулосасаловчи фикр ифодаси сифатида қўллангани тез-тез кўзга ташланади. Масалан, биринчи бўлимнинг 3- ва 4- боблари қуйидагича хулосаланган:

Шудир этган қиз кўксини оқ

Ва йигитнинг кўксини тоғ.

Кўнгли кўши талниниб қолди.

Юрагига ўт ёниб қолди. (Х. Олимжон. Зайнаб ва Омон).

Фраземаларнинг айтиши композицион-конструктив жихатдан узоқтириш, ақиллаштиришга қиммет қилгучи бундай функциялари орасида фақат ишқрий нуқти амали ошадиганларини алоҳида таъкидлаш лозим. Бунга ибораларнинг

рефрен (нақорат) ҳосил қилиш ва абсолют аниқ қофия яратиш функциялари кирати.

7. Рефрен ҳосил қилиш функцияси. Маълумки, шеърӣй нутқ прозаник нутққа нисбатан юксак, ўзига хос гоъвий-экспрессив имкониятларга эга. Шеърӣй нутқ - характер - кечинма, поэтик лексика, интонация, ритм ва мусиқийлик компонентларидан иборатдир (10,405). Шеърӣятада мусиқийлик, ритмининг вужудга келишида сўз ва ибораларнинг рефрен, қофия, радиф сифатида такрор қўлланиши ҳам муҳим аҳамият касб этади. Сўз ва ибораларнинг бундай такрорлари "мисраларнинг параллелигини кучайтиради, чегарасини эслатади, муҳим тушунчани таъкидлайди, мусиқийликни уюштиришда қатнашади, шеър тузилишининг доимий элементлари ҳисобланган вази, қофия ва банд билан узлуксиз алоқада яшайди" (11,393).

Рефрен шеърда ҳар қайси банддан кейин қайтариладиган бир хил мисралар (249,180) бўлиб, баъзан ана шундай такрорланувчи, қайтарилувчи мисралар вазифасини иборалар ҳам бажариши мумкин. Масалан, шоир Фафур Фуломнинг "Бизнинг кўчада ҳам байрам бўлажак" шеъри 13 банддан иборат бўлиб, ҳар банд охирида "Бизнинг кўчада ҳам байрам бўлажак" мисраси такрорланади (Ф.Фулом. Шеърлар). Бу мисра аслида рус тилидаги "будет и на нашей улице праздник" иборасининг калькаси саналади (235,178). Шунингдек, шоирнинг "Бир-бирга шогирд, бири бирига устод" шеърда ҳам сарлавҳага чекаривган ибора 6 банд охирида рефрен сифатида такрорланади (Ф.Фулом. Шеърлар). Омон Матжоннинг "Қўшиқ" шеърда:

"Сен унда доғ бўлдинг

Мен мунда доғ қолдим" (О.Матжон. Дарахлар ва гиёҳлар)

мисралари ва улар таркибидаги "доғ бўлмоқ", "доғ қолмоқ" иборалари 4 бандда ҳам рефрен сифатида такрорланади. Бу такрор шеър орқали рифодатланаётган гоъвий мазмунни таъкидлаб кўрсатишга хизмат қилади.

Фразеалар рефрен функциясини сатирик шеърларда ҳам бажарадилар. Масалан, Ф.Фуломнинг дастлаб "Муштум" журналда эълон қилинган "Отанга

бор-ҳо, онангга бор” номли шеъри идораларда кенг тарқалган расмиятчилик, бюрократлик ҳолларини танқид қилишга бағишланган. 5 бандли бу шеърнинг ҳар банди охирида “Отангга бор-ҳо, онангга бору, Онангга бор-ҳо, отангга бор” иборалари рефрен сифатида такрорланади. Ваъдабозлик иллатларини кескин фош этувчи “Кимга не келур” номли сатирик шеърда эса “Бўлса бўлар, бўлмаса говлаб кетар” ибораси 7 банд охирида ҳам рефренлик функциясини бажарган (Ғ.Фулом. Шеърлар).

8. Абсолют аниқ қофия ҳосил қилиш функцияси. Қофия бир-бирига оҳангдош сўзларнинг бири-кетини тизилиб келишини ифода этади. Ритмик жиҳатдан уюшган нутқда сўзларнинг оҳангдош бўлиб тизилиб келишига қофия деб аталади (Бу ҳақда қаранг: 107; 156,102-145; 149,343-354 ва бошқалар). Омоним сўзлар ва фраземаларнинг муайян компоненти ўзаро қофиядош бўлиб келган шеърини мисраларни абсолют аниқ қофиядош мисралар дейиш мумкин. Тадқиқотчи Ғ.Райҳонов бундай қофияларни омонимик қофия, деб ҳисоблайди (127,56). Масалан, Ҳамзанинг эски сайловга бағишлаб ёзилган асарида “Икки дунёдаги мушкулларинг осон қиламан”, “ер билан яқсон қиламан”, “мурдангни марвон қиламан”, “таъбингни хуфтон қиламан”, “миянгни талқон қиламан” сингари қофиядош мисралар асарнинг ритмик-интонацион яхлитлигини таъминлашга восита бўлган (Ҳ.Ҳ.Ниёзий. Бурунги сайловлар).

Алишер Навоийнинг ғазалларида ҳам фразеологизмлардан тўзилган қофиялар мавжуд. Масалан, “Наводир уш-шабоб”даги 606-ғазалда Алишер Навоий “чекмоқ” феълининг ранг-баранг маъноларидан фойдаланиб, “ҳайду ҳашам чекмоқ”, “алам чекмоқ”, “хуноби ғам чекмоқ”, “рақам чекмоқ”, “тийғи ситам чекмоқ” сингари иборалар ҳосил қилган ва улар қофия-радиф вазифасини бажарган (218,83-84).

Лекин бундай қофиядош мисралар ташқи форма безағи бўлиб қолмаслиги керак. У муайян услубий мақсадлаар учун хизмат қилгандагина, шеърини матн билан уйғунлашиб кетгандагина ўзини оқлайди. Масалан:

Қаҳ-қаҳ уриб қайтарди жавоб:

“Сени сира кўрмакка йўқ тоб.

Лиқиллатмай”, менга думингни,

Бориб алда катта бувингни.

Кўр ҳассасин йўқотар бир гал.

Ўтиб кетди энди у маҳал.....” (Я. Қурбон. Ўткир асал).

Келтирилган шеърий парча Ямин Қурбоннинг “Лол бўлган тулки” масалидан олинган бўлиб, Зоғчанинг Тулкига жавоби таркибидаги “кўрмакка тоби йўқ”, “думингни лиқиллатма”, “катта бувингни алда”, “кўр ҳассасин бир марта йўқотади”, “у маҳал ўтиб кетди” иборалари яхлит ҳолда Зоғчанинг Тулкига нафратини ифодалашга, ўткир сатирик оҳангни кучайтиришга хизмат қилган.

Баъзан ибора ёрдамида ҳосил қилинган қофия асарда қўшимча гоъвий-бадий вазифа бажаради. Шундай ҳолатни биз шоир Абдулла Ориповнинг “Хатолар” шеърда кузатишимиз мумкин:

Темур пайғамбарлар қасоси учун

Етмиш минг инсоннинг олди бошини.

Уни қарғадилар хатоси учун,

Ҳамон отмоқдалар таъна тошини (А. Орипов. Йиллар армони).

Шундай қилиб, фраземалар адабий тилда, айниқса, бадий ва публицистик услубда хилма-хил усул ва окказионал функцияларни бажариши билан характерланади. Кузатишлардан маълум бўладики, ўзбек тилида фраземаларнинг окказионал функциялари унинг усул (тилда мавжуд) функцияларига асосланади ҳамда уларни нутқ жараёнида ҳар жиҳатдан бойитиш, тўлдириш учун бўйсундирилган бўлади.

ФРАЗЕМАЛАРНИНГ ҚЎЛЛАНИШ ДАРАЖАСИ ҲАҚИДА

Фраземаларнинг нутқда, жумладан, бадий ва публицистик нутқдаги функционал-услубий роли ўрганилар экан, уларга берилган мазмуний характеристика, тавсиф миқдорий кўрсаткичлар билан тўлдирилиши лозим. Чунки квантитатив методлар иборанинг табиатини, уларнинг бадий ёки

публицистик нутқда қўлланиш хусусиятини чуқурроқ ўрганишга ёрдам беради (169,133; 111,42).

Кўпгина бадий асарлар фраземаларга бойлиги билан ялоҳида ажратиб туради. Ҳозирги ўзбек ёзувчилари орасида Саид Аҳмад фраземаларни ўз асарларида кўп қўллайди. Бу эса унинг ижодига хос ситирик, айниқса, юмористик оҳангнинг кучлилиги билан белгиланади.

Масалан, биз ҳар бир ёзувчининг (прозаикнинг) асарларидан 100 бетни танлаб олиб, ибораларни қўллаш миқдорини аниқладик: Ойбек (“Қутлуг қон” романи) - 408; Абдулла Қодирий (“Ўтган кунлар” романи) - 334; Абдулла Қаҳҳор (“Қўшчинор чироқлари” романи) - 349; Шухрат (“Оттин занглама” романи) - 383; Ҳамид Фулом (“Мангулик” романи) - 411; Мирмуҳсин (“Умид” романи) - 366; Одил Ёқубов (“Оқушлар олоқ кушлар” романи) - 381; Пиримқул Қодиров (“Қора кўзлар” романи) - 372; Саид Аҳмаднинг (“Уфқ” трилогияси) - 466; Ўткир Ҳошимов (“Икки эшик орасида” романи) - 392; Худойберди Тўхтабоев (“Сариқ девни миниб” романи) - 247; Неъмат Аминов (“Елвизак” қиссаси) - 281-ва ҳоказо. Умуман ёзувчи Саид Аҳмаднинг уя томлик “Сайланма”сида (улар жами 1693 бет) 8558 фразема қўллангани аниқланган, бу эса ҳар бир саҳифага 5,05 та фразема тўғри келади, демакдир. Фраземалар миқдорининг кўшиғи ва иборалардан ўз асарларида турли услубий мақсадларда ўринли фойдаланишга интилиш ёзувчи Саид Аҳмад индивидуал услубининг характерли белгиларидандир.

Тўғри, фраземаларни бадий ёки публицистик нутқда қанча қўллаш ва қандай қўллаш бўйича муайян ўлчов бўлиши мумкин эмас. Бу ўринда масаланинг энг муҳим томони фраземанинг қандай услубий мақсадда бадий матн таркибига киритилишидир. Бундай тил бойликларидан фойдаланишда меъёрни, адабий тилнинг ибора қўллаш меъёрини ҳам унутмаслик керак, чунки бадий асарни ҳаддан ташқари фраземаларга тўлдириб юбориш ҳам унинг бадий-ғасвий аҳамиятини оширмайди. Умуман, “асарда, яъни автор нутқида ва персонажлар нутқида” қўл мақоллари, халқ иборалари,

фразеологизмларнинг... қай даражада кўп ишлатилганлиги эмас, балки биринчи навбатда, бу халқ мақоллари ва умуман халқ тили бойликларининг асарда қай даражада тўғри, қай даражада ўринли ишлатилганлиги” (60,177) аҳамиятлидир. Ҳозирги ўзбек ёзувчиларидан С.Анорбоев, Мирмуҳсин, Ҳамид Фулом кабиларнинг айрим асарларида иборалардан мўл-кўл, ўринсиз фойдаланиш ҳоллари кўзга ташланади. Масалан, С.Анорбоевнинг “Сайли” романида персонажлар нутқида ҳам, автор нутқида ҳам фраземалар ўринсиз равишда кўп қўлланган. Романдаги Жалолхон, Эссябоев, Сайлихон сингари образлар нутқида уларнинг характер маънигага номувофик иборалар ҳам учрайди. Жумладан, “оғзига элак тутмоқ” фраземаси Каромат чебар нутқида бир неча бор такрор қўлланган: “Аммо лекин ундақаларнинг оғзига элак тутиб бўлмайди, деб қараб туравериш ҳам хато. Элак туттиш керак” ; “У киши элак туттиш осон дейпти...” (С. Анорбоев. Сайли).

Ҳамид Фуломнинг “Бинафша атри” романида иборалар автор нутқида етарли гоёвий-эстетик юкка эга эмас: “Шу сўз ва унинг совуқ маъноси Дилдорнинг миясига чакмоқдай уриб, онгида, қалбида, бутун вужудида битмас, тузалмас дарз қолдирди” (Ҳ.Фулом. Бинафша атри). Мирмуҳсиннинг “Илдишлар ва япроқлар” романида “бизбизак бўладиган” (Мирмуҳсин. Илдишлар ва япроқлар), “нуқси уриб”, “қафтида кири йўк” (247), “андух киролмади” (249), “така-така қилмоқ” (232), “бити тўкилган” (225) сингари қатор ноўрин ҳосил қилинган иборалар услубий ғализликка сабаб бўлган.

Саид Аҳмаднинг дастлабки ҳикояларида ва “Қадрдон далалар” повестида ҳам шундай ҳолат кўзга ташланади. Повестдаги Пўлатжон, Назокат, Жўрабой, Ҳожимат, Ҳошимжон каби персонажлар нутқида иборалар меъёридан ортиқ қўлланган, асарда тўлақонли индивидуал характерлар кўринмайди. Ёшлик завқи билан ёзилган бу повесть ёзувчи “талантининг яхши томонларини куртақ ҳолида намоён этган” (216.29) холос.

Иккинчи томондан, бадий асарда фразеологизмнинг кам қўлланиши ёки улардан ноўрин фойдаланиш бадий асар тилини миллий колоритдан маҳрум

қилади, бу асар худди бошқа тилдан таржима қилинган асарга ўхшаб қолади. В.Г.Белинский ўз вақтида Н.М.Карамзин асарлари тилини соф русча оборотларнинг йўқлиги учун, автор халқ тилига, халқ ижоди манбаларига қулоқ тута билмагани учун танқид қилган эди (цитата қуйидаги асардан олинди: (137,223).

Умуман, турли авторларда ибораларнинг услубий жиҳатдан фаол қўлланиш даражаси у ёки бу ёзувчининг индивидуал услубига, халқ тилини, унинг фразеологик бойлигини қай даражада эгаллаганига боғлиқдир. Жумладан, Л.Н.Толстой “Уруш ва тинчлик” романини ёзишдан олдин икки varaққа (бирига 29 та, иккинчисига 33 та) мақол ва маталларнинг рўйхатини тузган, шундан сўнг уларни асар таркибига ўз ўрни билан кирита бошлаган. Ёзувчи бадиий асар учун материал тўплашда луғатлар, халқ тили манбаларидан фойдаланишнинг аҳамияти ҳақида А.Қаҳҳор, Ойбек, Миртемир сингари ўзбек ёзувчилари ҳам қимматли фикрлар баён қилганлар. Масалан, Ойбек “Нур қидириб” повести учун материаллар тўплашда урдуча-русча луғат тузган ва урду (Покистон) халқ мақолларидан намуналар тўплаган. Ойбек архиви бўйича олиб борилган ишлар шундан далолат берадики, ёзувчи умри давомида бадиий ижодда фойдаланиш учун мақоллар ва ибораларни тўплаб борган (119,269-285).

Кузатишлар шуни кўрсатадики, бир авторнинг турли жанрдаги асарларида фраземаларнинг қўлланиш даражаси хилма-хилдир. Масалан, драматик асарларда, айниқса, комедияларда фраземалар прозаик асарларга нисбатан кўпроқ қўлланади, чунки комедиялар асосан персонажларнинг диалоглари асосига қурилади, сўзлашув нутқи унсурларининг киритилиши билан ажаралиб туради. Эркин Воҳидовнинг “Олтин девор” комедиясида 176 та фразема қўлланган, шундан фақат 4 таси автор ремаркасида, қолгани персонажлар нутқида учрайди. Шароф Бошбековнинг “Темир хотин” комедиясида 166 та ибора қўлланган. Комедия матни 44 саҳифа эканини ҳисобга олсак, ҳар саҳифага қарийб 4 та ибора тўғри келади. Комедиядаги фраземаларнинг ярмидан кўпи, яъни 85 таси Кўчқор нутқи таркибида, қолгани

бошқа персонажлар нутқи таркибида учрайди. Фақат 3 ибора комедия воқеаларини ривожлантиришга хизмат қилувчи ремаркалар таркибида бўлиб, жанр талабига кўра “Темир хотин” даги иборалар оғзаки сўзлашув услубига хослиги, юмор ва кинояга бойлиги билан ажралиб туради.

Фраземалар интим ва пейзаж лирикаси намуналарида нисбатан кам қўлланади. Масалан, Ҳамид Олимжоннинг “Севги” шеърида 12 та фразема қўлланган. Бу фраземаларнинг асосий қисми “кўкка интилмоқ”, “бош кўтармоқ”, “жавлон урмоқ”, “юзи қаро” каби функционал хосланган, китобий характерга эгадир. Шоир Эркин Воҳидовнинг “Ота тилаги” шеърида эса 9 ибора мавжуд. Бу тип лирик асарларда функционал хосланмаган “ёқа тутмоқ”, “умид юлдузи”, “жон фидо этмоқ”, “дардига ошна этмоқ”, “қадрига етмоқ”, “елкада кўтармоқ” сингари иборалар қўлланади. Ижтимоий-сиёсий лирик асарларда эса иборалар нисбатан тез-тез кўзга ташланади. Ғафур Ғулومнинг “Мен яҳудий” шеърида 16 та ибора, “Соғиниш” шеърида 17 та, Э.Воҳидовнинг “Шарқий қирғоқ” шеърида 19 та ибора қўлланган. Бундай шеърларда фраземалар тилнинг бошқа лексик-услубий воситалари билан биргаликда кучли ижтимоий-сиёсий ғояни эстетик жиҳатдан таъсирчан ёритишга хизмат қилади. Бундай лирик асарларда ибораларнинг деярлик барча функционал-услубий кўринишлари (“ғурбатнинг заҳарли дуди”, “хонаи хуршид”, “жаҳаннам бўлмоқ”, “тумшукни суқмоқ”, “тилингга олма”, “бўйинини чўзиб”, “гўрини қазиб”, “Ўз бошига етади”, “ини йўқ аридек”, “асалдан ажраган мумдай”, “кўлга олмоқ” “жонинг саломат бўлсин”, “умид данагини экмоқ”) кабиларни учратиш мумкин.

Фраземаларнинг хилма-хил қўлланиш даражасига эга бўлиши уларнинг услубий бўёғига ҳам боғлиқ. Бадиий асарларда умуман барча бадиий, публицистик услуб кўринишларида кўпгина функционал хосланмаган фраземалар тез-тез учрайди. Ундан кейинги ўринни қўлланилиш жиҳатдан сўзлашув фраземалари эгаллайди. Оддий сўзлашув фраземаларининг асосий қисми ҳам фаол қўлланиувчи фраземалар таркибига киради. Деярлик барча

китобий фраземалар (“хонаи хуршид”, “чархи кажрафтор”, “ўлимнинг юзига тик боқмоқ”, “жон фидо қилмоқ” каби) нисбатан кам қўлланиши билан характерланади.

Фраземаларнинг вариантлари ҳам қўлланиш даражасига кўра бири-биридан фарқланади. Масалан, “юраги тутдек тўкилди” ибораси “юраги гурс-гурс урмоқ”, “юраги гул-гул уриб кетмоқ”, “юрагини бурда-бурда қилмоқ” вариантларига нисбатан кўпроқ қўлланади. Худди шунингдек, “кўкка кўтармоқ” ибораси “кўкларга кўтармоқ”, “осмонга кўтармоқ”, “осмонларга кўтармоқ”, “арши аълога кўтармоқ”, “арши аълога чиқариб қўймоқ” сингари вариантдошларига нисбатан қўлланиш даражасининг юқорилиги билан ажралиб туради.

Маълумки, тилимизда иборалар сингари сўзлар хилма-хил қўлланиш даражасига эгадир. Бадвий нутқ ва газета (публицистик) нутқ бўйича тузилган частотали лугатларнинг гувоҳлик беришича, ўзбек адабий тилида “бир”, “кўз”, “хамма”, “елка”, “ёқимли”, “ҳаяжон”, “ҳақиқат” сингари 1227 та сўз энг фаол қўлланивчи сўзлардир (228,6-7). Шуниси характерлики, адабий тилимизнинг энг фаол сўзлари ҳар доим у ёки бу ёзувчи ижоди ёки адабий асарнинг юқори частотали сўзлари бўлиб келади. Алишер Навоийнинг 24 та асарида 26035 та сўз қўлланган бўлиб, шундан биринчи “Хазойин-ул маоний”да “мўғбачча” сўзи 232 марта, “маҳваш” сўзи 87 марта, “руҳсор” сўзи 285 марта, “париваш” сўзи 70 марта, “боғбон” сўзи 42 марта учраши маълум (24,18-20). Ҳамза “Девон” ида 139 та шеър бўлиб, шундан 128 таси ўзбекча шеърлардир. Ана шу ўзбекча шеърларда жами 5634 та сўз 15352 формада қўлланган. Ҳамза “Девон”ида бир - 258, бу - 136, эй - 117, ҳар - 115, ул - 111, айлаб - 98, деб - 86, кўп - 80 сингари сўзлар энг фаол қўлланишда бўлган (234, 6-14). Абдулла Қаҳҳорнинг “Синчалак” повестида 10590 лугат бирлиги - сўз формаси 37482 марта қўлланиши аниқланган. Бу повестда энг фаол қўлланишда бўлган сўзлар қатъига бир - 562, ҳам - 514, Саида - 487, билан - 457, бу - 429, Қаландаров - 383, ва - 362 кабиларни киретиш мумкин (233, 3-8) ва бошқалар.

Фраземаларнинг қўлланиш даражасига келганда шуни айтиш керакки, улар бадий асарларда асосан экспрессив-баҳо воситаси бўлиб келади, шунинг учун уларнинг умумтил миқёсидаги даражаси у ёки бу ёзувчининг маълум бир асаридаги қўлланиш даражаси билан доимо мос келавермайди. Фраземаларнинг асосий қисми уларни муайян асардаги қўлланиши нуқтаи назаридан олиб қараладиган бўлса, кам частотали иборалар қаторига кириши керак, чунки бундай экспрессив воситалар, юқорида таъкидланганидек, у ёки бу асарда асосан бир марта қўлланиши билан қимматлидир. Ана шундай муайян асарда бир марта қўлланган “ноёб” фраземалар ўша асардаги барча ибораларнинг қарийб 30 фоизига тўғри келади. Масалан, Эркин Воҳидовнинг “Олтин девор” комедиясида қўлланган 176 та иборадан 32 таси икки-уч марта такрорланган. “Темир хотин” даги 166 та иборадан эса фақат 22 таси такрор қўлланган. Демак кўринадики, худди лексикада ёзувчи сўз бойлигини кам қўлланган “ноёб” сўзлар ташкил этганидек (170, 80), фраземаларни қўллашда ҳам у ёки бу ёзувчининг фразеологик бойлиги ҳақида гапирганда ана шундай “ноёб”, кам қўлланган иборалар инобатга олинади.

“Ноёб”, кам қўлланган иборалар деганда нимани тушунамиз? Нега улар бадий ёки публицистик асарларда асосан бир марта қўлланиши керак? Аслида “кўнгли айнади”, “юраги така-пука бўлди”, “кўз ўйнайди” каби полифункционал характердаги умумтил иборалари тил аспектида олиб қараладиган бўлса, ҳеч кам частотали фразема бўла олмайди.

Тўғри, муайян фраземаларнинг бадий асарда қўлланиши асар мазмуни, тасвир муҳити, фикрни аниқроқ қилиб ифодаланишга интилиш каби омилларга боғлиқдир. Лекин улкан сўз санъаткорлари у ёки бу иборадан фойдаланишда уларнинг муайян матнда мақсадга мувофиқ ҳолда қўлланишининггина эмас, балки ибора қўллашда ўз-ўзини такрорлаб қўймаслик, адабий тил элементларига (жумладан, фраземаларга) янгича мувосабатда бўлишига ҳам асосланади. Гарчи фраземалар умумтилни тейёр ифода-воситаси бўлса-да, бир асарда муайян иборанинг қайта-қайта қўлланиши тезда кўзга ташланади ва

у шаблон, стандарт тил воситасидек тасаввур уйғотади. Шунинг учун ҳам ёзувчилар образли, экспрессив-баҳо ибораларини такрор қўлласликка уларни янгилари, синонимлари ёки вариантлари билан алмаштиришга интиладилар.

Мутахассисларнинг фикрича, инглиз тилини бойитган фраземаларнинг миқдори жиҳатидан В.Шекспир асарлари муқаддас китоб “Таврот” дан кейин иккинчи ўринда туради. Янги ҳисоблашларга кўра, инглиз тили фразеологик системасидаги шекспиризмларнинг сони, 100 тадан кўпроқ. Шекспир фраземаларининг кўпи унинг асарларида фақат бир марта учрайди. Бу фраземалар ҳозирги инглиз адабий тилида баъзи бир ўзгаришлар ва квантитатив вариантларда сақланиб қолган (144, 3-8; 93, 186-189).

Бу ўринда ўзбек бадий нутқ услубидан шундай бир мисол келтириш мумкин. Ёзувчи Саид Аҳмад 60-йилларда “Чўл бургути” деган метафорик бирикма ҳосил қилган эди: “Уйқум қочди, фикр-хаёлим Чўл бургутида. Наҳотки, оддий кичкинагина жуссада бургут қалби, бургут парвози бўлса? Наҳот, у бургут етолмаган фазоларда уча олса?”. Шундан буён ёзувчи ўз бадий асарларида ибора даражасига кўтарилган бу метафорик бирикмани такрорламасликка интилади. Шунингдек, “чўл маршаллари”, “чўл жиловини кўлига бермоқ”, (С.Аҳмад. Уфқ), “чўл зиганшини” сингари метафорик иборалар ҳам Саид Аҳмад қалами сеҳри билан юзага келган.

Фраземаларни ижодий қўллашнинг кўпгина усуллари (бу ҳақда кейинги бобда сўз юритилади) авторнинг муайян услубий самарадорлик ҳосил қилишга интилиш билангина эмас, трафаретдан қочиш, такрорга йўл қўймасликка ҳаракат қилиш билан ҳам изоҳланади. Шунга кўра, фразема бадий асарда, гарчи бир неча бор қўлланган бўлса-да, янги, оҳори тўкилмаган иборадек тасаввур уйғотади. Масалан, ёзувчи Одил Ёқубов ўзининг дастлабки қиссаларидан бирида “бахти қора” ва “қозонга яқинлашсанг қораси юқар” иборалари ёрдамида ажойиб контекст ҳосил қилган эди: “Мен бахти қора, ким яқинлашса қорам юқадиган бир қозон бўлдим. Мана сизга ҳам қорам тегди,

хаммадан шунисиға хафа бўлиб кетдим” (О. Ёқубов. Эр бошиға иш тушса). Бу ибораларни ана шундай контекстда қўллаш ёзувчининг кейинги прозаик асарларида учрамайди.

Саид Аҳмаднинг “Келинлар кўзғолони” комедиясида жами 143 та ибора қўлланган, уларнинг айримлари асарда такрорланган. “Куёв” комедиясида 82 та ибора (жами 119 иборадан) фақат бир марта қўлланган. Мана шу ибораларнинг айримлари: “мусича кукуламай”, “магазин қоровулининг итидек”, “совуғи ошиб кетмоқ”, “кафтининг чизигидек... билмоқ”, “акашак қилиб ўлдирмоқ”, “гапга қистирмоқ”, “ёмоннинг бир қилиғи ортиқ”, “худо кўп кўрди”, “олғирлар илиб кетди”, “отини бошқа кўймоқ”, “кўзига дунё қоронғи бўлиб кетмоқ”, “Шоҳимардон пирим урсин”, “ўқ теккан каптардек”, “илон авраган қуёндек” каби ва шунга ўхшаш иборалар “ноёб” бўлиб, фақат ўша комедияда бир мартадан қўлланган, умумтилда эса улар адабий тил фразеологик бойлиги таркибига киради.

“Куёв” комедиясида “балога қолмаслик”, “ёшликда берган кўнгил”, “қонингиз кўшилмайди”, “ими-жимиди бўлади”, “гапнинг ўғил боласини айтмоқ” сингари иборалар такрор қўлланган, лекин бу такрорлар услубий жиҳатдан асосли. Асарда уч марта такрор қўлланган “балога қолмаслик”, “йўлдан урмаслик”, “бошиға бало орттирмоқ” каби иборалар эса умуми адабий тилда юқори частотали фраземалар бўлиб, кўп ҳолларда полисемантик характерга эгадир. Айрим фраземалар комедияда икки ёнма-ён келган репликада такрорланади. Шу асосда улар, бир-бирини маъно жиҳатдан кучайтиради, тингловчи (суҳбатдош) нинг ўзи эшитган иборага бўлган реакциясини ифодалайди. Масалан: қишлоқдаги бева хотинлардан бири Зумрад колхоз раиси Зебинисога “Э бор-э. Бунақа иш ими-жимиди бўлади”, - дейди. Зебинисо эса “Нега ими-жимиди бўларкан? Ўғрилик қиляяпсанми, ими-жимиди қилсан. Ҳозир эрга тегадиган аёл газетига эълон бераёпти” (С. Аҳмад. Юлдуз), деб ўша иборани такрор қўллаб, унинг мазмунини кенгайтиради.

Комедияда қолган такрорланувчи иборалар персонажларнинг нутқий характеристикаси учун хизмат қилади. Масалан, Ғанивой нутқида “жони ачимоқ”, “қайси ковакка сигамаи”, “оғзингда илминг бор”, “оғзингга қараб гапир” иборалари такрор қўлланади, Назми нутқида эса “ҳеч бало бўлмади”, “дилени хуфтон қилади”, “кўзига бало бўлиб кўринмоқ”, “йўлдан қайтармоқ” иборалари икки мартадан такрорланади.

Шу нуқтага назардан Э.Воҳидовнинг “Олтин девор”, Ш.Бошбековнинг “Темир хотин”, Шукруллонинг “Ўғрини қароқчи урди” комедияларини ҳам кўздан кечирайлик. Юқорида таъкидланганидек, “Олтин девор” да қўлланган 176 иборадан 32 таси такрор қўлланган. “Темир хотин” комедиясидаги 166 иборадан эса фақат 22 таси такрорий учрайди. “Ўғрини қароқчи урди” даги 123 иборадан фақат 12 таси такрор қўлланган. Бундай қиёслашларни ҳикоя, қисса, роман жанридаги асарлар мисолида яна давом эттириш мумкин. Масалан, Абдулла Қаҳҳорнинг “Асрор бобо” ҳикоясида 3 та ибора, Саид Аҳмаднинг “Хотин” ҳикоясида 4 та ибора, Ўткир Ҳошимовнинг “Дунёнинг ишлари” қиссасида 17 та ибора, “Икки эшик ораси” романида эса 68 та ибора такрор қўлланган, холос. Кўринадики, мазкур асарларнинг муаллифлари ибора қўллашга юксак масъулият билан ёндошганлар, у ёки бу иборани услубий жиҳатдан асоссиз равишда такрорлашга йўл қўймаганлар. Фраземаларни бадний, публицистик асарларда такрор қўлламасликка интилиш ёзувчиларнинг “тайёр қурилми материал” - иборани қайта қўлламаслик, бу соҳада янги-янги имкониятларни қидириб топиш бўйича олиб бораётган машаққатли, фойдали меҳнатининг самарасидир. Ибораларга нисбатан бундай муносабат нутқ жараёнида тил элементларидан фойдаланиш даражасининг камлиги улар ифодалайдиган информациянинг кучли, таъсирчан бўлишига олиб келади деган психолингвистик қонуниятга ҳам мос келади (55, 208; 82, 87-89).

Балиий асарда ёки бошқа матнларда ноўрин такрорланган фраземаларнинг эмоционал-экспрессив бўёқдорлиги хиралашади, ўзи эса нутқий шаблонга айланади. Масалан, “Ўзбекистон овози” газетасида эълон

қилинган “Кўнгилдаги даоллар” сарлавҳали кичик (200 қатор) мақолада (20.11.91) “кўлингиз дард кўрмасин”, “кўзи тушмоқ” сингари иборалар асоссиз равишда такрор қўлланган.

У ёки бу китобий фраземага қайта-қайта ноўрин муурожаат қилиш ҳоллари айрим илмий мақолаларда, тақризларда ҳам кўзга ташланади. Масалан, Салим Ашурнинг “Кўзларим кўкида куюқ юлдузлар” номли тақризида “кўнгил даричасини очиб кўймоқ”, “камалакдай гуногун бўлмоқ”, “тафаккурнинг чириган тўрини ташламоқ” каби китобий фраземалар фақат безак, жимжимадорлик учун хизмат қилгандек кўринади (140, 200-201). Ёки шу муаллифнинг “Шарқ юлдузи” журналнинг 1991 йил 12-сонида босилган “Хорғин водий маизаралари” номли тақризи (199-200 бетлар) да ҳам “афсушлаб олмақ”, “тахайюрга тортиладиган”, “тахайюлга берилладиган”, “муножот қилади”, “кифтини келтириб” сингари иборалар адабий-танқидий асар - тақриз мазмунини очишга тўла бўйсундирилмаган. Бу эса илмий асарлар, айниқса, адабий-танқидий мақолалар тили ҳақида жон куйдирган олим М.Юнусовнинг куйидаги мулоҳазалари ҳозир ҳам ўз аҳамиятини сақлаб келаётганини кўрсатади: “адабий танқидий нутқда мазмун етакчилик қилгани ҳолда сўз, термин, жумла композицияси, оҳанг - мантқий урғу, тиниш белгилари ўша мазмуннинг шаклидир. Ўйламай ишлатилган шаклий компонентлар мазмун ва шакл яхлитлигига зарар етказади. Ёзувчи ҳаётни, одамлар орасидаги муносабатларни тасвирлаганда унинг бадний нутқи жозибадор бўлганидек, нафосат оламига қадам қўйган танқидчининг ҳам нутқи равон ва ҳароратли бўлиши санъат тақозосидир” (199, 33-44).

Фраземаларни ноўрин қўллаш ҳоллари айрим роман ва қиссаларда ҳам кўзга ташланадики, бу кечирилмас ҳолдир. Масалан, Шукур Холмирзаевнинг “Қил кўприк” романида “ақл бовар қилмаслик” ибораси 4 марта (32, 150, 151, 179-бетлар), “беш қўлда билмоқ” 2 марта (128, 155-бетлар), “бошига тушмоқ” 7 марта (58, 205, 212, 206, 235, 354-бетлар) ноўрин такрорланган. Мирмуҳсиннинг “Чотқол йўлбарси” романида “тарвузи қўлтигидан тушмоқ”

ибораси 4 марта ноўрин такрор қўлланган (47, 53, 139, 172-бетлар). Мирмуҳсиннинг “Илон ўчи” романининг биргина “Жазосиз қолган жиноят” номли ҳикояси (боби) да “юраги шиғиллаб кетди” ибораси 5 марта такрорланган (Мирмуҳсин. Илон ўчи) ва ҳоказо. Шубҳасиз, бундай такрор қўлланган иборалар ўша асарларнинг нутқий штампига айланган, ўша асарлар бадийлигига бироз соя ташланган.

Ибораларни ноўрин такрорлаш ҳоллари расмий ҳужжатлар услубида ҳам учраб туради. Масалан, “ишонмоқ, ишонч ҳосил қилмоқ” маъносидаги “кўзи етмоқ” иборасининг (232,137; 243,411) расмий ҳужжатлар, таркибида, аниқроғи, “Ўзбекистон Республикасининг жиноят кодекси” (Тошкент, 1977) моддаларидан бирида уч марта такрор қўлланиши услубий ғализликни вужудга келтирган: “9-модда. Агар жиноятни содир этган шахс, ўз ҳаракати ёки ҳаракатсизлигидан жамоат учун хавfli оқибатлар келиб чиқиши мумкинлигига кўзи ета туриб, лекин хом ҳаёллик билан шу оқибатларнинг олдини олишни мўлжаллаб ҳаракат қилса ёки бундай оқибатларнинг келиб чиқиши мумкинлигига кўзи етмаса-да, лекин кўзи етиши мумкин ва лозим бўлса, бундай жиноят эҳтиётсизлик билан қилинган жиноят деб танилади” (10-11-бетлар).

Баъзан фраземаларни даврлар ўтиши билан қотиб қолган, “кексайган” метафоралар, деб баҳолайдилар (69,82-84; 52, 8-9), аммо бу фикр маъқул эмас. Чунки иборалар тилда асрлар оша яшаб келмоқда, лекин улар “кексайгани”, услубий имкониятларини сусайтиргани йўқ. Гап улардан ўринли фойдалана билишда, қаловини топса, қор ёнади, деб бекорга айтмайдилар-ку. Фраземалар оддий қўлланишда, нутқда турли хил услубий вазифаларни бажаради. Агар улардан ижодий (трансформацион) ҳолда фойдаланилса, уларнинг услубий эффекти, таъсирчанлиги янада ортади. Шунинг учун ҳам ҳақиқий ёзувчилар, шоирлар - сўз санъаткорлари ибораларга ана шундай ижодий муносабатда бўлишга интиладилар.

САВОЛ ВА ТОПШИРИҚЛАР:

1. Фраземаларнинг узул услубий функцияларини изоҳланг.
2. Фраземаларда ифодаланадиган окказионал услубий функцияларнинг турлари ҳақида сузланг.
3. Фраземаларнинг қўлланиш даражаси деганда нимани тушунасиз?
4. "Одил Ёқубов романларида ФБларнинг узул ва окказионал услубий функциялари" деган мавзуда реферат ёзинг.

У Ч И Н Ч И Б О Б

ФРАЗЕМАЛАРДАН УСЛУБИЙ МАҚСАДДА

ИЖОДИЙ ФЙДАЛАНИШ УСУЛЛАРИ.

Фразема ҳам сўз сингари форма ва мазмуннинг диалектик бирлиги сифатида мавжуд бўлади. Фраземанинг формаси - унинг ташқи томони, кўриниши бўляб, ифода плани, компонент таркиби, структурал қурилиши ёки материал асосидир (125, 175-184). Фраземанинг мазмуни эса унинг ички тузилиши ёки семантикасидир. Масалан, “қўли енгил” фраземаси “қўл урган нарсаси, иши осон ҳал бўладиган” (243, 247) деган маънони ифодаласа, унинг формаси - ифода плани икки таркибли йиғиқ содда гапдир.

Фраземани оддий, одатдаги умумтил қўлланишида унинг формаси ҳам, мазмуни ҳам ўзгармайди. Лекин ёзувчилар, публицистлар фраземаларни ижодий қўллаб, уни “ёшартирадилар”, унинг услубий самарадорлигини, таъсирчанлик даражасини оширадилар. Ана шундай ҳолларда фраземаларнинг услубий имкониятлари бир неча барабар ортади.

Иборанинг хилма-хил ўзгариши, деформацияси учун асосий манба унинг мураккаб табиати, форма ва мазмуни ўртасидаги қарама-қаршилик, асимметрия ёки номувофиқликдир (бу ҳақда қаранг: 108, 3-4; 49; 97 ва бошқалар). Ибораларни услубий қўллаш усулларини икки катта гуруҳга бўлиб ўрганиш мумкин: а) фраземани ўзгаришсиз шаклда қўллаш; б) фраземани хилма-хил ўзгаришлар билан қўллаш. Айрим етакчи фразеолог олимлар ҳам бу усуллардан ҳайси бири бадий ва публицистик услубда асосий ўрин тутишини аниқлашга қўйналмоқдалар (62, 292; 181, 160). Баъзи олимлар фикрича, бадий адабиётда тайёр шаклларни қўлландан кўра бирор ўзгаришга учраган шакллар, штампларнинг қўлланиши бадий-услубий жиҳатдан самаралироқдир (22, 96; 84, 25).

Ҳозирги ўзбек шоир ва ёзувчиларининг асарларида қўлланган фраземалар бўйича олиб борилган кузатишлар юқоридаги фикрни тасдиқламади, яъни бадий асарларда фраземалар кўпроқ ўзгаришсиз шаклда қўлланиши

кузатилади. Масалан, Саид Аҳмаднинг “Уфқ” трилогиясида қўлланган 8 мингдан ортиқ фраземанинг атиги 2 фоизга яқини турли хил ўзгаришларга учраган. “Куёв”, “Келинлар кўзголони” комедияларида қўлланган ибораларнинг 2,5-3,0 фоизга яқини у ёки бу ўзгаришларга учраган. “Олтин девор”, “Темир хотин” комедияларидаги иборалар ҳақида ҳам шундай фикрни айтиш мумкин. Рус ёзувчиларининг асарларида ҳам ибора қўллашдаги кўрсаткичлар бизнинг ҳисоб-китобларимизга яқин туради (46, 35-36; 13, 3-4). Лекин комедия жанридаги айрим асарларда ўзгарган ибораларнинг қўлланиш даражаси бироз юқори экани ҳам эътиборга лойиқ. Масалан, Ҳамзанинг “Майсаранинг иши” комедиясида 191 та ибора бўлиб, шундан 23 таси, яъни 10 фоиздан кўпроғи ўзгарган шаклга тўғри келади. Абдулла Қаҳҳорнинг “Тобутдан товущ”, “Шоҳи сўзана”, “Оғриқ тишлар”, Шукруллонинг “Ўғрини қароқчи урди” комедияларида ҳам ўзгаришга учраган иборалар 7-9 фоизни ташкил этади.

Гарчи индивидуал ижодий ўзгаришларга учраган фраземалар миқдор жиҳатдан кўп бўлмаса ҳам, улар махсус ўрганишни тақозо этади, чунки бундай ўзгаришлар ибораларнинг услубий ролини оширади, иборани нутқда қўллаш нормаларини такомиллаштиришга хизмат қилади. Академик С.К.Кенесбоев тўғри таъкидлаганидек, “фразеологизмларни услубий мақсадда қўллашда тилнинг бошқа элементлари сингари сўзловчи (ёзувчи)нинг унга объектив муносабати, конкрет ситуация, контекстуал шарт-шароитлар муҳим аҳамият касб этади” (81, 207).

Ҳамдўстлик мамлакатлари тилшунослигида, жумладан, туркологияда ва ўзбек тилшунослигида кейинги йилларда фраземалар трансформациясига доир кўплаб мақолалар ёзилган; ўқув қўлланмаларининг маълум қисмлари шу масалани ёритишга бағишланган (212, 47-76; 142, 75-102; 198, 104-116; 100, 69-114). Лекин ҳозирча ўзбек тилшунослигида, бизнингча, қуйидаги масалалар чуқур тадқиқ этилганча йўқ: а) ибораларни индивидуал ижобий шаклларда қўллаш усуллариининг систематизацияси; б) иборани структурал ва семантик

жиҳатдан ўзгартириш механизмини, унинг табиатини ўрганиш; в) ибора ўзгаришига оид у ёки бу усулнинг бадий нутқдаги самарадорлигини аниқлаш; г) деформацияга ва модификацияга тез-тез учрайдиган фразеологик серияларни аниқлаш ва ҳоказо.

Окказионал ўзгаришларга учраган ибораларни ўрганувчи олимлар кўпинча уларни бирин-кетин ёритадилар-у, лекин бундай ўзгаришларни системага солишга кам эътибор берадилар. Масалан, И.Кўчқортоев А.Қаҳҳор асарларида мазмун томонидан ўзгартириб қўлланган ибораларни қуйидагича тўрт типга бўлиб изоҳлайди: 1) маъноси ўзгартиб қўлланган иборалар; 2) янги услубга кўчирилган иборалар; 3) аталиши ўзгартириб қўлланган иборалар; 4) компонентларининг дастлабки маънолари тиклаб қўлланган иборалар (ибора асосида сўз ўйини тузиш) (95, 7-18).

О.Абдуназаров номзодлик диссертациясининг учинчи боби “Халқ ибораларидан ижодий фойдаланиш” деб номланган. Бу боб қуйидагича қисмчаларга ажратилган: 1) халқ ибораларини мазмун томонидан ўзгартириб қўллаш; 2) халқ ибораларини шакл томонидан ўзгартириб қўллаш; 3) фразеологик неологизмлар. “Халқ ибораларини мазмун томонидан ўзгартириб қўллаш” қисми эса ўз навбатида а) ибора маъносини ўзгартириб қўллаш; б) иборани янги услубга кўчириш; в) иборанинг аталишини ўзгартириб қўллаш; г) ибора компонентларининг дастлабки маъноларини тиклаб қўллаш, деб гуруҳланган (3, 18-21). Кўринадики, И.Кўчқортоев ва О.Абдуназаровларнинг ўзгаришларга учраган иборалар таснифи бир-бирига яқин туради.

Ҳ.Қаҳҳорова Абдулла Қодирий асарлари фразеологиясини ўрганар экан, ишнинг иккинчи бобини “Абдулла Қодирий томонидан яратилган фразеологизмлар” деб номлаган. Бу ишда индивидуал-автор иборалари қуйидагича икки гуруҳга ажратиб тадқиқ қилинган: 1) умумтил фразеологизмлари заминида яратилган иборалар; 2) Ёзувчининг ўзи томонидан яратилган иборалар (80, 10-18).

Айрим олимлар фраземалар трансформациясини бошқача тушунадилар, яъни уларнинг фикрича, “фразеологизмлар трансформацияси контекстдаги сўзлар куршовида унинг маъносига изоҳ бериш”дир. Ана шундан келиб чиқиб улар “Бадий услубда фразеологик бирликлар трансформация қилинмайди. Публицистик услубда, кўпинча, ФБлар трансформация қилинади.... ФБларни трансформация қилиш публицистик услубнинг фельетон, очерк, памфлет, бадий, сиёсий публицистик мақола жанрларида учрайди. Хроника, бош мақолаларда эса улар трансформациясиз қўлланилаверади (210, 62), - деган мулоҳазани билдирадилар. (Таъкид бизники - Б.Й.).

Биз эса фраземалар трансформацияси дейилганда, иборанинг маъносида, тузилишида, компонент таркибида юз берадиган ўзгаришлар системасини тушунамиз. Анъанавий фразема билан ўзгаришга учраган ФБларни биридан фарқлаш лозим, чунки анъанавий фразема тил ҳодисаси бўлса, ўзгаришга учраган ФБлар нутқ ҳодисасидир, уларнинг айримлари аста-секинлик билан контекстуал ҳодисадан узуал, тил ҳодисасига ўтиши мумкин. Бу эса тилнинг, жумладан, адабий тил фразеологик системасининг тараққиёт жараёнини ўзида ифода этади. Бошқача қилиб айтганда, тил системасининг ўзи каби унинг фразеология сатҳи ҳам “тайёр маҳсул” (Ф.де Соссюр) гина эмас, балки “ижодий фаолият” (А.А.Потебня) учун ҳам муҳим манбадир.

Ўзбек тилшунослигида шу кунга қадар ФБлар учун муҳим бўлган белги турғунлик (барқарорлик) нинг диалектик характерини ўрганишга нисбатан кам эътибор бериб келинди. Ваҳоланки, “фразеологияда бошқа ҳар қандай ҳодисада бўлгани сингари, турғунлик ва эркинлик (турғун эмаслик) узвий боғлиқ ҳолда фразеологик фонднинг динамикасини таъминлайди” (109, 48).

Тилдаги фраземаларнинг тараққиёти ва бойиши, тилнинг бошқа элементларида бўлганидек, фақат фразеологик неологизмларнинг пайдо бўлиши билан эмас, балки тилда мавжуд ибораларнинг семантик, грамматик ва функционал жиҳатдан янгиланиши асосида ҳам содир бўлади. Шунинг учун ФБларнинг ўзгариши, трансформацияси ва шу билан боғлиқ масалалар назарий

фразеологияда ҳамда услубий тадқиқотларда муҳим аҳамият касб этади. Шундай қилиб, ФБлар трансформацияси тил бирликлари тараққиётининг қонуний жараёнларидан бири бўлиб, бу масалани ўрганиш ўзбек фразеологик услубиятининг долзарб масалаларидан биридир.

Сўзлар сингари ФБларнинг ҳам потенциал имкониятлари контекстда аниқланади, чунки ибораларнинг лугатларда бериладиган барқарор таснифи билан уларнинг нутқ таркибидаги жонли фаолияти ўртасида мутлақ тенглик йўқ. Кўп қўлланиш натижасида ўз янгилик бўёғини, оҳорини йўқотиб қўйган ФБга “жон киритиш”, янгилаш учун ёзувчи ва шоирлар унга муайян контекстуал шарт-шароитлар яратадилар. Натижада муайян ФБ контекстда ўз маъно доирасини кенгайтиради, полисемантик иборага айланади ёки унинг компонент таркибида силжиш, маъносидида ўзгариш содир бўлади. Бу масалани тадқиқ этувчи олимлардан бири А.И.Молотков ибора қўллашнинг индивидуал-автор усулларини икки катта гуруҳга ажратади: а) ибора семантикасида нормадан четга чиқиш ҳоллари (иборанинг ўзгача семантикада, маънода қўлланиши назарда тутилади); б) ибора формасида нормадан четга чиқиш ҳоллари (111, 192-196). Лекин, бизнингча, А.И.Молотковнинг бу таснифи иборалардаги индивидуал-автор ўзгаришларининг барчасини тўла қамраб ололмайди. Шу билан бирга, юқоридаги таснифда иккинчи гуруҳ (ибора формасида меъёрдан четга чиқиш ҳоллари) баъзи ўринларда биринчиси билан мос келади, чунки ибора формасидаги ўзгариш ўз навбатида ибора семантикасида ҳам муайян ўзгаришга, силжинга олиб келиши муқаррар. Фраземадаги индивидуал-автор ўзгаришларини “ички трансформация типи” ва “ташқи трансформация типи” деб гуруҳлаш (135, 110-112) ҳам масаланинг моҳиятини чуқур очишга хизмат қилмайди.

Бизнингча, ибораларда юз берадиган барча индивидуал-автор ўзгаришларини қуйидагича иккига ажратиб ўрганиш мақсадга мувофиқдир: а) ибораларни ижодий структур-семантик ўзгартириш усуллари; б) ибораларни

ижодий семантик ўзгаришчи усуллари. Бу усулларнинг ҳар бирини алоҳида-алоҳида кўздан кечиришни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

ФРАЗЕМАЛАРНИ ИЖОДИЙ СТРУКТУР-СЕМАНТИК ЎЗГАРТИРИШ УСУЛЛАРИ

Юқорида эслатилганидек, ибора структурасидаги, компонент таркибидаги ўзгариш маълум даражада унинг семантикасига ҳам таъсир кўрсатади: ибора ўз маъносини ўзгариради ёки қўшимча маъно оттенкаларига эга бўлади. Масалан, “юзидagi чимматни олган келинчакдай очилмоқ” ибораси “Оққушлар оппоқ қушлар” романида формасини ўзгаририб, ўхшатиш иборага айланиши, ундан кейин “яшнади-қолди” феълининг киритилиши ўз навбатида ибора семантикасининг ўзгаришига ҳам сабабчи бўлган: “Мана, қамиш ва ажриқ босиб, кўзига хунук кўрниниб турган боғ бирпасда гўё юзидан чимматини олган келинчакдай очилиб, яшнади-қолди” (О. Ёқубов. Оқ қушлар, оппоқ қушлар).

Ёки адабий тилда “ақлини пешламоқ” ибораси бўлиб, “ақл-идрокини ўстирмоқ, зехнини очмоқ, ўткирламоқ” маъноларини билдиради (243. 584). “Қўшчинор чироқлари” романида “ақлини қайрамоқ” ибораси худди “ақлини пешламоқ” иборасидек маънони ифодалашга бўйсундирилган: “Бироқ Тўлаган, бу қийинчиликларнинг ҳар бири бир қайроқ бўлиб ақлини, қобилиятини, ғайратини қайрагандай, кун сайин янгидан-янги ташаббус кўрсата бошлади” (А. Қаҳҳор. Қўшчинор чироқлари).

Адабий тилда “бири икки бўлмади” ибораси “топган-тутганига барака кирмади, муҳтожликдан чиқмади” маъноларини ифодалайди (243, 117). Саид Аҳмаднинг “Жимжитлик” романида ана шу иборанинг моделидан фойдаланиб, икки марта Меҳнат Қаҳрамони бўлишга интилаётган совхоз директори Мирвалининг ҳолатини, ички кечанмаларини очишга хизмат қилувчи “бир “юлдузи” икки бўлмади” иборасини ҳосил қилган: “Икки йил ўтиб Исроил қаҳрамон бўлди. Аммо Мирвалининг бир “юлдузи” икки бўлмади” (С. Аҳмад. Жимжитлик).

Энди ибораларнинг бадий ва публицистик услубларда кенг тарқалган структур-семантик ўзгартиришларнинг энг муҳим типларини кўздан кечирайлик.

1. Ибора компонентини алмаштириш усули. Фразема гап таркибида бошқа сўзлар билан муносабатга киришар экан, баъзан аниқлик киритишни, конкрет шарт-шароитга мослашишни талаб қилади. Ана шундай ҳолларда ибора компонентларидан бири бошқа сўз билан алмаштирилади. Бундай алмаштириши агар услубий жиҳатдан асосланган бўлса, унинг таъсирчанлиги янада ошади. “Пичоқ суякка бориб тақалди” ибораси таркибидаги “суякка” компонентини унинг синоними “устухонига” билан алмаштириш С.Анорбоевнинг “Сайли” романида ана шундай таъсирчанликни кучайтиришга хизмат қилади: “У (Маллабой - Б.Й.) хотинининг феълени яхши билади: ҳозир ловиллаб ёниб турибди. Ҳеч нимадан тап тортмайди. Чунки фарзандсизлик уни шу куйга солиб қўйган. Куя-куя пичоқ бориб устухонига тақалган” (С. Анорбоев. Сайли).

Агар ибора компонентини алмаштириш мантиқий асосланган бўлса, унинг услубий самарадорлиги юқори бўлади. Одатда ибора таркибидаги компонент ўзгариши муайян шарт-шароит, матн талаби билан юз беради. Масалан, “Оққушлар, оппоқ қушлар” романидаги Фотих, севгисини рад этган Нигора ҳақида ўйларкан, унинг хаёлида қиз ўз қилмишидан афсусланганидек туюлади. Бу ҳолат асарда “пушаймон емоқ”, “афсус-надомат чекмоқ” иборалари билан эмас, балки ўша матн талаби билан “афсус-надомат оловида қовуриямоқ” ибораси билан берилади: “Назарида, Нигора уни рад этганидан пушаймон, агар пушаймон бўлмаса Фотихнинг ҳозирги ҳолати-ю, ҳозирги мавқеини кўриб, афсус-надомат оловида қовурилади деб ўйлаганди” (О. Ёқубов. Оққушлар, оппоқ қушлар).

Ибора компонентларининг алмашинуви унинг матн таркибидаги сўзлар билан муносабатини кенгайтиради, синтактик қуршовини ривожлантиради. Масалан, “оғзининг таноби қочмоқ” иборасининг охириги компоненти “узмоқ”

феъли билан алмаштирилиши билан ўша ибора ўз синтактик қуршовини ҳам ўзгартирган: “Фосих афандининг қурушқоқ оғзи танобини узиб, қулоқларига қапишди” (М. Исмоилий. Фарғона тонг отгунча). Ибора компонентини бундай алмаштириш Фосих афандининг Ашурмирзо билан пинҳоний суҳбати, қабиҳ ниятларига ҳамоҳангдир.

Баъзан ибора компоненти билан унинг диалектал синоними ўзаро ўрин алмашади. Масалан, адабий тилдаги “чучвара” сўзининг диалектал синоними “барак” сўзидир (245, 43). “Юлдузли тунлар” романида Самарқанд ҳокими навқарлари нутқида “чучварани хом санамоқ” ибораси таркибидаги “чучвара” сўзи диалектал синоними билан алмаштирилиб, персонажларнинг нутқий характеристикаси, маҳаллий шароит тасвири учун хизмат қилган: “Дарвозахона устидаги кўриқчилар Бобурнинг одамларини масҳара қилиб қулишарди: - Мирзоларинг баракни хом санабдир ...” (П. Қодиров. Юлдузли тунлар). Худди шунингдек, “шоти” сўзи адабий тилдаги “нарвон” сўзининг диалектал синоними саналади (245, 313). “Олтин юлдуз” повестида Аҳмаджон ўй-кечинмалари таркибида қўлланган “юлдузни бенарвон урмоқ” иборасидаги “бенарвон” компонентини унинг диалектал синоними билан алмаштириш ҳам персонаж нутқий характеристикаси учун бўйсундирилган: “Бироқ... Аҳмаджон разм салиб қараса жангчи қўлига жанговар қурол олишдан бурун ўтда ёнмайдиган, сувда ботмайдиган, ер тагида илон қимирласа биладиган, юлдузни бешоти урадиган бўлиши керак экан” (А. Қаҳҳор. Олтин юлдуз).

Айниқса, турли тарихий даврларга хос сўз-компонентларнинг ибора таркибида ўрин алмашинуви тарихий давр руҳини бериш, персонажлар нутқини индивидуаллаштириш учун муҳим восита бўлади. Масалан, эски ўзбек адабий тилида “илик // илки // илги” сўзи “қўл” маъносини ифодалаган (221, 26). Шу билан боғлиқ ҳолда тарихий асарларда “қўлидан иш келмайди”, “қўлга тушиб қолмоқ”, “қўлига бориб тегмоқ” сингари иборалар персонажлар нутқида қўлланганда “қўл” сўз компонентининг тарихий синоними билан алмашинуви ҳар жиҳатдан ўзини оқлайди: “ - Хонқулибек, - деб товушини пасайтириб

гапира бошлади, - беклар бўлмаса подшоҳларнинг илкидан ҳеч иш келмайди"; Сизга менинг маслаҳатим - Андижонда кўп турманг. "Иликка тушиб колурсиз" (П. Қодиров. Юлдузли тунлар); "Худодин илтижо килурменким, бу хат Сизнинг илкингизга бориб етсин"; "Биз боргунча пойтахт иликдан чиқмаслиги лозим эди" (П. Қодиров. Авлодлар довои).

Кўпинча компонент ўзгариши ёрдамида иборанинг ирония, киноя, ёки сатирик эффекти кучайтирилади. Масалан, "уйдаги гап кўчага тўғри келмай қолмоқ" ибораси таркибидаги "кўчага" сўз-компоненти бозор иқтисоди шароитига оид публицистик мақолада "бозорга" билан алмаштирилган: "Тўғри, хатоларга такрор-такрор йўл қўйинди, уйдаги гап бозорга тўғри келмай қолди" (Ёш я, 15.03.91). "Сариқ девни мияиб" саргузашт романида эса "тегирмонга тувса бутун чиқмоқ" ибораси таркибидаги "бутун" компонентини "тирик" билан алмаштириш орқали Ҳошимжоннинг хатти-ҳаракатига онанинг киноявий муносабати ифодаланган: "Умидсизлик менга бегона. Ойим сен тирмизақ тегирмонга тувсанг ҳам тирик чиқсан, дер эди" (Х.Тўхтабоев. Сариқ девни мияиб).

Фактик материал таҳлили шуни кўрсатадики, ибора компонентининг алмашинуви кўпроқ феъл фраземаларда юз беради, ибораларнинг бошқа грамматик-семантик гуруҳларида эса бундай ўзгариш нисбатан кам учрайди. Кўпинча, от компонент ўрин алмашади (панжа орасидан қарамоқ - бармоқ орасидан қарамоқ; елкасига офтоб тегди - оркасига офтоб тегди; пешонасини силамоқ - бошқани силамоқ; папшадан фил ясашга уринмоқ - камчиликлардан фил ясашга уринмоқ; оёқларини қўлга олиб югурмоқ - қалинларини қўлга олиб югурмоқ каби): "Бизнингча, жумҳуриятимиздаги осойишта турмуш тарзи ва вазият кимларгадир ёқмаётгандек туюлади. Шунинг учун айрим жузъий камчиликларимиздан ўзларича фил ясашга уринмоқдалар" (Сов.Ўзб., 12.12.90); ".... жума оқшомлари фотиҳа учун қалинларини қўлга олиб югуришларига ҳайрон қолсан" (Сов. Ўзб., 31.12.86) ва бoshқалар.

Ибора таркибида от компонентдан бошқаларининг алмашинуви камдан-кам учрайдиган ходисадир. Масалан, адабий тилда “айёр, муғомбир, қув” маъноларини ифодаловчи “илоннинг ёғини ялаган” ибораси мавжуд (243, 267; 232, 111-112; 236, 120). “Қўшчинор чироқлари” романида бу иборанинг охириги феъл компоненти - “ялаган” - “еган” билан алмаштирилган, бу билан ёзувчи ибора ифодалайдиган сатирик бўёқдорликни кучайтиришга эришган, яъни Шарофат қайнонаси Хадича холани жуда ёмон кўради, ана шу нафратни у “илоннинг ёғини еган” ибораси орқали ифодалайди: “Аввали шуки, ҳеч кимим йўқ, ёлғиз бошим дегандир, шум укаси, илоннинг ёғини еган мўлтонни онаси борлигини яширгандир...” (А. Қаҳҳор. Қўшчинор чироқлари).

2. Иборани оддий қўлланишдаги сўз билан кенгайтириш усули.

Ибора таркибидаги бундай структурал-семантик ўзгариш айрим илмий асарларда “киритиш” (вклинивание) ёки “компонент таркибини кенгайтириш” (расширение компонентного состава) деб ҳам номланади (89; 116, 245).

Иборани оддий қўлланишдаги сўз билан индивидуал-ижодий кенгайтириш (мураккаблаштириш) деб, ибора таркибига у билан семантик ва грамматик муносабатга киришадиган ҳолатларга айтилади. Бунда киритиладиган сўз бутун ибора билан эмас, балки унинг муайян компоненти билан муносабатга киришишини инобатга олиш лозим. Бундай ҳолатда иборанинг анъанавий структураси кенгайди, иборанинг ўзида эса семантик силжиш юз беради, унинг экспрессив бўёқдорлиги ортади. Масалан, адабий тилдаги “дили ёришмаслик” ибораси “Жимжитлик” романида “сира” сўзини киритиб, кенгайтирган ҳолда қўлланилган: “У^ш уйига қайтаркан, дили сира ёришмайди? Раис келгунча ревизия босса нима бўлади?” (С. Аҳмад. Жимжитлик). Ибора таркибига киритилган “сира” равиш сўзи унинг семантикасини конкретлаштириш ва кучайтириш учун хизмат қилган. “Ажал тортиб келмоқ” ибораси таркибига киритилган сўзлар ҳам худди шундай вазифани бажаради: “ - ...Ажал тортиб ўз оёғинг билан олдимга келдинг. Имон келтир...” (С. Аҳмад. Жимжитлик).

Бадий ва публицистик асарларда ибора кенгайтиришнинг уч кўриниши кенг тарқалган: а) Ибора таркибига унинг бирор компонентига тегишли, ўша компонентни аниқлаб, изоҳлаб келувчи сўз ёки ўхшатиш бирикма киритилади: “Иброҳим шуларни ўйлаб, кўнгли қоронғи ҳужрадай зимистон тортиб, жим қолди” (А.Убайдуллаев. Аждаҳо комиди).

Одатда бундай кенгайиш феъл фраземаларда кўпроқ юз беради, уларнинг компонентларидан бири изоҳланади, кенгайтирилади: “Одамларнинг бу ноаҳилликларидан дили оғриган табиб кампир бош олиб тоғу-тошларга чикиб кетди” (С. Аҳмад. Жимжитлик).

Кўпинча ирония, юмор ҳосил қилиш учун ҳам ана шундай ибораларни кенгайтириш усулидан фойдаланилади: “Майли, бувижоним намозлик ўргатаман деб нак жонимни ҳикилдоғимга келтириб қўйди” (Х. Тўхтабоев. Сарик девни миниб); “- Э, худойим-э, бу сарикнинг турки мўнча совуқ, Негаям шу илоннинг думини босдим-а?” (Н.Аминов. Ёлғончи фаришталар); “Энди бундай мутасаддилар кўзларини катгарок очишлари керак” (Ёш л, 30.07.91); “Ундайларнинг думини аллақачон қўқонча қилиб тугиб юборишган”, (Н. Ёкубов. “Роҳат” операцияси) ва ҳоказо.

Ибора таркибига изоҳловчи сўз киритиш аниқ нутқий ҳолат талаби билан ҳам боғлиқ. Масалан, қуйидаги парчага диққатни қаратайлик: “Абдукарим Жумабоев ёшлигидан ёруғ дунёни ҳайрат билан кўрарди. Тасодиф дард туфайли кўзи ожиз бўлиб қолди. Лекин ўрнинг табиат унинг қалб кўзини очди” (Ўзб. адабиёти ва санъати, 17.05.91). Келтирилган парчада “кўзини очмоқ” иборасидан олдин келган аниқловчи сўз “қалб” ибора мазмунини конкретлаштириш, ойдинлаштиришда муҳим воситадир, чунки худди ана шу сўз билан бу ўринда гап кўзи ожиз бўлса ҳам қалби шоирона ҳис-туйғуларга бой киши ҳақида кетаётгани ҳақида тасаввур беради.

Кўпинча от компонент (сўз) оддий қўлланишда бирика оладиган сифатлар ва равишлар ибора таркибини кенгайтириш учун ҳам хизмат қилади. Масалан, “.... баъзан “Жонболам хола”, “Йигитларнинг жонига кўз тикмай,

кўзинг тешилсин” деб Гитлерни минг балога гирифтор қиларди” (Шухрат. Олтин зангламас); “Бу варақа Диловархўжанинг юрагидаги устини қул босиб ётган ўлимтик умид учқунини яллиғлатиб юборди” (Шухрат. Олтин зангламас); “Қалби вайрон бўлган, умидлари совун кўпигидек сассизгина ўчган онанинг хаёллари сўнгсиз эди” (С. Аҳмад. Уфк) ва ҳоказо.

Келтирилган мисолларда иборанинг от компоненти актуаллашмоқда, унинг сўз сифатида бирикувчанлик имкониятлари жонлантирилмоқда. Бу ўринда ўзига хос лексик-фразеологик уйғунлашув юзага келади, яъни ибора таркибидаги от компонент бир вақтнинг ўзида ҳам оддий сўз, ҳам иборанинг қисми сифатида қабул қилинади. Гарчи бундай уйғунлашув, ибора таркибининг кенгайиши туфайли иборанинг семантик яхлитлиги бироз бузилган бўлса-да, фразема ҳақида тўғри тасаввур китобхонда сақланиб қолади. Ибора таркибига аниқловчи киритиш унинг ички формасини жонлантиради, от компонентни “предметлаштиради”, ибора ифодалаётган характеристикани тўлдиради.

Умуман, ибора таркибига киритилган аниқловчи иборанинг семантик томонини кучайтиради, экспрессив оҳангдорлигини оширади, баъзан комик ҳолат ҳосил қилишга восита бўлади. Масалан, “бошга қилич келганда ҳам рост гапирмоқ” ибораси “Тобутдан товуш” комедиясида Қори нутқи таркибида кенгайтирилиб, ирония, аччиқ киноя учун хизмат қилган: “... лекин бошимга ҳазвати Алининг муборак зулфиқорлари келганда ҳам ҳаққу ҳақиқатдан юз ўгирмоқ одатим йўк” (А. Қаҳҳор. Тобутдан товуш).

б) Ибора таркибини кенгайтиришнинг гна бир усули бўлиб, уни шартли равишда “тасдиқ-инкор оппозицияли кенгайтириш” деб номлаш мумкин (118, 42-45). Бунда ибора таркибидаги от компонент “эмас” сўзи ёрдамида инкор этилади-ю, шу компонент маъносини кучайтирувчи бошқа бир сўз киритилади. Ибора таркибини бундай кенгайтириш кўпинча унинг маъносини кучайтириди, бўрттиришга хизмат қилади: “Ҳозир фақатгина ит эмас, эшак ҳам эгасини танимайдиغان замон” (Ўзб. адабиёти ва санъати, 3.05.91); “Ахир бу билан 2 миллиондан ортиқ аҳолиси бўлган шахримиз томошабинларига қулайлик

яратган, ҳамманинг дилини хуфтон эмас, хушнуд этган бўлардик-ку” (Тошк. оқшоми, 29.03.91).

Баъзан эмоционал жиҳатдан тушқун ибора таркибига юқори экспрессивли сифат киритилса, бу сифат предметни ижобий характерлашга бўйсундирилса, персонажга nisбатан бўлган киноявий муносабатлар таъкидланади: “Ҳамма гапингиз тилло. Сиздан бриллиантдек сержило, гавҳардек нурли, асалдек ширин гап чиқишини биламан” (С. Аҳмад. Хикоялар). Бу мисолда “гап чиқмоқ” ибораси ёрдамида ифодаланаётган комик эффектнинг кучайишига сабаб оддий қўлланишда “гап” сўзи “бриллиантдек сержило, гавҳардек нурли” аниқловчилари билан бирика олмаслигидир.

в) Ибора таркибини унинг охири ёки бошидан оддий қўлланишдаги сўз билан кенгайтириш усули. Бундай ҳолларда киритилган сўз ибора компонентларидан бирини изоҳлайди, баъзан эса бутун ибора учун қўшимча компонент сифатида хизмат қилади.

Ибораларни бундай кенгайтириш — ибора компонентларининг актуализацияси учун хизмат қилади ва кўпинча, иборанинг гап таркибидаги сўзлар билан бирикувчанлик даражасини оширади, комизмни, ирония (киноявий ҳолат)ни вужудга келтиради. Масалан, “Сайли” романида “арқонни узун ташламоқ” ибораси охиридан “кўявер” феъли ҳисобига кенгайтирилиб, ундан кейинги ибора маъносини актуаллаштиришга замин ҳозирланган: “Даласига маслаҳат солса, “Пайти келиб ўзи оқни қорадан ажратиб олади. Арқонни узун ташлаб кўявер”, - дейди. Арқонни узун ташласа, мабодо ўралиб қолса-чи?” (С. Анорбоев. Сайли). Қуйидаги мисолда эса “аравасини тортмоқ” ибораси олдида “рўзгор” сўзи ҳисобига кенгайтирилиб, ибора семантикасини конкретлаштиришга эришилган: “Оиламизда учинчи киши пайдо бўлди. Аввал рўзгор аравасини келинингиз билан икковлашиб тортардик” (Ёш л., 16.01.88).

3. Фразеологик ийҳом (зевгма) усули. Зевгма - сўзни бир вақтнинг ўзида икки маънода (ўз ва кўчма маънода) қўллашга асосланган стилистик усулдир (бу ҳақда қараиш: 51, 155-157; 222, 158; 26, 59-67; 179, 83; 15, 195-157; 31, 146 ва

бошқалар). Зевгма асосида синтактик воситалар тежамкорлиги принципи ётади, яъни бир хил грамматик таянч сўз асосида шаклланган икки сўз бирикмаси шаклан уюшқ бўлакли, мантақан, турлича компонентли яшилт синтактик конструкцияга бирлашади. Бу ҳодиса классик адабиётда кенг тарқалган бўлиб, ийҳом санъати деб юртилган (157, 76-81). Шунга кўра, иборадан ижодий фойдаланишнинг бу усулини шартли равишда фразеологик ийҳом усули деб номлаш мумкин. Масалан, "Маҳмадова Тўхташвой, гарчи оти Тўхташ бўлса-да, Тўхташ нималигини билмай, тинмай жавраб борапти" (Х.Тўхтабоев, Қасоскорнинг олтин боши). Бу лексик зевгма ёки ийҳомдир. Зевгма ҳосил қилишда иборалар ҳам иштирок этади, бундай ҳолатда фразеологик зевгмалар ёки фразеологик ийҳом ҳақида гапириш мумкин.

Фразеологик ийҳом лексик ийҳомга нисбатан кучлироқ услубий таъсирчанликка эга, бу эса бир умумий зевгматик конструкцияга бирлашган икки сўз бирикмасининг маъно жиҳатдан катта фарқларга эга эканлиги билан изоҳланади. Масалан: "Гулининг кўли исмига монанд гул экан. Ҳамма ёқни саринжом-сариншта қилди" (Беш л., 17:07.91). Келтирилган мисолда "кўли гул" иборасининг охириги компоненти "гул" билан киши исми (гули) ўзакдош сўзлар бўлиб, маъно жиҳатдан яқин, ани шу яқинлик зевгматик қурилгани вужудга келтирган.

Зевгматик қурилмалар таркиби жиҳатидан фразеологик ийҳомларини қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин:

а) Эркин, ўзгарувчи бирикманинг компоненти бўлган сўз иборанинг таркибий қисми ҳам бўлиб қолади, чунки иборادا ўша сўз билан омоним бўлган компонент тушиб қолган бўлади; бундай зевгмада контекст боши эркин сўз бирикмасининг маъносини реаллаштиришга, охири эса ибора маъносини ифодалашга бўйсундирилади. Масалан, қуйидаги мисолга диққат қилайлик: "... унинг аҳволияни кўрган чангчи: "Минг шукрлар бўлсинким, чангчиман, мабодо ғижжакчи бўлганимда "чангим" чиқиб кетар экан" дебди (Ўзб. адабиёти ва санъати, 1:02.91). Келтирилган матнда дастлаб "чангчи" сўзи ўз маъносидан,

яъни “шу номли музика асбобини чалувчи киши” маъносида қўлланди, охирига келиб эса “дабдала қилиб тавшамоқ” маъносидаги ибора таркибида келган “чанг” сўзи билан тўқнашув юзага келди. Бу эса кучли услубий таъсирчанликка сабаб бўлган.

б) Ибора компоненти бўлган сўз эркин бирикманинг ҳам таркибий қисми бўлиб келади. Бундай зевгада эркин бирикма билан иборанинг умумий компонентини фарқлашда график воситалар (бош ҳарф, тиниш белгилари)дан фойдаланилади. Масалан: “ - Ука ТУРПУНлик йилларидаги юридларингни йиғиштир, энди жонингни ЖАББОРга бериб ишлашинг керак”. (Ёш л., 8.05.91). Ибора таркибидаги “Жаббор” сўзи ҳам атоқли от (киши исми), ҳам ибора компоненти бўлиб келган, график восита - бош ҳарфлар ана шу ҳолатни таъкидлашга хизмат қилади. Шундай зевматик ҳолатни шоир Чўлпоннинг “Қаландар ишқи” газалидан олинган қуйидаги байтида ҳам кўрамиз:

Муҳаббат осмонида гўзал Чўлпон эдим, дўстлар,

Куёшнинг нурига тоқат қилолмай ерга ботдим-ку.

(Чўлпон. Яна олдим созимни).

Бу ўринда “муҳаббат осмонида чўлпон бўлмоқ” ибораси таркибидаги Чўлпон сўзи ҳам шоир тахаллусини, ҳам ўз маъноси (қолдуз) ни ифодалаб,, иборани икки хил тушуннишга замин ҳозирлаган.

в) Структурал жиҳатдан бир хил бўлган икки ибора умумий компонент асосида мураккабланган содда гап таркибида биришади. Ана шу умумий компонент ёрдамида иборанинг ички формаси жонланади, ҳар хил, семантик жиҳатдан номuvoфик тушунчалар ўзаро тўқнашади. Кўпинча бундай зевма сатира ва юмор воситаси сифатида хизмат қилади: “Лекин, мустақил ҳаёт кечирмоқчиман, деб ўзини оқламоқчи бўлган... Айнарга ўхшагандларнинг йўли боши берк кўчага олиб борувчи. йўл эканлигини наҳотки улар тушунмасалар?” (Ёш л., 10. 08.81).

Ийҳом, шу жумладан, фразеологик ийҳом ҳам услубий мақсадни кўзлаб фойдалангандагина самарали бўлади. Базан ўзбек матбуотида ва бадиий

асарларда фразеологик ийхонга хос қурилмаларни учратамиз, лекин улар ҳақиқий маънодаги зевгма бўлмай, сўз ва ибораларни нормага зид ҳолда қўллаш, нормадам четга чиқиш намуналаридир, холос (бу ҳақда ишнинг кейинги қисмида фикр юритилади).

4. Эркин қўлланишдаги сўзни фраземанинг қисми билан бириктириш усули. Иборани қўллашнинг бу усули эркин қўлланишдаги сўз маъносининг икки планлигига асосланади. Фразема компоненти билан омоним бўлган эркин қўлланишдаги сўз ўз маъноларининг бири билан фразема қисми бўлиб келади. Бундай усул диалогда, икки реплика уйғуллигида юзага келади. Бунда фразема икки сўзловчининг “сайи ҳаракати” билан яратилади: иккинчи суҳбатдош ибора таркибидаги сўзни ўзича тушуниб, ривожлантиради. Масалан, “Темир хотян” комедиясида шундай ҳолат юз берган. “Кумри қишлоқ оқсоқолларининг фикрини Кучкорга етказиб, “думини ушлатмаслик” иборасини қўллади, Кўчқор эса ўз репликасида бу иборадagi “дум”ни ўзича тушунади: Кумри (ачиниб). Ечолмайман дадаси, мендан хафа булманг...Қишлоқнинг оқсоқоллари тушлик пайтида келамиз, бўлмаса думини ушлатмайди, деб кетишди. Кўчқор. Нима, менинг думимни ушлатдан бошқа иши йўқ эканми? Кап-катта одамлар-а” (Ш. Бошбеков. Темир хотян).

Яна бир мисол келтирайлик. “Шум бола” қиссасида Учқўрғон сўзи дастлабки репликада ўз маъносида - жой номини билдирган бўлса, кейинги суҳбатдош уни ибора таркибида қўллайди: “ - ...Ўзинг қайси қишлоқдан бўласан? - Учқўрғондан, - дедим энсам қотиб. - Шунақа дегин, болам, мен учрамаганимда онангни Учқўрғондан кўрар экансан” (Ғ. Фулом. Шум бола).

“Қайтар дунё” романида “сарик чақага олмаслик” иборасининг охириги компоненти - “олмоқ” сўзини маъно жиҳатдан ривожлантириш - ўз маъносида қўллаш ҳам кучли таъсирчанлик воситаси бўлган: “ - Эсингни ебсан, бойвачча, Файзулла бу фидойиликни совет ҳокимияти учун қилган. - Менга қара, Ҳайдар, йулингдан қолма, отасидан кечиб қилган фидойиликни мен сарик чақага ҳам

олмайман. - Сенинг нимага слийичинг, олмаслигингнинг аҳамияти Нўқ бизга...
(Б. Яқвалхужаев. Кайтар дунё).

5. Фраземанинг образли асосидан фойдаланиш усули. Фраземалар бадний ва публицистик матиларда қўлланар экан, унинг анъанавий формаси турли хил ўзгаришларга учрайди. Авторлар ибора ёрдамида кенгайтирилган метафоралар ҳосил қиладилар: унинг компонентларини янги сўзлар ҳисобига кенгайтирадилар. Бундай структурал-семантик ўзгаришга учраган иборалар асосий фразема билан маълум бир компонент орқали образли уйғунлик ҳосил қиладди. Масалан, “Ўтган кунлар” романида “тўқайга ўт тушса, хўлу қуруқ баравар ёнади” мақоланинг образли асоси ва айрим компонентлари ёрдамида ижодий контекст юзга келтирилган: “Халқ ниҳоятда қизишди, гўё бириси қурган тўқайга ўт түтди, хўлу қуруқ деганларидек қатта-кичик баровар ёнмоққа олди” (А. Қодирий. Ўтган кунлар).

Сайд Аҳмаднинг “Уфқ” трилогиясида эса уруш даврида қайноғаси Иноят оқсоқол уйга сизмаган, иззат-нафси топталган Дилдор аҳлолини “замбарак оғзида бола очган чумчуқдек” ўхшатиш ибораси билан тасвирлайди ҳамда шу ибора образини ривожлантириш метафорик бирикмага айлаштиради: “Дилдор замбарак оғзида бола очган чумчуқдек яшаб келганини билмаганди. Ўша замбарак энди отилди. Отилди-ю, унинг ис-не машаққатлар билан тикланган инини, рўзгорини қўжа соғургандагина билди” (С. Аҳмад. Уфқ). Худди шунингдек, Садралдин Айний “Судхўрнинг ўлими” повестида “терисини шилмоқ” иборасининг образли асосини кенгайтирган: “- У вақтда, - деди ноиб, қозикалон муҳри билан муҳратиб сизга бериладиган бир парча хат сизнинг қўлинигизда Ўтқир пичоқ” вазибасини бажаради ва у пичоқни ишлатиб, унинг терисини шилиб, сизга топширадиган қессоб мен бўламан” (С. Айний. Судхўрнинг ўлими).

Лекин шунга таъкидлаш лозимки, ибора мазмунини бундай ривожлантириш, ўзгарттиришлар ўша иборанинг умумий системасидаги шаклдан, семантикасидаан тасомилла узокданлиб кетмаслиги керак.

“Контекстни тўғри тушуниш, иборанинг услубий имкониятларини тўғри англаш учун ўша иборанинг умумийдаги қўлланиш формасини яхши билиш зарур”, деган эди Н.М.Шанский (181, 154). Ёзувчи ва публицистлар иборалар ёрдамида баъзан шундай матилар ҳосил қиладиларки, улар таркибидаги у ёки бу гап маъноси муайян фразема маъносига ишора қилади, образли асосидан фойдаланилган ибора эса подтекст сифатида тасаввур қилинади. Бундай ҳолларда фразема нутқ тўқимаси ёрдамида шуъла беради (139, 233).

* *

*

Маълумки, илмий адабиётларда, ўқув қўлланмаларида фраземалар контаминацияси (икки иборанинг қўшиливи) ва эллипсис (қисқариш) ҳодисаларини ҳам иборалардан ижодий фойдаланишнинг индивидуал-автор усуллари қаторига киритадилар (қараи: 110, 105-110; 158, 23-27 ва бошқалар). Лекин, бизнингча, контаминация у ёки бу муаллифнинг тил устида, иборалар устида плаъли ҳатти-ҳаракати натижасида жуда камдан-кам юзага келади. Аслида контаминация икки ёки ундан ортиқ иборани қўшиб, яхлит ҳолда қўллашнинг адабий тил нормасига эид, хато кўринишларидан биридир.

Эллипсис эса ибора ўзгаришининг ички системасига оид типи бўлиб, тилнинг фразеологик системасига ҳам хос ҳодисадир. Чунки тилдаги кўпгина фраземалар қисқа ва тўлиқ вариантларда қўлланиш имконига эга. Улар теги ҳуқуқли вариантлар сифатида адабий тил нормасига мувофиқ келади: “нонини туя қилмоқ - туя қилмоқ” ; “она сути оғзидан кетмаган - она сути оғзида”; “тегирмонга тушса, бутун чиқмоқ - тегирмондан бутун чиқмоқ”; “тепа сочи тикка бўлиб кетди - сочи тикка бўлди” кабилар. Юқорида келтирилган ибораларнинг қисқарган вариантлари уларнинг кенгайтирилган формасида мавжуд маънони, экспрессив-баҳо хусусиятини ўзида сақлайди. Алишер Навоийнинг поэтик асарларида қўлланган фраземаларни ўрганган Э. Умаров “балойи жон бўлмоқ - балойи жон”, “бағрини сув қилмоқ - бағри сув”, “бағрига тош боғламоқ - бағри тош”, “кўз учи бирла боқмоқ - кўз учи бирла”, “зеру

забар қилмоқ - зеру забар” сингари тўлиқ ва қисқарган ибораларни шоирнинг фраземалардан ижодий фойдаланиши, айримларини эса ибораларнинг Алишер Навоий томонидан яратилган индивидуал - автор вариантлари, деб ҳисоблайди (45,220-224). Бу фикр бир оз мунозаралидир, чунки олим тилга олган ибораларнинг деярлик барчаси эски ўзбек адабий тилида фаол қўлланишда бўлиб, уларнинг қисқариши эса шеърят қонунилари талаби билан амалга оширилган. Бу ўринда тил эллипсиси билан нутқий эллипсис ҳодисалари ўзаро фарқланмаган кўринади (бу ҳақда қarang: 105, 5-19).

Фраземанинг компонент таркибини қисқартириш тилдаги эллипсиснинг оддий кўринишлари, ҳолатларидир, чунки ибора таркибидаги айрим компонентларнинг қисқариши уни янада содда, ихчам шаклига эга қилади (20, 105-146). Иборалар қисқаруви дастлаб нутқ жараёнида бошланади ва аста-секинлик билан тилда ибораларнинг тўла (ёйиқ) ва қисқарган вариантлари пайдо бўла бошлайди. Ибораларнинг нутқий қисқаруви нутқий имкониятдан келиб чиқиб, Ш.Балли таъбири билан айтганда, кўп куч сарф қилмаслик, фикрни тезроқ етказиш мақсадида нутқда аввалдан маълум бўлиб келган ибора компонентларини қисқартириш ҳисобига содир бўлади (22,319). Масалан, “дами ичига тушди - дами ичида”, “гапи гапига қовушмади - гапи қовушмади”, “жони кўзига кўринмади - жони кўринмади” сингари ибораларнинг қисқарган вариантлари нутқий қисқарув натижасидир. Кўпгина ибораларнинг қисқарган вариантлари тайёр ҳолда қўлланувчанлик, адабий тил нормасига мувофиқ бўлиши билан характерланади (109, 108). Ибораларнинг қисқарган ва тўлиқ формада параллел қўлланилиши ўзбек тилининг норматив лугатларида ҳам уз аксини топган. Масалан: “Менсимаслик, назарга илмаслик” маъносини ифодаловчи “оёқ учи билан кўрсатмоқ” иборасининг “учи билан” компоненти қисқарган “учида” вариантга эга, бу вариант қавс ичида “ёки” ҳаволаси билан берилган (243, 523). Худди шу ибора “Ўзбекча русча лугат”да фақат бир “оёқ учи билан кўрсатмоқ” шаклида берилган (242, 303). Бу иборанинг А.Қодирий, Ойбек, Ҳаким Назир асарларида “оёқ учи билан кўрсатмоқ” формаларида

қўлланишини ижодий деб булмайд. “Кўзини ола-була қилмоқ” иборасининг “кўзлари ола-була” шаклида қўлланилишини ҳам ижодий қўлланиш дейиш қийин. М.Исмоилийнинг “Фарғона тонг отгунча”, Х.Тўхтабоевнинг “Мунгли кўзлар” асарларида мазкур иборанинг қисқарган шакл (кўзлари ола-була)да қўлланиши қайд қилинган, лекин иборанинг бундай кўриниши услубий мақсад учун хизмат қилмайди. “Ўзбек тилининг изоҳли лугати”да бу иборалар негадир мустақил иборалар сифатида изоҳланган (243, 529). “Ўзбекча русча лугат”да эса бу ибораларнинг фақат қисқарган варианты қайд қилинган (242, 367).

Кўпинча ибораларнинг от ёки феъл компоненти қисқарувга учрайди, бунда ўша компонент ибора учун таянч сўз ёки таянч компонент эмаслиги ҳам унинг элиписига учрашига таъсир этолмайди. Маълумки, оғзаки сўзлашув нутқида эркин бирикмалар таркибидаги феъл компонент кўпинча тушиб қолади. Шунга кўра, ибораларнинг қисқарган вариантларини оғзаки сўзлашув услуби учун норма деб ҳисоблаш мумкин (206, 68-75). Бундай қисқарган вариантлар бадиий матнларда асосан персонажлар нутқи тартибида, стилизация мақсадида эса - автор нутқи таркибида ҳам учрайди.

Кўп компонентли ибораларда феъл компонент ҳам қисқарувга учрайди. Масалан, “димоғи чоқ бўлди - димоғи чоқ”; “дами баланд бўлмоқ - дами баланд”; “дили хуфтон бўлмоқ - дили хуфтон”; “дард устига чипқон бўлмоқ - дард устига чипқон”; “дўпписини яримта қилиб юрмоқ - дўпписи яримта”; “кўнглини ғаш қилмоқ - кўнгли ғаш”; “кўнгли тўқ бўлди - кўнгли тўқ” кабилар. Айрим фраземаларнинг бундай қисқарган вариантларда қўллана олиши уларнинг турғунлик хусусиятига таъсир этмайди. Бу ҳолат ибораларнинг турғунлигига яна бир далил бўла олади, яъни муайян ибора халқ оғинида шундай муҳрланиб қолганки, ҳатто қисқарган, эллиптик формада ҳам иборанинг маъноси, эмоционал-экспрессив бўёқдорлиги ўзгаришсиз қолади. Айрим олимлар иборалар қисқарувининг яна икки турини ўзаро фарқлашга интиладилар: а) диахроник қисқарув - бу тил ҳодисаси бўлган фраземаларнинг шаклланишини таъминлайди, яъни мақол, матал, афоризмлар даврлар ўтиши

билан эллипсисга учраб, фраземага айланиши мумкин; б) синхроник қисқарув, яъни иборанинг семантик жлителигини сақлаган ҳолда унинг турли структурал грамматик формалари вариацияси (133, 8-23).

Қисқарув натижасида ибораларнинг яратилиши ва шаклий ўзгаришлари тилдаги миқдорий ўзгаришларнинг сифат ўзгаришларига ўтиш натижасидир. Бу жараёни вариацион методда ўрганиш эса тилни динамик ҳолда, ўсиш-таракқиётда тадқиқ этишга олиб келади. Бу масала ўзбек тилшунослигида махсус ўрганишни тақозо этади.

Фразама ҳатто унинг таркибида битта компонент қолган вақтда ҳам “давр синовидан ўтади”, турғунлик хусусиятига содиқ қолади. Бундай қисқаришга кўпинча таркибида феъллар бўлган фраземалар учрайди: “юраги эзилди - эзилди”, “юлдузи иссиқ // истараси иссиқ - иссиқ”; “юраги қон бўлди - қон бўлди” кабилар.

ФРАЗЕМАЛАРНИ ИЖОДИЙ-СЕМАНТИК

ЎЗГАРТИРИШ УСУЛЛАРИ

Фраземалардан ижодий фойдаланишнинг иккинчи тип усуллари унинг шаклини сақлаб, маъно ўзгаришларига учраган ҳолда ижодий қўллаш билан боғлиқ. Кўпгина иборалар эркин бирикмаларни маъно жиҳатдан ўзгартириш асосида юзага келган. Эркин бирикмани ибора сифатида қўллашни маъно жиҳатдан асослашда матн асосий роль ўйнайди. Бундай матнни олимлар “услубий актуализатор” деб ҳам номлайдилар. Фразама билан услубий актуализатор бирилашиб, услубий конфигурацияни ташкил қилади (91, 13; 93, 170-181). Масалан, “Азизбек халққа ташаккур айтиб, ярасини ёрди” (А. Кодирий. “Ўтган кунлар) деган гап таркибида “ярасини ёрмоқ” бирикмаси кўнма маъно ифодалаб, ибора сифатида тушунилишида “айтиб” сўзи услубий актуализатор вазифасини бажармоқда. Куйидаги гапда эса “севгининг бетига” бирикмаси худди шундай актуализатор вазифасини бажариб келаётар: “У (Дилдор - Б.И.) шундоқ тиник севгининг бетига қул сочди” (С. Аҳмад. Уфқ).

Ибораларни маъно ёғариши билан ижодий қўллашнинг самарадор усуллари ибора ички формасининг актуализацияси билан боғлиқ, яъни иборага асос бўлган эркин бирикма маъноси қайта жонлантирилади. Бундай ҳолларда кўпинча каламбур, яъни сўз ўйини, тажнис юзага келади (бу ҳақда қаранг: 249, 214- 215; 143, 82-85; 247, 41 ва бошқалар).

И.В. Абрамец каламбурларни ўрганар экан, уларнинг юзага келишINI кўйидаги икки семантик ҳодиса билан боғлайди: а) мужассамлаштириш - бирикмани ҳам ўз маъносида, ҳам кўчма маънода тушунишнинг қўшилUVи: б) буквализация, яъни ибора компонентлари маъносини фигурал, кўчма маънодан ўз маъносига ўтказиш ёки аксинча (8, 25-33). Бу фикр асосан маъқул, лекин уни барча фразеологик каламбурларга тўла тадбиқ этиб бўлмайди. Маълумки., фразеологик каламбурлар бирикмаларнинг маъно томонига ва товуш таркибига асосланади, шунга кўра, омоним иборани қарама-қарши кўйиш ўз-ўзидан сўз ўйини, каламбурни вужудга келтиради, бундай ҳолда мужассамлаштириш ҳам, сўзма-сўз тушуниш ҳам содир бўлмайди. Каламбур, сўз ўйини ҳосил қилувчи бошқа айрим услубий воситалар ҳам ўзгача натижа беради. Кўпинча ибора компоненти эмас, балки ўша ибора тўласинча каламбурга учрайди. Ибора асосида сўз ўйини ҳосил қилиш усуллари ўзининг хидма-хиллиги, эстетик жиҳатдан таъсирчанлиги билан алоҳида ажралиб туради. Шунга кўра, ибораларни окказионал қўллашнинг ижодий семантик усулларини сўз ўйини ҳосил қилиш йўлларини ўраганишдан бешлашни мақсадга мувофиқ, деб ҳисобладик.

Фраземани унга хос бўлмаган маънода қўллаш усули. Муайян ибора матн талаби билан боғлиқ ҳолда ўзгача маънода ёки ўзгача услубий нозиклик билан қўлланиши мумкин, лекин иборанинг бундай қўллавиши бадиийлик мезонига мос бўлиши лозим. Масалан, “ўққа тутмоқ” бирикмаси окказионал қўлланишида ўз маъносидан ташқари янги маъноларни ҳам билдиради. Масалан: Сафар Барноевнинг “Меҳрли дўст ажралмас” номли мақоласида бу ибора “матбуот саҳифаларида ўз асарлари билан қатнашиб турмоқ” маъносини ифодалашга

бўйсундирилган: "... дорилфунун талабаси Оможон ўз ижоди билан матбуот деганини "Ўққа тутди" (Ўзб. адабиёти ва санъати, 12.07.91). Аслида "Ўққа тутмоқ" бирикмаси ибора сифатида қўлланганда персонажнинг салбий хатти-харакатини ифодалар эди. Юқорида келтирилган мисолда эса бирикмадаги салбий бўёқ ўрнини ижобий оттенка эгаллаган. Иборани бундай қўтилмаган бўёқда, ҳазил оттенкасида қўллаш китобхон диққатини ўзига қаратмаслиги мумкин эмас.

Сўзлагув услубига хос "инига тикиб келмоқ" ибораси Саид Аҳмаднинг "Қирқ беш кун" романида икки хил тушуниш воситаси бўлган. Азизхон Икромжонга қарата: "- Трассада эдим. Эш полвонни инига тикиб келаялман", - деб жавоб беради (С. Аҳмад. Қирқ беш кун). Буни Икромжон ўзича Азизхон Эш полвон билан яна кураш тушган экан-да, деб тушунади. Аслида эса, Азизхон бир ўзи кечаси билан 24 куб тупроқ ташиган, меҳнат билан Эш полвонни қўйил қолдирган эди. Кўринадики, "инига тикиб келмоқ" ибораси бу ўринда "меҳнат билан рақибдан устун келмоқ" маъносини, яъни окказионал маънони ифодалашга бўйсундирилган. Ўша "Қирқ беш кун" романи тасвиридаги воқеалардан ташқарида "инига тикиб келмоқ" ибораси бундай окказионал маъно касб этмаслиги ҳам мумкин эди.

Баъзан бирикманинг ибора сифатида ўзгача маънода қўлланишига автор баҳоси ишора қилади: "Нарироқ бориб орқасига қарамай бақирди: - Осмонга "юнкерс" амакинг чиқиб, нонуштани бергунча турасанми? Қани юринлар" (Шуҳрат. Олтин зангламас). "Нонуштасини бермоқ" бирикмаси ибора сифатида қўлланганда "таъзирини бермоқ, дўппосламоқ" маъносини ифодаларди. Келтирилган мисолда эса "Ўқ ёғдирмоқ" маъносини аниқламоқда. Бу иборанинг ана шундай ўзгача маънода қўлланишига автор нутқда ишора (орақасига қарамай бақирди) мавжуд.

Адабий тилда "оёқ узатмоқ" ибораси полисемантик характерга эга бўлиб, "қўнгли тинчимоқ, ғам-ташвишдан ҳоли бўлмоқ" маъноларини, шунингдек, "ўлмоқ, жон бермоқ" маъноларини билдиради(243, 523). Абдулла Қодирийнинг

“Ўтган кунлар” романида бу ибора “рози бўлмаслик” маъносини ифодалашга хизмат қилган: “Бу сўз Офтоб ойимни бир оз ўйлатиб қўйди, лекин ҳали ҳам оёқ узатмаган эди” (А. Қодирий. Ўтган кунлар). Тўғри, “Ўтган кунлар” романидан келтирилган ушбу матнда “оёқ узатмаган эди” ибораси, “Изоҳли луғат” да таъкидланганидек, “кўнгли тинчимаслик” маъносига яқин, лекин биз бу ўринда ибора маъносини “кўнгли тинчимоқ” тарзида эмас, “рози бўлмоқ ёки рози бўлмаслик” тарзида изоҳлаш тарафдоримиз, чунки ибора ана шундай изоҳ билан таъминланса, унинг маъноси бир оз конкретлашган бўларди. Қуйидаги мисолда эса “оёқни узатмоқ” ибораси “кўнгли тинчимоқ” маъносида қўлланган “Беш кунликни мундоқ оёқни узатиб, хотиржам ўтказай дедим-да” (Р. Файзий. Ҳазрати инсон).

Ибора ички формасини сифатлаш ёрдамида очиш усули. Бундай қўлланиш фақат ички формаси мотивациялашган ибораларга хосдир. “Ички форма,- деган эди В.П.Жуков, - фақат ташқи томондан эркин сўз бирикмасига мос келувчи, семантик ва метафорик самарадорлик ҳосил қилувчи фраземага хосдир” (68, 8; 67, 12). Масалан: “елкасини сишамоқ”, “сувни лойқалатмоқ”, “қўл силтамоқ”, “оғзида қаттиқ ивितмоқ”, “думини ликилилатмоқ”, “белини букмоқ”, “қўлини паҳса қилмоқ” сингари иборалар ташқи томондан эркин сўз бирикмаларига тенг бўлиб, инсон онгида образли тасаввур ҳосил қилиш имкониятига эга. Бундай образли тасаввур икки маънони, бирикманинг ўз маъноси ва кўчма, фразеологик маъносини ўзаро қиёслаш натижасида содир бўлади. Жумладан, “Тўраҳон шу заифлиги билан унинг қийшайиб турган белига қайсарлик камарини боғлади” (М. Исмоилий. Фарғона тонг отгунча) деган гап таркибида “белига камар боғламоқ” бирикмасининг ибора сифатида яхлит кўчма маъноси унинг образли асосини тушуниш билан боғлиқ. Бирикма таркибига киритилган аниқловчи “қайсарлик” эса иборадаги яхлит кўчма маънонинг рўёбга чиқиши, инсон онгида гавдаланишини таъминламоқда.

Иборادا ички форманинг мавжудлиги уларни бадиий-эстетик мақсадларда актуаллаштириш имконини беради. Бу стилистик усулнинг

моҳияти шундаки, ёзувчи ибора таркибида ёки у билан ёнма-ён ҳолда ўша ибора маъносини кенгайтиришга хизмат қилувчи ўхшатиш оборот қўллайди, бу эса ибора таркибида сақланиб турган ички, яширин семантик образни жонлантиришга олиб келади: “Мирёқубнинг ўткир қулоқлари ошхона томонни тингларкан, икки кишининг пичирлашиб гаплашганини аниқ эшитди, юраги обжувоз ликонидай ура бошлади” (Чўлпон. Кеча ва кундуз); “Лекин кўнгли қурум босган мўридек қоп-қора эди”; “Гапнинг бугдой хамиридай қовушиб бораётганид.н хурсанд Қоплонбек гапни бояги мавзуга бурди” (Шухрат. Жаннат қидирганлар); “Лекин барибир Овахон юрагидаги алам тошқўмир чўғидай қалбни кўйдириб ётарди” (Мирмуҳсин. Илдишлар ва япроқлар); “Олти ой бўлди, кўнгли қоронғи шўнадай зимистон эди, шу бу қвн бир чироғ ёнди...” (О. Ёкубов. Кўҳна дунё).

Ўхшатиш ёки ўхшатиш оборот, сифатлаш ёлғиз ҳолда ҳам кучли образли воситалардир. Агар улар ибора ёнда келса ва бевосита иборага тегишли бўлса қўшимча функцияни, яъни ибора орқали ифодаланган семантик образни “нарчалош” функциясини бажаради. Бу билан ўша матнда яхлит образ вужудга келади, унинг конкретлиги, таъсирийлиги ошади. Бундай тасвир натижасида фразама компонентлари ўзларининг лексик-семантик мустақиллигини оширадилар: “Ўринбой бир гапни айтса, хотини икки гапни саржинчининг ўтинидай тақлаб ташлайверди”; “Сабоҳатнинг иккала кўзи итни кўрган мушқунинг кўзидай ола-қула бўлиб кетди” (Т. Пўлат. Ичкуёв); “Ҳеч кимга сўзини бермаган, ҳали эгәр урилмаган, жилов солилмаган асов жайрондек шаталоқ отиб юрган бўз боланинг бош эғиб тизгаб туриши Зебихоннинг кўнглини юмшати” (С. Аҳмад. Уфқ).

Келтирилган мисолларда ўхшатиш оборотлар ибораларнинг услубий актуализаторлари бўлиб, икки хил тушунчанинг мужассамлашувига замин ҳозирлагавлар, лекин бу ҳолатда фразеологик маъно устуңлик қилган. Бу ўринда ўхшатиш оборотлар асосан қўшимча таъсирчанлик яратиш воситаси сифатида кўринадилар.

Фраземани диалогик нутқ таркибида қайта тушуниш усули. Бу усул

комик ва сатирик самарадорлик ҳосил қилиш учун муҳим васитадир. Ибора қўллашнинг ана шу усули ёрдамида персонажни, унинг нутқий манерасини тушуниш мотивацияга эга бўлган фраземаларда кўпроқ кўзга таълиқланади. Сухбатдошлардан бири иборани кўчма, фразеологик маънода қўлласа, кейинги сухбатдош эса уни тўғри маънода тушунса, эркин бирикма каби ҳис қилса таъсирчанлик янада кучаяди. Масалан, Саид Аҳмаднинг “Уфқ” трилогиясида кишиларнинг лақабига асосланган аския пайрови берилган. Шунда Тешабой Мирзаевнинг бир кўзи сал қисқроқ бўлганидан аскияда “Кўр” лақабига эга эди. Усмон Юсупов унга қарата “Хой, Тешавой, унақа дема, Эшон ҳаммани бир кўзда кўрадиғанлардан”, - дейди. “Бир кўзда кўрмоқ” бирикмасининг ўз ва кўчма (фразеологик) маъноларининг тўқнашуви қийқириқ, кулгига сабаб бўлади. Худди шунингдек, Йўлдош Охунбобоев Эчки лақабли аскиячи чолга қараб: “ - Бузрук эшонга тил тегизманг. Бузрук эшонни шамол учирса, сизни осмонда кўраман”, - деб аския қилади (С. Аҳмад. Уфқ). Бу ўринда Бузрук эшоннинг лақаби “Туя” эканлигидан келиб чиқиб, “туяни шамол учирса, эчкини осмонда кўр” мақолидаги “туя” ва “эчки” сўзларининг ўз маънолари билан кўчма маънолари тўқнаштирилган.

Умуман, аския ва сўз ўйини кўчма маъноли сўз ва жумлаларни илғаб олиш ва унга жавоб топа билиш санъатидир (бу ҳақда қаранг: 113, 15-22; 18, 15-20 ва бошқалар). Масалан, ёзувчи Пиримкул Қодировнинг “Қора кўзлар” романида “қилни қирқ ёрмоқ”, “қилкўприқдан ўтказмоқ”, “ўтақасини ёрмоқ” ибораларини диалог таркибида қайта тушуниш асосида сўз ўйини - аския ҳосил қилинган:

- Ҳе, бу мўйловда оқ кўпайиб кетипти-ку, - деди Давлатбековга. - Янги директор зиёли одам-да, қилни қирқ ёраман деб, сизни шошириб қўяётгани йўқми?

Давлатбеков унинг сезгирлигидан қўйил бўлди ва дарров “қилга” пайров қидириб:

- Қилни қирқ ёрсалар майли эди, Қобилжон ака, нукул ўтакамни ёриб қилкўприқдан ўтказадилар. - деди.

Қаҳқаҳа товуши шоферларнинг ҳам эътиборини тортди. Улар кулимсираб аскияга қулоқ солишди.

- Қилкўприқдан ўтказаетган бўлса, дувуст, - деди Абдуманнон Воҳидов. Чунки нарёғи жаннат. Аммо ташоворса, тўғри жаханнамга қулайсиз-да.

Эндиги қаҳқаҳа кўк “Волга”нинг шофёрига ҳаммадан ортиқ завқ берди. Шофёрларнинг ҳар бири ўз бошлиғи билан фахрланишни истарди.

- Ташаворгим келганда ҳам ташолмайман, - деди Мансуров.

- Нега? - кула-кула сўради Ғиёсиддинов.

- Бу киши қурбонликка қўйни кўп сўйган эканлар, бирини қўйиб, бирига миниб, қилкўприқдан баҳузур ўтиб кетаяптилар (П. Қодиров. Қора кўзлар).

Саид Аҳмаднинг “Чучвара” ҳажвиясида ҳам “чучварани хом санамоқ”, “сиркаси сув кўтармайди”, “жўжани кузда санамоқ” ибораларини персонажнинг “ўзича” - тўғри маънода тушуниш натижасида ўзига хос сўз ўйини вужудга келган:

“Мажлисида унга:

- Сен бола, чучварани хом санаб юрибсан. Шошма ҳали, жўжани кузда санаймиз. Бу қанақаси, сирканг сув кўтармайдиган бўлиб қопти, - дейишди.

... Аммо умрида тузуккина танқид емаган Холиқ бу гапларни шахсиятдан деб тушуниб, ўрнидан туриб кетди.

- Энди менга навбат. Менинг шаънимга жуда кўп ножўя гапларни айтдинглар. Ҳаммасига жавоб тайёр: чунончи, сиркаси сув кўтармайди, деддинглар. Нимага шама қилаётганларингни биламан. Узумчилик звеносида иннлаганимда сирка солганман. У сув кўтарадими, йўқми ўзим биламан. Иккинчи масалага ўтайлик: жўжани кузда санаймиз, деддинглар. Бундан икки йил олдин парранда фермасини учма-уч қилиб топширганман. Жўжаси ҳам, хўреси ҳам тўппа-тўғри чиққан. Энди учинчи масалани чучварани хом санайди, дейсизлар. Мана шу гап менга оғир ботди. Қани айтинглар-чи, менинг чучвара

санаётгапимни ким кўрибди. Кимнинг уйига кириб, чучварага қўл текизибман? Вообше, мен чучвара емайман?” (С. Аҳмад. Ҳикоялар).

Ибора компонентларини диалог таркибида тўғри ва кўчма маънода тушуниш (буквализация) кўпинча суҳбатдош ёш бола, мактаб ўқувчиси бўлганда яхши самара беради. “Муштум” журнали саҳифаларида ана шундай ҳолат расмлар остидаги изоҳларда, “бир қайнови ичидаги гап” рубрикаси остидаги материалларда кўпроқ кўзга ташланади. Масалан, Сайд Аҳмаднинг “Дадамнинг ўртоғи” ҳажвиясида мактаб ўқувчиси “кўзининг ёғини емоқ” иборасини тўғри маънода тушунади:

“ - Сиз драмас одамсиз. Сизда виждон деган нарса йўқ, Кўзимнинг ёғини еб, бошимга иш тушганда қочдингиз...

Каримов амаким дадамнинг кўзидаги ёғни еб қўйган экан-да, деб ўйладим” (С. Аҳмад. Ҳикоялар). Ёки адабий тилда “бир-бирининг гўштини емоқ” ибораси бўлиб, “доим бир-бири билан уришмоқ, жиққамушт бўлмоқ” маъноларини билдиради (243, 202). “Сариқ девни миниб”, саргузашт романининг қаҳрамони Ҳошимжон бу иборани “ўзича” тушунади: “Қишлоғимизда уста Қори почча бор. Учовлари қишлоқнинг уч чеккасида туришади. Одамларнинг айтишига қараганда, яқинроқ туришса бўлмас эмиш - бир-бирларининг гўштарини еб қўйишармиш. Менимча, бу ёлгон бўлса керак. Ахир ўзингиз ўйлаб кўринг, ҳеч жаҳонда одам ҳам бир-бирининг гўштини ейдими?” (Х. Тўхтабоев. Сариқ девни миниб).

К.Чуковский болалар вутқига оид “Иққидан бешгача” номли асарига болаларнинг ибораларни тўғри маънода тушунишига доир бир мисол келтирган: уйига меҳмон бўлиб келган кампирнинг бир ишни сув қилиб ичган (собақу съела)ни эшитгач, бола ундан севимли итини яшради (178, 47).

Шунга яқин ҳодиса Г.Винокурнинг “Маяковский - тил новатори” китобида ҳам қайд қилинган: Уч ёшли қизчанинг опаси газ плитасининг ёнидан кетказиб, гуноҳдан узоқроқ юргин, дейди. Қизча бир неча йиллар газ плитасининг номи гуноҳ деган тасаввур билан юрди (38, 381). Жумладан,

“Суиқасд” романида “Отдан тушса ҳам эгардан тушмайди”, “бошида ёнғок чақмоқ” ибораларининг болаларча тасавури берилган:

- Опангиз ишлайверадиларми, Элнозахон?

- Ҳа, мактабда тирик... тирик... тироганаматдаи....

- Тригонометриядир?

- Ҳа, ўшандан ўқиталла кузурлани болаларига. Кузурла отда юрищади-да отдан тушсалар ҳам эгардан тушмай юришавераркан. Опамла уларни болаларига икки қўйишга зорла. Битта кузур келиб фар... фарғаша қипти. Опамларни директр чақириб, битта ёнғокни бошларига қўйипти-ю, қарс этиб чакипти. Опа, мағзини ким еди, десам, ўша оғзи заҳар есин, деб бердим дейла (Ж. Абдуллахонов. Суиқасд).

Иборани эркин бирикма сифатида тушуниш катталар нутқида ҳам учрайди. Бу ҳолат суҳбатдошларнинг ҳаётий тажрибаси, муайян иборанинг халқ жонли сўзлашув нутқида тарқалиш даражаси бир хил эмаслиги билан изоҳланади: “Тошпўлат тажанг хотинига “жавоб” бериб юборганини эшитган Бадал ўпка уйида: - Хотин, хотин, сенга бир гап айтайми, кўшнимиз Тажангтош хотинининг калишини тўғрилаб қўйибди. - деди ҳовлиқиб. Хотини ялт этиб унга қаради: - Оҳ, қандай яхши-я. Эринг шундай бўлса, қаранг, хотинининг калишини тўғрилаб қўяди-я” (Ўзб, адабиёти ва санъати, 17.11.83).

Баъзан иккинчи суҳбатдош олдинги репликадаги иборани атайлаб эркин бирикма сифатида тўғри маънода тушунади. Бу билан ёзувчи ўша персонажнинг сўзга моҳирлигини, чечанлигини алоҳида таъкидлаб кўрсатади: “- Бўлмаса-чи? Ҳар бир ҳарфи учун бошим билан жавоб бераман. Ҳошимжон ака сийрак қошларини силаб кулди: - Бошингиз ҳали ўзингизга керак бўлади, ука” (О. Ёқубов. Эр бошига иш тушса).

Иборани комик жиҳатдан шарҳлаш усули. Иборани услубий мақсадда ижодий қўллашнинг бу усули ўша ибора таркибидаги бирор сўз-компонент маъносини шарҳлашга асосланади. Бундай шарҳлаш иборанинг маъно яхлитлигига маълум даражада таъсир кўрсатади, ўша иборани эркин

бирикмәдек тушунидиға, гәрәданаётған компонентни эса түғри маънода тушунидиға замин ҳазирлайди. Нәтижада ўзига хос каламбур, сўз ўйини вужудга келади: “Зәбиҳоя ўзини Лидмағанга, тушунмағанга солди. - Э, атлас олиб келармикансиз депман. - Атлас ҳазир отликқа йўқ-ку, биз пиёдаларга йўл бўлсин. - Сизга пиёда бўлсин, деб ким айтди, отлик бўлинг-да. Ҳазиллашдим. Ҳазиллашдим. Шу маҳалда атласга бало борми, Нисомжон ака” (С. Аҳмад Уфқ).

Иборани комик жиҳатдан шарҳлаш қилма-қил усуллар билан муаллиф нутқида ҳам, персонажлар нутқи таркибида ҳам содир бўлади: “ - Яхши ният - ёрти мол, деган эканлар, ажаб эмас, шу бутуноқ персонаниз ярқираб, кон очиб қолсак. - Оғзингизга ҳолва. - Шерали завқ билан кулди. Эшбой ҳам бўш келмади. - Қани, чодирга кетдик бўлмаса, ҳолвага ҳойнаҳой чой ҳам керак...” (С. Кароматов. Олтин қум).

Кўпинча фраземалар комик жиҳатдан шарҳланаётганда от туркумига оид сўз-компонент услубий актуализатор вазифасини бажаради, чунки от компонентнинг предмет маъносини жониватерини иборанинг образлилигини оширишга, кучайтиришга олиб келади:

“Аслида, Ҳожар буви... Санам ~~ҳолва~~ ўзини айбламоқчи эди. Санам хола буни сездю:

- Тоғаларига тортган бўлса нима, - деди, - тоғалари арпангизни хом урганмиди? Ё менинг кенжа ўғлим сизнинг пишагингизни “пишт” деяптими?

Ҳожар хола ҳам мушукни “пишак” деб гавдирар эди:

- Пишагимни пишириб эса ҳам майди. Қиз-жувонларга акси урмаса бўлди...” (Н. Қодиров. Қора кўзлар).

Ибора ёрдамида маъно параллелизмининг ҳосил қилини усули. Маълумки, бир қанча фраземалар ўз прототипларига - омоним бўлган эркин бирикмаларга эга (73, 60-63). Гарчи бу эркин бирикмалар ибора учун генетик асос бўлса-да, ўша иборанинг ҳозирги маъноси билан эркин бирикманинг алоқадорлиги жуда қамайган (масалан, “ўнг қўл бўлимоқ”, “чай ёни билан турмоқ”, “оғиз

очмоқ”, “оёққа турмоқ”, “йўлдан чиқмоқ” кабилар). Эркин бирикмалар ва фраземалар ўртасидаги вужудга келган ана шундай семантик узилиш иборачи икки хил маънода, яъни ҳам кўчма, фразеологик маънода, ҳам тўғри маънода қўллаш учун замин яратлади. Натыйжада таассуротнинг қутилмаганлиги, гайритабиئийлигига асосланган эркин услубий самарадорлик вужудга келади.

Ишнинг олдинги қисмларида ибораларни икки планли қўллаш ҳақида сўз юритилган эди, лекин бунда асосий диққат “иккинчи план” биринчи пландан узилган ҳолатларга қаратилган эди. Бу ўринда эса биз иборани бир вақтнинг ўзида икки планли маънода қўллаш ҳақида сўз юритамиз. Ибораларни бундай қўллаш семантик параллелизмни вужудга келтиради.

Езувчи шундай ҳолат ҳосил қиладики, асарда бутун тасвир аллегорик планга асосланади, бу эса айрим иборалар (айниқса, ҳайвонот дунёсидан олинган метафорик бирикмалар)ни ҳам кўчма маънода, ҳам эркин бирикма сингари тўғри, ўз маъносига қўллаш учун имконият яратилади. Бундай ҳолат масалларда кўпроқ кўзга-ташланади: “Шунда қайчы бош кўтариб, Оқди жағин, Сочди захрин” (Я. Қурбон. Ўттир асал).

Иборанинг образли асосланган метафорик контекст ҳосил қилиш усули. Метафорик контекст деб ички боғланишда троп (кўчмалар йиғиндисига айтилади, улар семантик икки планлилик, яъни маъно қатъиятини параллел қўлланишига асосланади (222, 207; 37, 99-100). Бу усул ибора ички шаклининг актуализациясига ва шу асосда иборанинг метафорик - маъносини ривожлантирувчи ҳолат, тасвирнинг вужудга келишига таянади. Бунда иборанинг “қўлланиш зонаси” унинг доирасидан чиқиб, метафоралар занжирига боғланади, бу занжирнинг дастлабки халқаси, ўз-ўзидан маълумки, ўша ибора бўлади. Бундай метафорик контекст орқали баён қилинган фикр ўша иборадан ўсиб чиқади, эмпионал ва тасвирчан бўлади, кишининг оғига, қалбига, хис-ҳуйғусига бориб етди. Масалан, Абдулла Қаҳҳорнинг “Асрор бобо” романида урушга кетган фарзанди Ёлгорни ўйлаб, эрдан-кечга яна йиғлаб, изтироб ҳаққатган таъширини Асрорқул бовутинга янталади. Камшир

“юрагимга ҳеч нарса сирмайди” дейди. Асроркул эса дастлаб газетадан фронт орқасида меҳнат қилаётган ота-оналар шижоати ҳақидаги хабарни ўқиб беради, кейин кампир нутқида қўлланган “юрагимга ҳеч нарса сирмайди” иборасининг мазмунини ривожлантириб, “агитаторлик қилади”, “Шулар ҳам соғинишар дейман? Ё сенчалик соғинишмасмикин? Сенчалик соғинишади, лекин сенга ўхшаб соғинишмайди. Буларнинг юрагига ҳамма нарса сиради. Дуруст, сен самолёт ясолмайсан... лекин қиламан, десаңг, қўлингдан келади. Сенинг кўкрагингда ўт бор, соч шў ўрни, кўлу қуруқ баравэр ёнсан...” (А. Қаҳҳор. Хикоялар).

Ёки “Кўлчинор чироқлари” романида Ўрмонжон Сидиқжоннинг айрим хатти-ҳаракатларини танқид қилади. Шунда Сидиқжон “У вақтда мен янги бир оламга кирган эдим”, - деб жавоб беради. Ана шу жавобда қўлланган “янги оламга кирмоқ” иборасининг мазмунини ривожлантириб, Ўрмонжон метафорик контекстга айлантиради: “ - Тўғри: Бу оламга ҳамма ҳам янги кирган. Янги оламга кирган одамларнинг ҳаммаси оёғида эски оламнинг лойи билан кирган. Бирини кўп, бирини оз. Мана шу лой баъзан тойилтиради, баъзан йиқитади. Биз оёғимизни мана шу лойдан тозалашимиз керак. Қанча яхшироқ тозаласак, шунча илдамроқ юрамиз” (А. Қаҳҳор. Кўлчинор чироқлари).

Ибораларнинг кўп маънолиги ёки шаклдошидигига асосланиб каламбурлар яратилиши ўсули. Маълумки, лексик каламбурлар сўзнинг кўп маънолигига асосланади. Кўп маънолилиқка асосланган фразеологик каламбурлар эса тилда ҳамдан-кам учрайдиган ҳодисадир. Бунинг сабаби шундаки, тилда полисемантик бирликлар сўзлар орасида кўпчиликти ташкил этади, кўп маъноли фраземалар эса фразеологик системанинг 15 фоизини ўз ичига олади (132; 8-9). Бундан ташқари, масаланинг яна бир муҳим томони шунда кўринадики, кўп маъноли сўз структурасига ўша сўзнинг ўз маъноси ва ўша маъно асосида юзага келган кўчма маъно (маънолар) киради. Булар кўп маъноли сўзлар ёрдамида сўз ўйини, каламбурлар ҳосил қилиш учун замин

ҳозирлайди: “ - Ишлар қалай? - Қалай эмас, кумуш. Тилда бўлишига саз бор” (С. Аҳмад. Уфқ).

Фраземалар каламбурда ибораларнинг маъносидан кўра ички формаси актуаллашади. Кўп маъноли ибораларнинг бир неча маъноси бир контекстда реаллашуви, сўз ўйини вужудга келуви учун тилда имконият жиҳатда чегаралангандир.

Икки иборани тўқнаштириш усули. Кўпинча бир умумий компонентга эга бўлган икки, баъзан уч ибора тўқнашади. Бу приём контекстнинг таъсирчанлигини оширади, унга киноя, пичинг оттенкасини беради. Бунда ибора сатра ёки юмор ҳосил қилиш функциясини бажаради. Бундай ҳолат баъзан хандалар, кулги бурчаги рубрикаси остида бериладиган материалларда кўзга ташланади. Масалан: “ - Нега бунча бўрининг осилиб қолди? - Сессияда оёғимиз осмондан келди” (Ёш. л., 28.07.91).

Умумий компонентга эга бўлган икки ибора тўқнашганда, ўш. компонент актуализацияси содир бўлади, яъни бу компонентнинг ички формаси жонланади, баъзан унинг индифференциал маънода тушуниш амалга олади: “Азизхон Зирилтаманинг бошини осмонга етказиб турганда мен о. о. осми қилмай, деб жон-жаҳди билан ишга шўнғиб кетди” (С. Аҳмад. Уфқ).

Иборани эркин бирикмага зид қўллаш усули. Махсус мосланган контекстда ибора структурал жиҳатдан ўзга тенг келувчи эркин бирикма билан ўзаро зид қўйилади: “Кўнгли тоса, кўйлаги қирроққа ўхшайди” (Р. Файзий. Чўлга баҳор келди).

Маълумки, ҳар қандай матни қабул қилишнинг ўзига хос психологик-нутқий қонунияти мавжуд: агар икки гап таркибида бир хил талаффузга эга бўлган иккита сўз мавжуд бўлса, иккинчи сўз худди биринчи сўз сингари маънода тушунилади (82, 108-109). Тилда каламбур, сўз ўйинларининг вужудга келиши ана шу қонуниятга асосланади. Масалан, “Олтин девор” комедиясида эски девор тагидан кўзада тилла топиб олган Мўминнинг доктор билан диалоги ана шундай каламбурнинг ёрқин далилидир:

Доктор - Кўзингизни очинг.

Мўмин - А? Кўзангизни очинг, дейсизми? Кўза ҳам, олтин ҳам йўқ.

Доктор - Тилингизни кўрсатинг.

Мўмин - Тиллангизни кўрсатинг? Айтдим-ку, тиллани ўғирлашди (Э.

Воҳидов. Олтин девор).

Адабий тилда “терисига сомон тикмоқ” ибораси бўлиб, қаттиқ жазоламоқ маъносини билдиради (244, 165). Шўхратнинг “Олтин зангламас” романида Содиқ мактаб зоология кабинети учун калхат терисидан тулум ясаб беради. Мирсалим унинг бу ишини кўриб, тилёғламалик билан “калхатни бошлабсиз” дейди. Шундан кейин улар ўртасида диалог “терисига сомон тикмоқ” ибораси ва худди шундай эркин бирикмани зид қўллаш асосига қурилиб, енгил кулги уйғотади:

- Эрмагингиз шунақа бўлса, астойдил ҳаракат қилсангиз арслоннинг ҳам терисига сомон тикар экансиз-да, жуда бошлабсиз....

- Сомон тикиш кўлимиздан келади. - кулги билан жавоб қилди Содиқ (Шўхрат Олтин зангламас).

Фраземаинг у билан бир типли эркин сўз бирикмасининг ўзаро тўқнашуви ҳам ана шундай киноя, кулги ҳосил қилиши, шумингдек, сатирик восита бўлиб хизмат қилиши мумкин. Масалан:

Абдусалом - Отаси ўргилсин. Ўзумини енг, боғини суриштирманг.

Дилором - Нима қилай, ўзингиз менга ҳалол ўзум бериб ўргатгансиз (Э. Воҳидов. Олтин девор).

Ибора ва эркин бирикмани параллел қўлдан усули. Юқорида биз кўрган усуллар ибораларнинг семантикаси ва талаффузи асосига қурилган бўлиб, иборани икки томонлама тушунишга олиб келади. Иборатлар эркин бирикмалар билан уқошиб келиб, ўзаро синтактик муносабатга киришса ҳам икки планлилик вужудга келади.

Ибора индивидуал ижодий қўлланишида ўзи билан структурал жиҳатдан бир типли эркин бирикма билан уқошиқ бўлак сифатида синтактик муносабатга

киришиши мумкин. Ибораларнинг ана шундай “ноқонуний” қўлланиши ҳар доим китобхон диққатини ўзига қаратади. Масалан, “Халқ таълими вазирлиги мутасаддилари, унинг янги раҳбарияти медаллар ёмғирини бошлаб келаётган маорифимиз осмонидаги қора булутни тарқатиш чорасини кўрадилар, деган умиддамиз” (Ўзб. овози, 15.11.91).

Ибораларни антитеза асосида зид қўллаш усули. Таркибида иборалар бўлган антитезали қурилмалар ҳосил қилишнинг ўзбек тилида бир неча усули мавжудлиги кўзга ташланади.

- а) Антоним ибораларни қарама-қарши қўйиш усули. Икки зид маъноли фразема асосида антитезали қурилмалар тузиш нутқда унчалик кўп тарқалган ҳодиса эмас: “Шу билан директор уни ерга уриб, Замоналини кўкка кўтаргандай туюлди” (П. Қодиров. Қора кўзлар).

Иборалар иштирокида юқоридаги сингари қурилмаларнинг ҳамлигига сабаб тилимизда антоним иборалар миқдорининг ниҳоятда озлигидир. Проф. Ш.Раҳматуллаевнинг қайд қилишича, “антонимия барча фразеологик бирликларнинг тахминан икки фоизига хос ҳодиса” (132, 208). Р.Шукуровнинг асарини сўнгида келтирилган “фразеологик антонимлар кўрсаткичи” бор-йўғи 31 иборани ўз ичига олган (193, 143), ҳолос. Масалан, “бошини ерга эгмоқ” ибораси билан “бошини кўтармоқ” ибораси қарама-қарши маъноларни ифodalайди. компонент таркиби жиҳатдан қисман ўхшашликка эга, иккаласининг таркибида ҳам соматизм (“бош”) мавжуд. Ана шу икки иборанинг “Уфқ” трилогиясида ўзаро зид қўлланиши контекстнинг таъсирчанлигини оширган: “Яқин орада овозасани эътиб қоларсизлар. Қинилоқнинг бошини ерга эгди эмиш, бошини кўтарди, дегин” (С. Аҳмад. Уфқ). Худди шунингдек, “Қора кўзлар” романида антоним ибораларни зид қўллаш орқали чорвадорлар кенгашида қатълашаётган илғор чўпон Аваз Қамбаровнинг ўз фаолияти ҳақида газетада босилган ёлғон хабар, қўшиб ёзишларни кўрганнан кейинги ҳолатни ахс олган: “Боягина ўзидан-ўзи фахрланиб, осмонда учиб

юрган Аваз энди ер ёрилса киргүдөк бўлади, танишларидан ўзини олиб қочади" (П. Қодиров. Қора кўзлар).

б) Контекстуал фразеологик антонимларни зид қўйиш усули. Зид маъноли "очик" ва "ёпиқ" сўзлари ишгиросида ҳосил қилинган контекстуал антоним иборалар ўз ички формаларини жонлантириб, икки шанди тушунтириш учун имконият ҳозирланди: "Жумҳурият, вилоят ва шаҳар раҳбарлари узоқ вақт давом этган ёпиқ эшиклар сиёсатидан воз кечиб, чет эллар билан очик ҳамкорлик йўлига ўтиб олганликларини астойдил маъқуллаймав" (Л.Йўли, 9.08.91).

Агар ана шундай зид қўллашда иборалардан бири реал бўлмаган образга эга бўлса, иборалар худди эркин бирикмалардек тасаввур уйғотиш мумкин: "Содиқ қанча ёпиб қуймасин, унинг иғнаси сиёқ ипи узун эди" (Шухрат. Олтин зангламас); "Сен тутгансан қўлингга чўрок, Мен қўйганман йўлингга тузок" (Э. Воҳидов. Садоқатнома).

в) Иборани унинг бирор компонентига антоним бўлган сўз билан тўқнаштириш усули. Бу ҳам муҳим услубий воситалардан бири саналади: "Қаландаров, ҳақиқатан, танқидчиларнинг бошини қашлаб туриб, қорнига мўшлamoқчи, ҳатто, "яқинда биз ҳам у ерга бригада юборамиз, ўшанда гаплашамиз" демоқчи эди" (А. Қалҳор. Сиччалак).

Баъзан ибора компонентига зид қўйиш учун контекстуал антонимдан фойдаланилади: "Тантибойваччанинг кўзида ҳар бир хотин унинг нафси, ҳирси учун яратилган чиройли мева эди... Чунки у дул кучи билан қаттиқ маст эди. Маст учун гулзор билан шўразор барабар, янчиб ўтаверади" (Ойбек. Қутлуг қон). Келтирилган мисолда "гулзор" ва "шўразор" сўзлари контекстуал жиҳатдан антоним тушунчаларини ифодалаб, уларнинг ибора таркибига киритилиши бойлиқ кучидан керилётган кишининг аниқ характеристикасини бериш учун хизмат қилимоқда.

Иборани антоним сўз билан тўқнаштириш баъзан яширин тус олади, яъни бир қарашда бундай тўқнашув китобхонга унчалик сезилмайди.

Ибораларнинг услубий жиҳатдан қўлланишига оид юқорида билдирилган фикрлардан шундай хулосаларга келиш мумкин.

Ўзбек тилида ўзгаришга учраш имкониятлари жиҳатдан иборалар бир хил даврга эга эмас. Иборанинг янгиланиш, сўз ўйини учун асос бўлиш имконияти билан унинг семантик тили ўртасида муайян боғланиш бор. Бу жиҳатдан қараганда ички формасининг жозибадорлиги билан ажралиб турувчи фраземаларнинг имконияти бир муача кенгроқ. Бундай иборалар эркин бирикмаларни қайта тушуниш асосида ҳосил бўлгани учун семантик ёки структурал ўзгаришларга анча мойилроқ бўлади.

Аналитик ва ярим аналитик маъноли ибораларнинг “ёшариши” бироз чекланган (“жон талвасасида”, “қуруқ қўл билан” каби). Иборанинг “янгиланиши” у ёки бу стилистик усул билан ҳам боғлиқдир. Масалан, ибора компонентини бошқа сўзи билан муайян мақсадда алмаштириш ички формаси жозибадор иборалар (“игнанинг устида тургандай” каби) ва мотивлашмаган (“маймун смайди”, “ит ҳам қарамайди” кабилар) учун характерлидир. Худди шундай ҳолат ибора ички формасини диалогларда икки хил тушуниш, ибора асосида ҳосил қилинган метафорик контекстни кенгайтириш усулларига ҳам ҳосидир.

Бир маъноли иборалар ҳам, полисемантик иборалар ҳам сўз ўйини учун асос бўла олади. Кўп маъноли ибораларнинг энг дастлабки маъноси сўз ўйинида кўпроқ иштирок этади (“думини ушлатмаслик”, “думини ликилатмок”, “думи хуржунда” кабилар).

Ибораларнинг барча семантик-грамматик типлари ўз форма ва мазмунининг ўзгариши жиҳатидан бир хил эмас. Кўпроқ феъл фразеологизмлар учун шундай хусусият характерли. От, сифат, айниқса, равиш ибораларда эса бундай ўзгаришлар даражаси анча кам. Иборани окказионал, трансформацияга учраган шаклларда қўллашнинг психологик асоси тағбилим (пресуппозиция) дир (бу ҳақда қarang: 122, 56-61; 104, 28-31; 118, 42-45 ва бошқалар). Тағ билим сўзловчи ёки тингловчи иборанинг лисоний шаклини, маъноларини, ибора

таркибидаги сўз-компонентларнинг маъносини олдиндан билиши, сезишига асосланади. Оқказионал трансформацияга учраган ижодий қўлланишдаги иборани унинг лисоний кўриниши билан матн таҳлили жараёнида қиёслаб биз ибора ифодалайдиган қўшимча маъно ва услубий информацияни ҳис қиламиз.

Тўғри, ҳозирги ўзбек ёзувчилари, шоирлари иборани оқказионал трансформацияга учраган формада қўллаш усулларидан фойдаланишга турлича ёндашдилар. Баъзан бадиий ва публицистик нутқда ноўрин қўлланган сўз ўйинларига дуч келамиз. Масалан: “Қиз зоти тушовсиз эчкидай тап. Ётга фидибгар бир тутам ўт кўрсатиб баҳ-бахласа, орқаидан йўргалаб қолади. Темиржон кули. - Юлдуз эчкимиди, ойижон?” (Ж.Абдуллаҳониев, Борса-келмас). Ёзувчи Ж.Абдуллаҳониевнинг “Борса-келмас” романидан келтирилган бу сўз ўйинида инсонини (қиз болани) эчкига қиёслаш, уни бир тутам ўт кўрсатиб, кетаверади, дейиш мантиқий жиҳатдан асосли эмас. Шунингдек, иборани “ёшартириш” усуллари баъзан бир типли, шаблон тус олади, бир иборанинг ўзгариши у ёки бу ёзувчида айнан такрорланади. Аммо бадиий ва публицистик нутқда фраземалар асосан маҳорат кавити бўлиб хизмат қилади, ёзувчилар, шоирлар, публицистлар бу нодир тил бойлигига ижодий ёндошишнинг ажойиб намуналарини яратишга интиломқдалар.

ФРАЗЕМАНИНГ АДАБИЙ ТИЛ НОРМАСИГА МУНОСАБАТИ

Маълумки, тил камнатида энг муҳим алоқа воситаси бўлиши учун, ўз функцияларини оқилона бажариш учун энг аввало нормаланган бўлиши керак, чунки нормативлик хусусияти миллий адабий тилнинг марказий ва энг муҳим белгисидир. Норма бир вақтнинг ўзида ҳам лингвистик, ҳам ижтимоий-тарихий категория саналади (231, 337-338). Чинакам маънода нормативликка эришган адабий нормалари шаклланган тилгина ўзининг умуммиллий доираларини коммуникатив вазибаларини тўлиқ амалга ошира олади (25, 23). Лисоний сатҳлар билан боғлиқ ҳолда адабий тилнинг фонетик, орфографик, графика, акцентологик, морфологик, луғавий, синтактик, сўз ислоши, семантик синтагма нормалари ажратилади (25, 75-83; 102, 18-25).

Фразеологияни тилшуносликнинг мустақил соҳаси деб тан олиш, иборани тилнинг лексик-семантик ва синтактик сатҳларидан фарқ қилувчи алоҳида сатҳига хос бирлик дейиш ўз-ўзидан фразеологик нормани ҳам адабий тилнинг бошқа нормалари қаторида ҳисобга олишни тақозо этади. Бу норма фраземаларнинг нутқда функциялашувини тартибга солади, уларнинг қўлланишини давр, шароит, муҳит ва контекст билан мувофиқлаштиради.

Фразеологик норма тушунчаси доирасига ибораларни тўғри танлаш, унинг хусусиятларидан келиб чиқиб қўлланиш самарадорлигини белгилаш кабилар кирди.

Бу ўринда шуни айтиш лозимки, адабий тил нормалари ҳақида сўз юритилганда яқин вақтларгача фразеологик норма масаласи тилга ҳам олинмасди. Рус тилшунослигида бу масала А.М.Бабкин, А.И.Молотков, В.П.Жуков, В.Г.Костомаров, Б.С.Шварцкопф, Л.И.Скворцов каби олимларнинг асарларида ўрганилган. Бу ўринда айниқса Б.С.Шварцкопфнинг ишларини алоҳида таъкидлаш зарур (125, 50-57; 184, 171-178; 96, 182-205 ва бошқалар). Ўзбек тилшунослигида эса фразеологик норма масаласи А.Маматовнинг тадқиқотида кенг планда ўрганилди. Олим ўз ишида нормадан ҳар қандай четга чиқишларни фраземаларнинг нормал бўлмаган қўлланиши, деб ҳисоблайди ҳамда бадий нутқ услубида учрайдиган фразеологик норма бузилишларини уч типга ажратади: 1) фраземалар маъносининг бузилиши; 2) фраземаларнинг ноўрин бирикиши натижасида содир бўлган бузилишлар; 3) фраземалар шаклининг ҳар хил усулдаги бузилишлари (102, 224).

Умуман олганда, ҳар бир фразема тил амалиёти билан боғлиқ ҳолда компонент таркиби, бир ёки бир неча маъно, структурал қурилиш, гапда сўзлар билан лексик-грамматик жиҳатдан бирикувчанлик хусусиятига эгадир. Айрим ибораларда қолдиқ ҳолга келиб қолган компонентлар мавжуд бўлса (“ақли бовар қилмайди”, “бир нуқоти кам”, “кўзини шамғалат қилиб”, “анқога шафе” кабилар), бошқа бир гуруҳ иборалар ўзига хос талаффуз хусусияти (дарди бедаво, “юзи шувут”, “қўлини шоп қилмоқ”, “бировнинг шилтасига тоймоқ”),

имло нормаси (“ишдан-игнасигача”, “худо урди-кетди”, “худо(й)га топширмақ”, “арпангизни хом ўрдимми”) ва пунктуацион (“юраги “шув” этиб кетди”, “чумчуқ” “ширр” этса, юраги “ширр” этади”) хусусиятлари билан ажралиб туради.

Фраземаларнинг тил бирлиги сифатида мураккаблиги, унинг маъно яхлитлиги билан алоҳида шакланган формаси ўртасидаги зиддиятлар, номослик, иборадаги актуал ва этимологик маънолар номувофиқлиги уларни нутқ жараёнида қўллашни қийинлаштиради. Бу эса ўз навбатида фраземаларни нутқда қўллаш нормаларини пухта эгаллашни тақозо этади. Адабий тил нормаси, жумладан, фразеологик норма ҳам ўша ижтимоий тарихий ҳодисанинг энг мувофиқ хусусиятини ўзига акс эттиради (120, 219). Масалан, ўзбек тилида араб ва лотин тилларидан ўзлашган “дақёнус” сўзи бўлиб, якка ҳолда қўлланмайди, бу сўз “дақёнусдан қолган”, “дақёнусни кўрган” иборалари таркибидагина сақланиб қолган. Луғатларда бу сўз “дақёнус// дақянус” (242, 116), “дақёнус” (236, 83), “дақёнус // дақянус // даққиюнус” (243, 215-216) сингари вариантларда қайд қилинган. Ҳозирги ўзбек адабий тили нормалари нуқтан назаридан бу сўз имлосини яхлит системага солиш зарур. Бундай ишнинг амалга оширилиши ўз навбатида “дақёнусдан қолган”, “дақёнусни кўрган” иборалари имлосидаги чалкашликка барҳам беради.

Адабий тил, айниқса, унинг луғат состави ва фразеологик системаси тўхтовсиз тараққиётида, ўсиш ва ривожланишда бўлади, чунки “жамиятда бўладиган нарса-ҳодисалар улар учун тилда махсус атамалар бўлишини тақозо этади. Ана шундай объектив сабаблар асосида тилда янги-янги сўз (лексема) лар пайдо бўлади, луғат таркиби бойиб боради” (145, 125).

Масалан, А.Шомақсудовнинг кузатишларидан (189; 188) маълум бўладикки, XIX асрда чойхоналарда чойхўр олдига чой билан бирга арча ёғочидан ингичка чўп - тиш кавлагич ҳам қўйиб кетиш одати бўлган. шу асосида ўша даврда “арча қўймоқ” ибораси вужудга келган. Муқимий ўз

сатираларидан бирида “Кийик” лақабли шахсни ҳажв қилишда шу иборадан фойдаланган:

Чойхўрига бу чиқим ортиқча қўйгай арча ҳам,

Ё Муқимий отоси бир тухми кўкнорни Кийик.

Ёки: ўтмишда рўза кунлари бўладиган тунги бозор - бозоршабларда бир фонус кўрсатиларди: у айланиб турар ва фонуснинг ёнига ёпиштирилган ранг-баранг қоғозларда турли-туман ҳайвонлар ва бошқа нарсаларнинг шакллари кўринар эди. Буни халқ ўша вақтда “фонуси хаёл қилмоқ” ибораси билан ифодаларди. Муқимий ҳам ўз асарларидан бирида бу иборадан фойдаланган:

Чарх остида букудди, бўлди қаддим чун хилол,

Заъфидин халқи қилурлар соя янглиг поймол,

Ҳасрати шамъи жамоли қилди фонуси хаёл.

Муқимийнинг “Танобчилар” сатирасида қўлланган “қирқига бир қозон бермоқ” иборасининг ҳам ўз тарихи бор:

Гарчики мен олиму шайхи замон,

Қирқингиза эмди берай бир қозон (Муқимий, Танобчилар)

Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, 1857-1858 йилларда Валихонтура Қашқарда ҳукмронлик қилиб, халқ бошига оғир солиқлар солади, ҳатто хонадонлардаги қозон, қумғон каби темир асбобларини тўплаб, қурол-аслаҳалар ясатишда фойдаланган. Ана шу асосда ўша давр халқ оғзаки нутқида “Ўй ўйга бир қозон қолди” сингари ҳикоятлар пайдо бўлган. Муқимий ана шулар асосида “қирқига бир қозон бермоқ” иборасини ҳосил қилган ва бу билан танобчиларнинг Валихонтурадан ҳам ўта кетган зolim эканини таъкидлаган.

Ҳозирги ўзбек адабий тили фразеологик системасида “арча қўймоқ”, “фонуси хаёл қилмоқ”, “қирқига бир қозон бермоқ” каби иборалар қўлланмайди. Уларнинг ўрнини “номери ўтмайди”, “кун тартибига қўймоқ”, “ёлкамизга офтобнинг текканлиги рост бўлсан”, “ошқоралик даръазасини қиз қилмоқ”, “оқ ароднинг қора ишлари”, “қолдубозликка чек қўймоқ”, “сиртмиз

бутув, ичимиз тутун” сингари, фраземалар сўзлашуви нутқи ва матбуот дошқозонида қайнаб тўпланди ва адабий тилдан мустақкам ўриш ола бошлади. Масалан, 70-80 йилларда жамиятимизда “ясама қаҳрамонлар” яратиш, орден ва медаллар улашиш сиёсатининг танқиди оддийгина қилиб “юлдузбозлик а чек қўймоқ” ибораси ёрдамида ифодаланган: “... мантиқан асоссиз юлдузбозликка чек қўйиб, сохта қаҳрамонлар ясапга... ҳам барҳам бериш керак” (Ёш л, 4.10.91). Худди шунингдек “ошкоралик дарвозасининг бир табақаси қия очилган” ибораси ҳам давр руқи билан боғлиқ ҳолда юзага келган фразеологик неологизмдир: “Ошкоралик дарвозасининг бир табақаси қия очилган ушбу кунларда қатагон йилларининг қурбонлари тўғрисидаги ҳақиқат аста-секин юзага чиқмоқда” (Фан ва турмуш, 1991, 1-сон, 12-бет).

Бадний адабиётда, матбуот саҳифаларида баъзан фраземалардан замонга, тарихий даврга мос ҳолда фойдаланг олмаслик, яъни фразеологик анахронизм ҳодисаси кўзга ташланади. Масалан, “Шарқ юлдузи” журналида “Бобурнома” нинг 460 йиллигига бағишланган “Мукамал нашр йўлида” номли мақола эълон қилинган эди. Мақола муаллифи Н.Отажонов ёзди: “... чунки Хумоюн Савбалдан қайтиб келганида, подшоҳ ҳазратларининг касали оғирлашиб, уч кундан кейин ўткинчи дунёдан абадий дунёга кўчган эдилар” (Шарқ юлдузи, 1990, 10-сон, 144-бет). Бу ўринда олим инглиз таржумони Л.У.Кингнинг “Бобурнома” га тўлдиришларини ўзбек тилига ўтирар экан, “ўткинчи дунёдан абадий дунёга кўчган эдилар” деган иборани қўллаган. Бизнингча, “вафот этмоқ” маъносидagi бу ибора ўша давр адабий тил нормасига мувофиқ эмас. Аследа “Бобурнома” нинг ўз матнидан келиб чиқиб, “дунёга фониини видоь қилмоқ”, “оламдин бормоқ”, “тангри раҳматига бормоқ”, “дорилфанодан дорудбақорга ривжат этмоқ”, “фоний дунёдан боқий дунёга ўтмоқ” каби тарихий иборалардан бири танланганли лозим эди.

Бундай мисоллар шундан далолат берадики, тил нормаси, жумладан, фразеологик норма ҳам тарихий ўзгарувчан категориядир.

Фразеологик норманинг динамик характери яна қуйидаги мисоллар ёрдамида изоҳлаш мумкин. Масалан, Ҳозирги адабий тилда “ҳадеб гапиравермоқ, вайсамоқ, жаврамоқ” маъноларини ифодаловчи “жағ урмоқ” ибораси фаол қўлланишдадир (243, 275). Алишер Навоий асарларида эса бу ибора “занах урмоқ” вариантга эга бўлган:

Хатинг сипоҳи чу чиқти нечукки мўру малах,

Демаки, қочмасун арбоби ишку урма занах (А.Навоий. Ҳазойин-ул маоний).

Бу ўринда “занах” сўзи “ияк, сақоқ, жағ” маъноларини билдиради (221, 616). Ёки “ҳозирги адабий тилда “ниҳоятда кўрқди” маъносини ифодалаш учун “ўтакаси ёрилди” иборасидан кенг фойдаланилади (244, 517): “Бир куни уйда ўйнаб ўлтириб эмаклаб бориб наманнинг тагини очган эдим, “лоп” этуб бир ажина чиқуб қолмасунми, ўтакам ёрилуб биғиллаб йиқилдим” (А.Қодирий. Қичик асарлар); “Бу идора район марказидаги икки қаватли гиштин бинога жойлашган бўлиб, илгари фавқулодда Комиссия (ЧК) деб аталар, унинг номини эшитибок инкилоб душманларининг ўтакаси ёрилар эди” (Х.Фулом. Мангулик).

Алишер Навоий асарларида эса бу соматик ибора “заҳраси ёрилмоқ” шаклида қўлланган:

Ушбу ҳижрон кечаси туш кўрсам эрди ногаҳон,

Ўлгай эрдим ваҳмдин, албатта, заҳрам ёрилиб (А. Навоий. Фаройиб ус-сигар).

Умуман, фраземалар таҳлилида, тил ходисаларини баҳолашда тарихийлик принципига амал қилиш зарур. Масалан, ишнинг олдинги бобларидан бирида “зиммага олмоқ” ибораси ҳозирги ўзбек адабий тилида, айниқса, унинг бадиий ва публицистик услубларда фаол қўлланиш даражасига эга эканлиги ҳақида фикр юритилган эди. Бу иборанинг архаик “уддага олмоқ // ухдага олмоқ” вариантлари ҳам бор. Абдулла Қодирий “Ўтган кунлар” романида иборанинг “ухдага олмоқ” вариантдан фойдаланган: - Хукм мажлисида бўлмаслигимни

ухдангизга олмайсизми? - Ухдага олмоқ қийин, - деб бош чайқади кўрбоши.... (А.Қодирий. Ўтган кунлар). Иборанинг бундай вариантлари ўша давр ўзбек адабий тили учун норма эди.

Худди шунингдек, сўзлашув услубига хосланган “кўрпага қараб оёқ узатмоқ” иборасининг таркибидаги “оёқ” сўз-компонентининг эски, китобий синоними “пой” сўзидир (243, 595). Шу нуқтага назардан Муқимийнинг “Гап тўғрисида гап” сатирасида “кўрпага қараб пой узатмоқ” иборасининг қўлланиши ўша давр ўзбек бадий нутқ услуби учун норма эди:

• Ҳар кишиким кўрпага пой узатмайдур қараб,

Сал вақт ўтмаски кўзлар жониби шому халаб (Муқимий. Асарлар).

Ҳозирги адабий тилда эса бу ибора норматив жиҳатдан “кўрпага қараб оёқ узатмоқ” шаклида қўлланади (232, 165; 243, 421).

Ёки ўзбек тилида “игна” ва “нина” сўзлари ўзаро вариантдош саналади. (359, 67). Шу билан боғлиқ ҳолда, “аччик қаттиқ тегадиган гап гапирмоқ” маъносини билдирувчи “игна санчмоқ, игна тикмоқ” иборалари қўлланади (424, 313). Бу ибораларнинг китобий варианты “нина санчмоқ”, “нина тикмоқ” асримизнинг 20-йиллари китобий услуби учун норма бўлган. Шунинг учун “нина тикмоқ” иборасининг Қумуш нутқи таркибида қўллангани ҳозирги давр нуқтага назаридан норматив эмас, лекин бу қўлланишни ўша давр мезони асосида баҳолашимиз лозим: “ - Тавба, - деб кулди Қумуш, - ўзингдек фаҳмлайсан деб яна узиб улайсиз, сен кўркмасанг ҳам бўлади деб тагин нина тақасиз....” (А.Қодирий. Ўтган кунлар).

Фразеологик норманинг ўзгарувчанлигини, ўз ҳажмини кенгайтириш ҳолларини яна куйидаги ўринларда кузатиш мумкин. Ибора образлилигининг таянч манбаси унутилгач, ўша иборанинг янги варианты юзага келади. Айрим фраземалар таркибидаги сон компонент бошқа сон билан алмашади, бу эса иборанинг мазмунига унчалик жиддий таъсир этмайди, иборанинг қўлланиш нормаси унчалик бузилмайди. Масалан, адабий тилда “бири икки бўлди - бири икки бўлмайди” иборалари мавжуд (243, 117). Чўлпоннинг “Кеча ва кундуз”

романида бу ибора “бири беш бўлди” формасида қўйланган: “Ўзига яраша давлати, савдо-сотиги бор одамларни жин ҳам ургани йўқку-я, қайта, молларнинг нархи ошиб, бири беш бўлди” (Чўпон. Кеча ва кундуз).

Ёки “обрўйи бир пул бўлди” ва “обрўйи уч пул бўлди” иборалари гарчи таркибидаги сон-компонентларга кўра фарқланса-да, мазмунан бяр-бирсига тенг келади (243, 517): “ - Тўлан, бу юришимизда зириллематикларнинг обрўйсини уч пул қилиб кўямиз” (С.Аҳмад. Уфқ).

Аввал айтганимиздек, норма тилда объектив мавжуд ходиса, у тилнинг, тил элементларининг нутқ жараёнида реаллашувидир. Адабий тил нормаси унинг кодификацияси билан узвий боғлиқдир. Бу ҳақда тилшунос олим В.А.Ицкович ёзади: “Имплицит тарзда норма намуна сифатида бўлади... Тилдан фойдаланувчиларнинг кўз олдига вужудга келган норма эксплицит тарзда кодификацияланган бўлади, яъни грамматик қўлланималар ва луғатлар муаллифларининг тил нормаси ҳақидаги фикрларини у ёки бу даражада акс эттиради, аммо объектив нормага адекват бўлмайди” (71, 13). Бундан келиб чиқадиган хулоса шуки, адабий тил қанчалик силлиқланган, ундаги ифода воситалари семантик ва услубий жиҳатдан қанчалик фарқланган бўлса, адабий тилнинг нормаси ва бу норма кодификацияси шунчалик жиддий ва мустаҳкам бўлади (102, 74-75).

Демак, адабий тил нормаси норматив грамматикаларда, справочник ва луғатларда кодификацияланади. Иборалар масаласига келганда шуни айтиш керакки, улар норматив жиҳатдан луғатларда, кенг характеристикага эга бўлишлари лозим, чунки луғатларнинг асосий вазифаси нутқ маданиятини ўстириш воситаси бўлишидир.

Ўзбек фразеологияси икки жилдлик “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”(1981)да ва бир жилдлик “Ўзбекча-русча луғат”(1988)да бир мунча гўлароқ акс этган. Лекин бу луғатларга Ўзбек тилидаги барча иборалар киритилган, деб бўлмайди. Шунингдек, мазкур луғатларда ҳамда бошқа фразеологик манбаларда тилмиздаги фраземалар адабий тил нормаси

жиҳатидан етарли кодификацияга эга бўлди, дейиш қийин. Луғатшунослар у ёки бу ибора вариантыни эталон, норма сифатида танлашда ҳар доим ҳам нутқий тажрибага, таниқли сўз санъаткорларининг асарларига таяниб иш кўрмаганлар. Масалан, адабий тилда “ноғорасига ўйнамоқ” ибораси бўлиб(232,183), унинг “чирмандасига // чилдирмасига ўйнамоқ” вариантлари қаби бор. Бу иборани изоҳлашда “Изоҳли луғат” да унинг кейинги икки варианты қайд қилинмаган, “чилдирма” (244, 367), “чирманда” (244, 372) сўзлари изоҳида ҳам бу ибора вариантлари келтирилмаган, ибора компоненти бўлмаган, унинг синтактик қуршовини кўрсатувчи “бировнинг” сўзи қавс ичида бўлса-да, ибора билан бирга келтирилган. Бу эса “Изоҳли луғат” ни норматив луғат деб, унга таяниб иш тутган кейинги луғатларда ибора компонентини нотўғри белгилаш ҳолларига олиб келган. Масалан, М.Содиқова луғатида “ноғорасига ўйнамоқ” иборасининг таянч, норматив формаси “бировнинг ноғорасига (ёки чилдирмасига) ўйнамоқ” тарзида кўрсатилган (236, 45).

Ёки “шарти кетиб, парти қолган” иборасининг маъносини изоҳлашда “Қизил Ўзбекистон” газетасидан олинган мисолдан фойдаланилган (244, 400). Ваҳоланки, бу ибора маъноси “Ўтган кунлар” романида жуда яхши очилган: “Кўримсиз, чирк босиб қорайган, жуда кўп хизмат қилиб кексайган, очиб-ёпганда анвойи - турян доду фарёд қиладиган, бунда саналган сифатларини бир ерга жамлаб натижа чиқарганда “шарти кетиб, парти қолган” бир дарбозанинг остонасидан уч-тўрт қадам ичкарига кирилса, Бухоро зиндонларидан бирини ҳис этилур ва қоронғу йўлакнинг ниҳоятдаги ёруғликка томон ошқиқилур” (А.Қодирий. Ўтган кунлар).

Адабий тилда сўзлашув услубига хосланган “қитиқ патини юлмоқ” ибораси мавжуд (243, 578). Бу ибора таркибидаги “пат” сўзи маъно жиҳатдан “пар” га яқин, бундай яқинлик луғатда ҳам таъкидланган (243, 571). Шундан келиб чиқиб, “қитиқ патини юлмоқ” ибораси баъзан бадий нутқ услубида “қитиқ парини юлмоқ” формасида қўлланади, бундай ўзгариш адабий тил нормасига зид бўлмагани учун, ўқувчи уни табиийдек қабул қилади: “Эш

полвонни ўртага солгани Азизхоннинг китик парини юлгандек бўлганди" (С.Аҳмад. Уфқ). Лекин "пар" сўзига изоҳ беришда "Изоҳли луғат" да "китик парини юлмоқ" ибораси ҳам мавжудлиги қайд этилмаган. Ш.Раҳматуллаев луғатида бу ибораларга маъно жиҳатдан яқин булган "китигига тегмоқ", "китик парига тегмоқ" фраземалари булгани холда (232,348), юқорида қайд этилган "китик парини юлмоқ", "китик патини юлмоқ" иборалари уз аксини топмаган.

Нормани кодификациялашда айрим фраземалар нутқда икки ва ундан ортиқ мустақил вариабтларда қўлланилишини ҳам ҳисобга олиш зарур. Масалан, "Изоҳли луғат" да "оёғига болта урмоқ", "илдизига болта урмоқ", "томирига болта урмоқ", "тагига болта урмоқ" иборалари ўзаро вариантдош деб талқин қилинган (243, 129). Келтирилган иборалардан "томирига // тагига болта урмоқ" формалари, бизнингча, мустақил иборалар сифатида жойлаштирилиши лозим эди. Ш.Раҳматуллаев луғатида эса бу иборалардан фақат "оёғига болта урмоқ" мавжуд, қолган иборалар умуман ҳисобга олинмаган (232,188-189). Шунингдек, "тинкасини қуритмоқ" ва "тинкага тегмоқ" иборалари орасига "айн" (айнан) ҳаволаси қўйилган (244, 180). Кейинги ибора маъно жиҳатдан "тинкасини қуритмоқ" иборасига яқин эмас. "Изоҳли луғат" да "тинкасини қуритмоқ" иборасининг унга жуда яқин, сўзлашув услубига хосланган "тинкамадорини қуритмоқ", "энка-тинкасини қуритмоқ" иборалари эса негадир инобатга олинмаган. Кўринадики, фразеографик амалиётда иборанинг ички формаси, шубҳасиз, ҳисобга олиниши керак. Акс ҳолда, юқоридаги сингари хатолар, адабий тил нормасидан чекиниш ҳоллари ўз-ўзидан келиб чиқади. Аввал таъкидлаганимиздек, Ш.Раҳматуллаев луғатида ҳам, "Изоҳли луғат" да ҳам ибораларга беришда изчил услубий ҳаволалар қўйилмаган.

Шу ўринда яна бир фразеографик характердаги мулоҳазани айтмоқчимиз. "Изоҳли луғат" да "жир" сўзн келтирилиб, "русча, сўзлашув тилига хос" ҳаволалари қўйилган (243, 282). Бу сўз аслида туркийча бўлиб, Махмуд Қошғарийнинг луғатида ҳам қайд қилинган (138, 111). "Жир битди", "жири дўқ", "жири бор" каби иборалар таркибиде бу сўзнинг қўлланилиши ҳам унинг

жуда қадимий эканлигидан далолат беради. Демак, келгусида мавжуд лугатларимиз тарихий-этнографик жиҳатдан ҳам чуқур қайта кўриб чиқилиши зарур.

Шундай қилиб, ибораларнинг услубий жиҳатдан асосли нормадан индивидуал-автор чекинишларини фразеологик норманинг асоссиз бузилишларидан фарқлаш лозим. Масалан, айнан бир иборанинг қуйидаги матнларда қўлланилишини қиёслаб кўрайлик: “Ошиб тушишнинг сира ўнқови йўқ, бу ишқални кўрган Қаландарнинг тарбуси қўлтиғидан тушиб, ” беш оқтани қайтариш увал-ку? деди” (А.Қодирий. Ўтган кунлар); “Ичидан “ҳап сеними” деб Исроил раис кабинетидан чиқди-ю, қўлтиғидан тарвузи тушди” (Э.Самандар. Дарёсини йўқотган қирғоқ); “Бир вақтлар биз ҳам у билан ҳудди сизга ўхшаб дўст бўлиб, тарвүзимиз ёрилган” (Т. Мурод. Қўшиқ); “Дастлабки танланган калит биланоқ сейф очилиб кетди. Бироқ шу заҳоти қўлидан тарвузи тушиб, турган ерида донг қотиб қолди” (Ж. Абдуллахонов. Сунқасд); “У қайтди-ю, кулбасидан қайтиб чиқмади, не сир? Тарвүзимиз тушиб қўлдан Тарқалишдик бирма-бир” (Шовли меҳнат, 12.11.63).

Келтирилган беш мисолда ҳам умумтил ибораси “тарвузи қўлтиғидан тушмоқ” структурал-грамматик ўзгаришларга учраган. Абдулла Қодирий персонаж нутқини индивидуаллаштириш мақсадида “тарвуз” сўзининг “тарбус” фонетик варианты (192, 75) дан фойдаланган. Эркин Самандар асарида эса ибора компонентларининг жойлашиш ўрни алмашган, лекин бундай алмашинув услубий жиҳатдан самарали натижа бермаган. Тоғай Мурод асарида ибора компонентлари қисқарувга учраган, охириги компонент бошқа феъл (“ёрилган”) билан алмаштирилган. Аммо бу ўзгаришлар ҳам ёзувчи гоъвий-эстетик ниятига хизмат қилмайди. Охириги икки мисолда “қўлтиқ” сўз-компонентининг “қўл” билан алмаштирилишини ҳам ижобий ҳолат, деб бўлмайди. Демак, “тарвузи қўлтиғидан тушмоқ” умумтил иборасининг фразеологик нормадан чекиниши фақат биринчи мисолда ўзини оқлаган, холос.

Фраземанинг у ёки бу хусусиятини асоссиз равишда бузиш, ундан чекиниш фразеологик нуқсонга олиб келади. Фразеологик нуқсон эса лисоний, нутқий нуқсон тушунчасига тенгдир, чунки ҳар қандай нутқий хато нормани билмаслик ёки уни ёмон билиш оқибатидир (111, 200).

Фразеологик нуқсонлар оғзаки ва ёзма нутқда тез-тез кўзга ташланиб турувчи ҳодисасидир, уларни ўрганиш нутқ маданияти учун курашда муҳим роль ўйнайди. Оғзаки нутқда ва матбуот саҳифаларида, айрим бадний асарларда у-райдиган хилма-хил нуқсонларни академик Л.В.Шчерба ўз вақтида “инкор ёки салбий тил материали” деб атаган эди. Уларни ўрганиш, содир бўлиш сабаблари ва механизмларни аниқлаш назарий ҳамда амалий аҳамият касб этади. Л.В.Шчербанинг таъкидлашича, бизнинг нутқий фаолиятимиз нуқтаи назаридан қаралса, нутқимиздаги хатолар жуда сезиларли даражада эканлиги ҳеч кимда шубҳа туғдирмайди, ана шу хатолар нутқ жараёнининг механизмларини очиб беради, шунингдек, улар тилдаги тарихий ўзгаришларнинг сабабларини тушуниш учун калит вазифасини бажаради. Ҳақиқий тилшунос-назарийчи учун нутқдаги хатолар энг қимматли материалдир. Усталик билан тўпланган ва керак, зарур таҳлиллар билан таъминланган бу салбий материал норматив дугатлар учун жуда фойдали бўлиши мумкин (195, 288).

Фразеологик норманинг кенг тарқалган бузилиш ҳолларига семантик характердаги нуқсонлар, фраземанинг бирикувчанлиги, фразема формасининг турли хил бузилишлари, фразеологик нормадан акцентологик, орфографик, пунктуацион чекинишлар, услубий хилма-хиллик кабилар киради.

1. Семантик характердаги нуқсонлар. Бундай нормадан чекиниш ҳоллари асосан ибораларнинг қўлланиш доирасини, матвни ноўрин ўзгартириш билан боғлиқ. Масалан, адабий тилда “сиқиб сувини ичмоқ”, “сиқса сув чиқмайди” иборалари шахсларга нисбатан қўлланади, уларнинг хатти-харакатини баҳолаш учун хизмат қилади. Шуҳратнинг “Олтиқ зангламас” романида бу ибора жонсиз нарса - дарс жадвалига нисбатан қўлланган, лекин бундай қўлланиш

муваффақиятли чиқмаган: “Эртаси тонг қоронғисидан бошлаб сикса сув чиқмайдиған пишиқ қилиб тузилган жадвал билан машғулот бошланди” (Шухрат. Олтин заңғламас).

“Ип эшолмайди” ибораси “тенг ёки бас кела олмайди” маъносини ифодалайди (243, 332). Бу ибора кўпроқ ижобий маъно нозиклигига эга. Мурад Муҳаммад Дўстнинг “Лолазор” романида “ип эшолмайди” ибораси молхона ҳавосини характерлаш учун ноўрин танланган: “Бир маҳал қараса, молхона ҳавосидан кўкракни тўлдириб-тўлдириб симираяпти, молхона ҳавоси бутунлай ўзгача, ғирт ифори, йўқ, ифор деганлари ҳам ип эшолмай қолди, нақ мушқу анбар...” (Мурад Муҳаммад Дўст. Лолазор).

Худди шунингдек, М.Қориевнинг “Спитамен” романида “она суги оғзига келмоқ”, “бошини сарак-сарак қилмоқ” ибораларининг ҳайвонларга нисбатан қўлланиши ҳам мантиқий ғализлик вужудга келтирган: “Лойгарчиликда то Хоразмга етиб олгунча одамларнинг ҳам, отларнинг ҳам она суги оғзига келади”; “От бошини сарак-сарак қилди-да, астагина оёқларини букиб, мақсудига етгандек қабр ёнига чўккалади” (Мақсуд Қориев. Спитамен).

2. Фраземалар бирикувчанлигини ўзгартириш билан боғлиқ нуқсонлар.

Маълумки, ибора таркибида қатнашган сўзлар ўзаро синтактик боғланишини, бирикувчанликни сақлайди (232, 9). Ибора компонентлари орасидаги ана шундай грамматик муносабатни инobatта олмаслик иборалар бирикувчанлигининг бузилишига олиб келади. Масалан, ўзбек тилида “мақом” ва “муқом” арабча сўзлари бўлиб, бир-бирига яқин маъноларни ифодалайди. Лекин уларни қўллашда чалқашмаслик зарур. Мақом - кўпроқ хатти-харакат, усул, йўл маъноларини ифодаласа (243, 456), муқом - рақсда музика, ритм усулига мос ҳаракат маъносида қўлланади (243, 487). Бу сўзлар “мақомига юргизмоқ”, “муқомига йўргаламоқ” сингари бир неча иборлар ҳосил қилишда ҳам иштирок этади. Бадий асарларда бу ибораларни қўллашда уларнинг матн билан бирикувчанлик хусусияти баъзан ҳисобга олинмайди. “Чаён йили” романининг журнал варианты билан китоб варианты қиёсланганда шундай

нуқсонини сезиш мумкин: “... Тил учнда бўлмасаям, хурматини жойига қўйиши, муқомига йўрғалиши керак” (Шарқ юлдузи, 1989, 10-сон, 8-бет); “... Тил учнда бўлмасаям, хурматини жойига қўйиши, мақомига йўрғалашни керак” (У. Назаров. Чаён йили).

Кўринадики, асарнинг китоб вариантыда ибора қўллашда бирданига иккита нуқсонга йўл қўйилган: “Муқом” сўзининг “мақом” билан алмаштирилиши ибора семантикасида гализлик вужудга келтирган бўлса, “Йўрғалмоқ” компонентининг тушум келишиги қўшимчасини олиши унинг контекст билан бирикишига монелик қилган.

“Тушингизни сувга айтинг” иборасининг грамматик табиати от компонентларидан бирининг тушум келишигида, иккинчисининг эса жўналиш келишигида бўлишини тақозо қилади (244, 236; 236, 252). Ибора грамматик табиатини ўзгариши ўз-ўзидан унинг бирикувчанлик хусусиятига салбий таъсир кўрсатади:

Тушингизни сувга айтинг, чумчуқлар,

Томоқ йиргаверманг, чирқиллайвериб. (Я.Курбон. Ўткир асал)

Адабий тилда сўзлашув услубига хос “қўндокда теккан”, “қўндокда урган” ибораларининг феъл компоненти “урмоқ” ва “тегмоқ” ўрин-пайт келишигидаги отни бошқариб келади. Лекин бадиий нутқда бу иборанинг от компонентини жўналиш келишигида қўллашдек нуқсон кўзга ташланади: “Гап радиода эмас, ўзини қўндокқа урган. Радио эшитадиган битта уми?” (Шуҳрат. Жаннат қидирганлар).

Агар иборалар уюшиқ бўлақлар сифатида ёнма-ён қўлланилса, уларнинг феъл-компонентлари бир хил нисбат формасида шаклланиши лозим, акс ҳолда, бу ибораларнинг контекст билан бирикувчанлиги бузилади: “Мушт бир жойга урилган, бир ёқадан бош чиқарган (?), ишбилармонлик ҳоким бўлган жойларда ҳаминша парвоз баланд бўлади” (Л.Йўли, 18.04.91).

3. Фразема формасининг турли хил бузилишлари билан бўлган нуқсонлар. Сўзлашув услубига хос “тиғи-парронга учрагур” қарғиш

иборасининг “паррон” компоненти бадий нутқда баъзан “баррон” шаклида берилади: “Содиқни немис тиги-барронига учрату мени муродимга етказ” (Шухрат. Олтин зангламас). “Олтин зангламас” романининг қайта нашри (1988) да бу нуксон тузатилган, яъни ибора адабий норматив формада берилган: “Содиқни немис тиги-парронига учрату, мени муродимга етказ” (634-бет). Лекин шу иборага яқин “тийр паррон қилмоқ” иборасининг “Чотқол йўлбарси” романида “тийр баррон қилмоқ” шаклида автор нутқи таркибида қўлланиши мантиқий асосга эга эмас: “Хайрушка ўткир қарашлари билан Гулгунни тийр баррон қилиб ўтирар, у қийналар... эди” (Мирмуҳсин. Чотқол йўлбарси).

Адабий тилда “парвойи фалак” ибораси “безарво; беғам” маънолари ифодалайди (232, 218; 244, 293). Бадий нутқда бу иборанинг охириги компоненти “фалак” ни ўнинг пароними “палак” билан алмаштириш ҳоллари учрайди. Бу эса ибора мазмунини аниқ ифодалашига салбий таъсир кўрсатади: “... Бу укангнинг парвойи-палак” (П.Қодиров.Олмос камар).

Бадий нутқда ибора компонентларининг тартибини ноўриқ ўзгартириш ҳоллари ҳам кўзга ташланади. Масалан, “Кўз очиб юмгунча” ибораси компонентларининг “Борса-келмас” романида ўзгартирилиши адабий тил нормасига унчалик мувофиқ эмас: “Кўз юмиб очгунча вақт ўтди, холос” (Ж.Абдуллахонов. Борса-келмас).

4. Диалектал фраземалардан ноўрин фойдаланиш билан боғлиқ нуксонлар. Иборалардан, айниқса кенг халқ оммаси учун унчалик тушунарли бўлмаган диалектал иборалардан ўринсиз фойдаланиш ҳам адабий тил нормасининг бузулишига сабаб бўлади. Масалан, “Дарёсини йўқотган қирғоқ” романида Хоразм шеvasи вакиллари нутқида учрайдиган диалектал иборалар қўлланганки, уларни махсус изоҳсиз тушуниш қийин: “Бувасининг -буваси эгри йўталган бўлсаям, тамом, унинг йўлига чат босилади”; “Тоza ҳаводан тўйиб-тўйиб нафас оларди. Кўнглининг қуртини ўлдириб ишларди”; Бир Қурбон ака билан у шундай. “уруш ҳолати”дами? Ҳамқишлоқларининг

биронгаси билан ҳам, моши пишган эмас” (Э.Самандар. Дарёсини йўқотган қирғоқ).

5. Фраземалар имлоси билан боғлиқ нуқсонлар. Шу кунгача эълон қилинган луғатларда фраземалар турли хил имлода берилмоқда. Бу эса ўз навбатида уларни бадий асарларда, матбуот саҳифаларида қўллашда хилма-хилликка сабаб бўлмоқда. Масалан, “Алихўжа-Хўжаали” ибораси уч луғатда уч хил берилган: “Алихўжа-Хўжаали” (220, 12); “Али Хўжа - Хўжа Али” (236, 17); “Али хўжа - Хўжа али” (243, 40). Абдулла Қодирийнинг “Кичик асарлар” ида бу ибора кичик ҳарф билан ёзилган, компонентлари орасига тери эмас, вергул қўйилган: “Агар соф арабдан олсак эди, араблар сингари оғзинг қани деса, қулогимизни кўрсатиб турар эдик. Ҳар ҳолда алихўжа, хўжаалидир” (А.Қодирий. Кичик асарлар).

“Ўйлаб, ўйига етолмаслик” иборасининг биринчи равишдош компонентидан кейин Ш.Раҳматуллаев луғатида вергул қўйилган (232,330). Лекин матбуотда, бадий асарларда икки ўзакдош компонент орасига чизикча қўйилиб, бу компонент жуфт сўз сифатида берилади: “Эрим қандай қилиб халққа душман бўларкан, ахир, эс-хуши жойида одам эди-ку, деб ўйлаб-ўйимнинг охирига етмайман...” (Л.йўли, 22.12.90).

Адабий тилда “дил(и) сиёҳ бўлди (232, 71), “дилини сиёҳ қилмоқ” (236, 85) иборалари мавжуд. “Изоҳли луғат”да бу ибора таркибидаги форсча-тожикча сўз (сиёҳ) нинг оғзаки-сўзлашув талаффуз нормаси (сиё) ибора имлоси учун асос қилиб олинган (244, 43). Лекин “Изоҳли луғат”да иборалар имлосини белгилашда яхлит принципга кўпинча амал қилинмайди. Жумладан, юқорида келтирилган “дили сиёҳ” (дили сиё) ибораси учун “сиё” сўзи асос қилиб олинган бўлса, “бахти сиёҳ”, рўйи сиёҳ” иборалари эса “сиёҳ” билан берилади (244, 44).

Саид Аҳмаднинг “Уфқ” трилогиясида “ўртага қора ботир бўлиб тушмоқ” ибораси қўлланган эди: “Ота эр-хотин ўртасига қора ботир бўлиб тушди” (С.Аҳмад. Уфқ). Кўринадики, бу ўринда “Қора ботир” сўзи ибора таркибида

кичик ҳарф билан ёзилган ва матнга сингдириб юборилган. Мирмуҳсиннинг “Илдизлар ва япроқлар” романида ҳам шунга яқин ибора қўлланган. Лекин бунда “Қора ботир” сўзи қўшиб ёзилган ва қўштирноқ ичига олинган: “ - Сен Хайридин билан гаплашиб юрганимда, мен “Қоработир” бўлганимдир. Жўмард синглиси юзига бу билан шапалоқ ургандек бўлди” (Мирмуҳсин. Илдизлар ва япроқлар). Бир сўзнинг ибора таркибида бундай турли хил имлода берилиши адабий-норматив жиҳатдан ноўриндир.

Ибораларни ёзма нутқда қўллаш пўнқтуация билан ҳам узвий алоқадаги ҳодисадир. Тиниш белгилари илмий услубда фикрнинг мантиқан тўла, ёрқин ифодаланишига хизмат қилганидек, бадий ва публицистик услубларда иборалар таркибида тиниш белгиларнинг ўринли қўлланиши ёзувчи ёки шоир, журналист ғоявий ниятининг аниқ юзага чиқишига кўмаклашади. Афсуски, ҳозирги ўзбек адабиёти ва публицистикасида иборалар қўллашда турли хил пунктуацион ғализликлар кўзга ташланиб туради. Бу айниқса, вергул, тире, қўштирноқ каби тиниш белгиларини иборалар таркибида қўллаш билан кўпроқ алоқадордир. Масалан: адабий тилда “шув”, “шиг”, “жиз” сингари тасвирий сўзлар иштирок этган иборалар бўлиб, кўпроқ инсоннинг ички ҳис-туйғуларини ифодалашга хизмат қилади. лекин бундай иборалар имлосида ҳозирча бир хиллик йўқ. Жумладан, бадий асарларда бундай иборалар таркибидаги тасвирий сўзлар баъзан қўштирноқ ичига олинмоқда, баъзан эса қўштирноқсиз берилаетир: “Бобир ранги ердай ўнгиб кетган Моҳим беи имни кўргандаёқ юраги “шув” этиб кетди” (П.Қодиров. Юлдузли тунлар); “Акбарали тикилиб қаради, қаради-ю, юраги шув этиб кетди” (С. Аҳмад. Уфқ); “Директорга эрганиб шу томонга келаётган Ортиқ гап нимадалигини пайқаб, юраги “шув” этиб кетди”; “Аваз газетани ўзи ўқиб қўрди-ю, юраги “шиг” этиб кетди” (П. Қодиров. Қора кўзлар); “Бу курашнинг маъносини! Санда фаҳмлади, юраги “шув” этиб кетди”; “Буларни кўриб Саиданинг юраги “шув” этди” (А.Қаҳҳор. Синчалак); “... - ўзи кўрган замонинг юрагиндан “жиз” этиб оладиган чиройли ҳам эмас” (ИШуҳрат. Олтин зангламас) ва ҳоказо.

Баъзан иборани ёки унинг бирор компонентини ноўрин тарзда қўштирноқ ичига олиш ҳолати кўзга ташланади: "... “ёмғирдан қочиб, қорга тутилган” одамдай, қишлоқ судхўрларидан қочиб сизнинг тузоғингизга идишибди” (С.Айний. Судхўрнинг ўлими); “Мақсад, ўтмишни эслаб битаётган “яра” га туз сепиш эмас...” (Ўқит. газ., 11.05.91) кабилар.

Шундай қилиб, фраземаларни қўллашнинг ана шундай қийин ҳолатларини, яширин, аммо юзага чиқиши мумкин бўлган ҳатоларни билмасдан туриб, адабий тилнинг фразеологик нормаларини чуқур эгаллаш, фразеологияни ўрта ва олий мактабда ўрганиш ишини яхши йўлга қўйиш мумкин эмас. “Нутқ маданияти соҳасидаги тарбиявий иш таъсирчан, ҳақиқий ва сермахсул бўлсин учун, - деб ёзган эди академик В.В.Виноградов, - ҳозирги даврда нима билан курашиш керак, нимани тил ҳатолари ва нуқсонлари деб ҳисоблаш кераклигини аниқлаш лозим. Ва энг муҳими, индивидуал сўз (ёки фразема - Б.Й.) қўллашнинг бемаънилиги билан қизиқиб қолмасдан, балки энг муҳими, ўзига хосларини, кўп ишлатиладиган ва кўп учрайдиганларини фарқлаш зарур” (33, 3).

САВОЛ ВА ТЎПШИРИҚЛАР:

1. Фраземаларни ижодий структур-семантик ўзгартириш усулларини изоҳланг.
2. Фраземаларни ижодий-семантик ўзгартириш усуллари деганда нимани тушунасиш?
3. Фраземаларнинг адабий тил меъёрига муносабати ҳақида сўзланг.
4. “ФБларни қўллашдаги нутқий нуқсонлар ва уларни бартараф этиш йўллари” мавзuida реферат ёзинг.

ХУЛОСА

Ўзбек фразеологияси кейинги йиллар муайян ютуқларни қўлга киритди, бир неча фразеологик лугатлар яратилди, дарслик ва қўлланмалар юзага келди (бу ҳақда қarang: 77, 4-20; 76, 27-106), ammo тилнинг фразеологик системасини ҳозирги тилшунослик тилини нуқтаи назаридан комплекс тарзда тадқиқ этиш ҳали келгусида кўплаб фразеолог олимларнинг заҳматли меҳнатини талаб қилади. Энг муҳими ибораларнинг функционал-услубий тармоқланиши, кўп томлик фразеологик лугатлар яратиш билан боғлиқ масалалар тилшуносликнинг долзарб муаммолари қаторига киради. Бу соҳада ўзбек фразеологияси ҳозирча дастлабки қадамларини қўя бошлади.

Ўзбек тили услубиятининг янги соҳаси сифатида фразеологик услубият шакллана бошлади. Ибораларнинг услубий тавсифи, услубий функциялари, иборалардан услубий мақсадларда ижодий фойдаланиш усуллари ва ибораларнинг адабий тил нормасига муносабати кабилар ўзбек фразеологик услубиятининг асосий муаммолари қаторига киради. Фраземаларни функционал-услубий ва норматив аспектларда ўрганиш бизни ўзбек тилининг фразеологик услубият асосларини қуйидагича белгилашга олиб келди.

1. Фраземанинг мазмун структураси таркибида ҳам фразеологик, ҳам услубий маъно мавжуд. Фраземаларнинг услубий маъноси икки компонентдан иборат: а) Экспрессив-баҳо бўёғи - иборага баҳо ва бошқа оттенкаларни киритади; б) Функционал-услубий бўёқ - фраземанинг муайян функционал услубга хосланишини белгилайди. Бу икки компонент бир ҳодисанинг икки томони сифатида фразема таркибида яшаш ҳуқуқига эга. Баҳолаш, эмоционаллик ва экспрессивлик - ибора экспрессив-баҳо бўёғининг таркибий қисмларидир. Баъзи ҳолларда иборанинг экспрессив-баҳо бўёғи унинг функционал-услубий хосланиши билан сабаб-оқибат муносабатида бўлади, яъни биринчиси иккинчисини тақозо этади, баъзан эса ибораларда бундай уйғунлик кўзга ташланмайди. Шунинг учун иборанинг экспрессив-баҳо бўёғи

уларнинг услубий хосланишини белгилашда ҳар доим ҳам асосий таянч бўла олмайди.

2. Этимологик мезон, яъни у ёки бу фраземанинг генетик хусусиятлари иборалардаги функционал-услубий бўёқни таъминловчи асосий белгилардан биридир. Шу билан бирга, “ибора ички формасининг жозибadorлиги”, яъни иборанинг маълум бир таассурот ҳосил қилиш имконияти ҳам унинг функционал-услубий бўёқдорлигига ўз таъсирини кўрсатади. Фраземаларнинг услубий хосланиши, шунингдек, семантик, оҳангдошлик, компонент ва миқдорий мезонлар орқали ҳам белгиланади. Шу билан бирга, иборанинг услубий хосланишини аниқлашда бу мезонлардан комплекс фойдаланиш, иборанинг экспрессив-баҳо бўёғини ҳам инобатга олиш яхши самара беради. Бундай методдан фойдаланиб, ўзбек тилидаги беш мингдан ортиқ ибораларни таҳлил қилиш уларни қуйидагича икки гуруҳга ажратиш имконини беради: а) функционал жиҳатдан муайян услубга хосланган иборалар; б) функционал жиҳатдан хосланмаган иборалар. Биринчи гуруҳга мансуб иборалар ўз навбатида китобий, сўзлашув ва оддий сўзлашув ибораларига бўлинади. Ибораларнинг функционал услубий типлари бир-биридан миқдор жиҳатидан ҳам, сифат ва мазмун жиҳатидан ҳам фарқ қилади. Жумладан, китобий иборалар ўзбек тили фразеологик системасининг саккиз-ўн фоизини ташкил этади, сўзлашув иборалари олтмиш фоизга яқин, оддий сўзлашув иборалари эса ўн фоиздан кўпроқдир. Ўзбек тилидаги функционал жиҳатдан хосланмаган иборалар барча фразеологизмларнинг йигирма беш фоиздан кўпроғини қамраб олган. Фраземаларнинг сўзлашув бўёғини белгилашда компонент мезондан бошқа мезонлар муҳим аҳамият касб этади. Китобий ибораларни аниқлашда эса этимологик, семантик, компонент ва миқдорий мезонлар кўпроқ аҳамиятлидир, бу мезонлар ҳамда ички форманинг жозибadorлиги мезони ибораларнинг оддий сўзлашувга хосланганини аниқлашга хизмат қилади.

3. Ўзбек тилидаги ибораларнинг муайян қисми нутқий вазият билан боғлиқ ҳолда экспрессив-баҳо бўёғининг турғун эмаслиги билан

характерланади. Айрим ибораларнинг функционал-услубий бўёғи ҳам ўзгарувчан, лекин бу ҳолат нутқий вазият билан эмас, балки тилнинг тарихий тараққиёти, ўзгарувчанлиги билан алоқадордир. Шу билан боғлиқ ҳолда фразеология доирасида функционал жиҳатдан муайян услубга хосланмаган фразеологизмлар мавжуд. Лекин уларни услубий жиҳатдан нейтрал ёки услублараро деб таснифлаб бўлмайди, чунки улар экспрессив-баҳо бўёғидан маҳрум бўлган “услубий ноллар” эмас. Ана шу хусусияти билан фраземалар адабий тил лексикасининг ядросини ташкил этувчи нейтрал, услублараро лексикадан, яъни функционал жиҳатдан хосланмаган сўزلардан фарқ қилади. Функционал хосланмаган фраземалар доираси илгари китобий ва сўзлашув иборалари бўлганлар ҳисобига тўхтовсиз бойиб боради. Миқдорий кўрсаткичлар, яъни ибораларнинг турли нутқий типларда қўлланиш даражаси айрим ибораларнинг функционал жиҳатдан хосланмаганлигини аниқлашнинг ўзига хос далили бўла олади.

4. Кўп маъноли фраземалар таҳлили уларнинг маъно структураси билан услубий бўёқдорлиги орасида боғланиш борлигини кўрсатади: полисемантик ибораларнинг асосий қисми услубий ўхшашлик билан характерланади, у ёки бу коннотация одатда иборанинг барча маъноларини қамраб олади. Бу ҳолат полисемантик ибораларнинг тўғри, ўз маъноси мавжуд эмаслиги билан боғлиқ, яъни полисемантик ибораларнинг барча маънолари унинг ички образи билан алоқадордир. Фразеологик синонимларнинг асосий қисмига ҳам услубий яхлитлик хосдир.

5. Ибораларни нутқда қўллаш жараёнида уларнинг услубий маъносини, ўша услубий маъно таркибидаги икки компонентни, иборанинг сўз билан услубий муносабатини ҳисобга олиш, услубий хилма-хилликка йўл қўймаслик лозим. Ибораларни бадий ва публицистик услубларда қўллаш жараёнида услубий жиҳатдан асоссиз хилма-хилликлар кўзга ташланади. Ўзга услубга хос иборани матн таркибига махсус лисоний ёки график белгилар ёрдамида қаритишгина ўзини оқлайди, холос.

6. Сўз билан ибора ўртасида ўзаро эквивалентлик муносабати эмас, балки мувофиқлик алоқаси мавжуд. Ўзбек тилидаги фраземаларни уларнинг сўз билан функционал-семантик муносабатига кўра қиёслаб ўрганиш ибораларни уч гуруҳга ажратиш имконини беради: а) семантик жиҳатдан сўзга яқин, эквивалент бўлган иборалар; б) сўзга мос келувчи, лекин семантик мундарижасига кўра ундан фарқланувчи иборалар; в) сўзларга умуман мос келмайдиган иборалар. Биринчи типга ўзбек тилидаги барча ибораларнинг беш фоизга яқини тўғри келади. Фраземаларнинг сўз билан бундай номутаносиблиги уларни функционал жиҳатдан сўз билан тенглаштиришга, бир семантик қаторга қўйишга асос бўлолмайди.

7. Фраземалар тилда қатор функцияларни бажаради. Бу функцияларнинг бир гуруҳи лисоний, узуал характерга эга бўлса, қолганлари окказионал услубий функциялардир. Узуал характердаги функциялар ибораларнинг доимий функциялари бўлиб, уларнинг ўз ички хусусиятига асосланади ва ҳар қандай матнда ҳам рўёбга чиқади. Ўзбек тилидаги барча (ундов ва модал ибораларидан ташқари) ибораларга энг аввало номинатив функция характерлидир. Лекин иборалар у ёки бу ҳодисани, ҳаракат ёки ҳолатни номлаш билан бирга, уларга баҳо беради, субъектнинг шу ҳодиса, ҳаракат ёки ҳолатга муносабатини билдиради; нутқни экспрессив таъсирчан қилади, яъни улар бир вақтнинг ўзида ҳам номинатив функцияни, ҳам бошқа функцияларни бажаради. Нутқни ихчамлаштириш функцияси энг аввало феъл иборалар учун характерлидир; образли ифодалаш функцияси ички форма жозибадорлигига - образли тасаввурга эга бўлган ибораларга кўпроқ хосдир; субстантив ва адъектив иборалар баҳолаш функцияси билан ажралиб туради; ундов иборалар эса кўпроқ эмоционал функция бажаради. Ибораларда экспрессивлик уларнинг маъно структурасида кучайтирув элементларининг мавжудлиги билан, иборалардаги фонетик, лексик, грамматик ўзгаришлар туфайли юзага чиқади.

8. Окказионал характердаги функциялар фраземаларнинг потенциал, яширин услубий имқониятларини намоён этиши ва махсус тузилган

контекстларда, нутқ жараёнида юзага чиқади. Сатира ва юмор ҳосил қилиш, персонажларга нутқий тавсиф бериш, градация вужудга келтириш кабилар ибораларнинг окказионал услубий функцияларига қаторига киради. Шунингдек, ибораларнинг композицион-конструктив йўналишдаги функцияларини ҳам алоҳида гуруҳга ажратиш мумкин. Асар сюжетига асос бўлиш, сарлавҳа бўлиш, боб ёки эпизоднинг тугалланмаси бўлиш функциялари, фақат шеърини нутқда юзага чиқадиган рефрен ҳосил қилиш ва абсолют аниқ қофия ҳосил қилиш функциялари шулар жумласидандир.

9. Квантитатив - миқдорий методлар ибораларнинг матидаги функционал-услубий ролини, уларнинг услубий фаоллигини турли адабий жанрларда ибора қўллаш даражасини ўрганишга ёрдам беради. Функционал жиҳатдан хосланмаган ибораларнинг асосий қисми адабий тилда қўлланиш даражасининг юқорилиги билан ажралиб туради. Улардан кейинги ўринни барча сўзлашув иборалари ва баъзи оддий сўзлашув иборалари эгаллайди. Кўпгина китобий иборалар учун қўлланиш даражасининг ниҳоятда камлиги ҳарактерлидир. Бадий нутқда, бир асар доирасида у ёки бу фраземанинг асоссиз такрор қўлланишига, одатда, йўл қўйилмайди. Бу эса бирор тил белгиси, рамзнинг қўлланиш даражаси қанчалик кам бўлса, унинг информация ифодалаш қуввати шунчалик ортиши ҳақидаги қонунга мос келади.

10. Фраземалардан нутқда фойдаланилар экан, кўп ҳолларда улар одатдаги мазмунда, анъанавий шаклда қўлланади. Фраземалардан услубий мақсадда фойдаланишнинг иккинчи гуруҳ, усуллари уларни турли хил ўзгаришларга учраган ҳолда ижодий қўллашдир. Ибораларнинг ёйиқ, алоҳида шаклланган формаси билан маъно яхлитлиги орасидаги номувофиқлик, асимметрия уларнинг нутқ жараёнида турли хил ўзгариши учун лисоний манба бўлиб хизмат қилади. Фраземаларнинг "ижодий контекст"даги ўзига хос, кўп тармоқли ҳаёти, улардан услубий мақсадда фойдаланишнинг хилма-хил усуллари шундан далолат берадики, фраземалар мохир сўз санъаткорлари қўлида образлар яратиш, услубий самарадорликни вужудга келтиришнинг

битмас-туганмас манбаидир. Фраземаларнинг аниқланган индивидуал-ижодий қўлланиш усулларини қуйидагича икки гуруҳга ажратиш мумкин: а) ибораларни структур-семантик ўзгартириш усуллари; б) ибораларни семантик ўзгартириш усуллари.

11. Структур-семантик ўзгартиришларда ибора шаклида юз берган ўзгариш унинг маъносига ҳам таъсир этади. Бундай ўзгартиришларга қуйидаги усуллар киради: 1) ибора компонентини алмаштириш усули (кўпинча феъл ибораларда от компонент алмаштирилади); 2) иборани оддий қўлланишдаги сўз билан кенгайтириш усули (ибора таркибига унинг бирор компонентига тегишли, ўша компонентни аниқлаб, изоҳлаб келувчи сўз ёки ўхшатиш бирикма киритиш, ибора таркибини унинг боши ёки охиридан оддий қўлланишдаги сўз билан кенгайтириш); 3) фразеологик ийҳом усули (уч кўриниши билан); 4) эркин қўлланишдаги сўзни фраземанинг қисми билан бириктириш усули; 5) фраземанинг образли асосидан фойдаланиш усули.

Фраземаларнинг эллипсиси (қисқаруви) ҳақида шуни айтиш керакки,, илмий ва ўқув-методик адабиётларда бу ҳодиса услубий воситалардан бири сифатида талқин қиланади. Фактик материал таҳлили эса, эллипсис ибора ўзгаришининг ички системасига оид типи бўлиб, тилнинг фразеологик системасига хос ҳодиса эканлигини кўрсатади. Чунки тилдаги кўпгина фраземалар қисқа ва тўлиқ вариантларда эркин қўлланиш имкониятига эга. Улар тенг ҳуқуқли вариантлар сифатида адабий тил нормасига мос келади. Ибора шаклининг ўзгариши муайян мақсадда амалга оширилса, услубий самарадорлиги аниқ, равшан бўлсагина стилистик усул, восита сифатида изоҳланиши мумкин.

12. Фраземалардан фойдланиш усулларининг яна бир гуруҳи унинг ички формасини сақлаб, иборани ижодий семантик ўзгаришларига учраган ҳолда қўлланишга асосланади. Ибораларни ижодий семантик ўзгаришлари билан қўлланишнинг бундай самарадор усуллари ибора ички формасининг актуализациясига боғлиқ, яъни бунда иборага асос бўлган эркин бирикма

маъноси қайта жонлантирилади. Бундай усуллар қаторига қуйидагилар киради:

- 1) фраземани унга хос бўлмаган маънода қўллаш усули; 2) ибора ички формасини сифатлаш ёрдамида очиш усули; 3) фраземани диалогик нутқ таркибида қайта тушуниш усули (бунда қайта тушуниладиган бирикма ёки оборотнинг услубий конфигурацияси бир неча ёндош гапларни ҳам ўз ичига олади); 4) иборани комик жиҳатдан шарҳлаш усули; 5) ибора ёрдамида маъно параллелизмияни ҳосил қилиш усули; 6) иборанинг образли асосидан метафорик контекст ҳосил қилиш усули; 7) ибораларнинг кўп маънолиги ёки шаклдошлигига асосланиб, сўз ўйинлари (каламбур) яратиш усули; 8) икки иборани тўқнаштириш усули; 9) иборани эркин бирикмага зид қўллаш усули; 10) ибора ва эркин бирикмани параллел қўллаш усули; 11) ибораларни антитеза усулида зид қўллаш усули (антоним ибораларни қарама-қарши қўйиш; контекстуал фразеологик антонимларни зид қўйиш; иборани унинг бирор компонентга антоним бўлган сўз билан тўқнаштириш усули) кабилар.

13. Ибора типлари билан унинг шакли ва мазмуни таркибидаги ижодий ўзгариш имкониятлари орасида муайян боғланиш бор. Бу жиҳатдан қараганда, ички формасининг жозибадорлиги билан ажралиб турувчи фраземаларнинг имконияти бир мунча кенгроқ. Аналитик ва ярим аналитик маъноли ибораларнинг “ёшариш” имконияти бироз чекланган. Бир маъноли иборалар ҳам, полисемантик иборалар ҳам сўз ўйини учун асос бўла олади. Ибораларнинг семантик-грамматик типлари орасида феъл фраземалар учун шакл ва мазмуннинг ижодий ўзгариши кўпроқ характерли. Субстантив, адъектив, айниқса, равиш ибораларда бундай ўзгаришлар даражаси анча кам.

14. Фраземалардан услубий мақсадларда фойдаланиш адабий тил нормаси масаласи билан узвий боғлиқ. Тил доирасида фраземаларнинг нормага мувофиқ хилма-хил вариантлари кўп тарқалган. Лекин нутқ доирасида фразеологик нормадан чекинишни асосли бўлмаган типларини фарқлаш лозим. Фразеологик норма - мураккаб ва кўп аспекти тушунча бўлиб, ибораларнинг семантик, грамматик, стилистик хусусиятлари, унинг компонент

таркиби, контекст билан ибораларнинг лексик-грамматик бирикувчанлигига боғлиқдир. Фразеологик норма тилнинг бошқа нормалари сингари тарихий жиҳатдан ривожланиб, ўзгариб боради. Фраземалар кодификациясида машҳур сўз санъаткорларининг асарлари, у ёки бу ибора вариантнинг қўлланиш даражаси асосий мезон бўлиб хизмат қилиши лозим. Бу ва шунга ўхшаш мезонларни етарли ҳисобга олмаслик фразеологик норма ва унинг кодификациясида номувофиқликка олиб келади. Бундай номувофиқлик ўзбек тилига оид дугатларда кенг тарқалган.

15. Фраземаларни нутқда нотўғри, нормага зид қўллашнинг сабаблари фразеологик нормани яхши эгалламаганлик, тилнинг ифода-таъсир воситаларига эътиборсизлик, тилда нотабiiий жимжимадорликка интилиш кабилар билан боғлиқдир. Фраземалар қўллашда нормадан чекинишнинг семантик ва формал типлари кенг тарқалган. Шунингдек, фразеологик норма бузилишининг яна қуйидаги кўринишлари бадавiiй ва публицистик услубларда кўзга ташланади: 1) адабий бўлмаган фраземаларни (диалектал, ўзлашма ибораларни) ноўрин қўллаш; 2) фраземалар имлосида нормадан чекинишлар (ибора компонентларини бош ҳарф билан, қўшиб ёки ажратиб ёзиш, чизиқча билан ёки чизиқчасиз кабилар); 3) иборалардан фойдаланишда пунктуацион нормаларга риоя қилмаслик (қўштириқ, вергул, тире сингари тиниш белгиларини қўллашдаги хилма-хиллик кабилар). Фразеологик нормадан ана шундай асоссиз чекинишлар нутқнинг тўғрилиги, ёфлиги, тозаллиги, мақсадга мувофиқлиги, мантқиқлиги каби сифатларига салбий таъсир кўрсатади. Бундай фразеологик “инкор материал”ни тизим ҳолда таҳлил этиш нутқ маданияти учун курашда, лексикографик ва фразеографик амалиётда, олий ва ўрта мактабда ўқув жараёнини яхшилашда муҳим аҳамият касб этади.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

I. Илмий -назарий адабиётлар

1. Абдуллаев А. Фразеологизмнинг экспрессивлик хусусияти // Ўзбек тили ва адабиёти, 1976, 5-сон, 36-39-бетлар.
2. Абдуллаев А. Ўзбек тилида экспрессивликнинг ифодаланиши.-Тошкент: Фан, 1983.-88 б.
3. Абдуназаров А. Некоторые вопросы развития лексики и фразеологии узбекского литературного языка 20-х годов (на материале сатирического журнала "Муштум"): АКД. -Ташкент. 1969. 23 б.
4. Абдурахманова М. Устойчивые словосочетания с числительными в туркменском языке: АКД. -Ашхабад. 1972. 22 б.
5. Абдусайидов А. Газета тилида мақоллардан фойдаланиш (газета тилини ўрганишга доир материаллар). -Самарқанд: 1987. 68 б.
6. Абдусаматов Х. Ўзбек совет сатираси масалалари. -Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти. 1968. 360 б.
7. Абдуғафуров А. Навоий сатираси, 1-китоб. -Тошкент: Фан. 1966. 314 б.
8. Абрамец И.В. Семантические основы некоторых приемов преобразования фразеологических единиц (на материале русских сатирических журналов 80-х годов XIX-века): АКД. -Самарқанд. 1969. 37 б.
9. Авалиани Ю.Ю., Ройзензон Л.И. Синонимические отношения слов и фразеологических сочетаний //Лексическая синонимия. -М. 1967. 163-173-б.
10. Адабиёт назарияси, икки томлик, 1-том. -Тошкент: Фан. 1978. 416 б.
11. Адабиёт назарияси, икки томлик, 2-том. -Тошкент: Фан. 1979. 443 б.
12. Азнаурова Э.С. Очерки по стилистике слова.-Тошкент: Фан.1973. 406 б.
13. Алтыбаев А.А. Трансформация фразеологизмов как стилистический прием в произведениях Д.Н.Мамина-Сибирика: АКД. -Ташкент. 1977. 21 б.
14. Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. -Л: 1963. 208 б.
15. Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка. -М.: Просвещение. 1990. 300 б.
16. Архангельский В. Л. Устойчивые фразы в современном русском языке. - Ростов -на - Дону: 1964. 316 б.
17. Ахманова О.С. Очерки по общей и русской лексикологии. -М.: 1957. 296 б.
18. Аҳмедова Ш. Аския- Саид Аҳмад кулгисининг муҳим манбаи сифатида // Ўзбек тили ва адабиёти. 1991. 6-сон. 15-20-бетлар.

19. Бабаханова Д. А. Официально-деловой стиль современного узбекского литературного языка: АҚД. -Ташкент. 1987. 18 б.
20. Бабкин А. М. Русская фразеология, её развитие и источники. -Л: Наука. 1970. 262 б.
21. Балакаев М., Жанпейсов Е., Томанов М., Манасбаев Б. Қозоқ тилининг стилистикаси. -Олма-ота: 1966. 206 б. (қозоқ тилида).
22. Балли Ш. Французская стилистика. -М.: Изд-во иностранной лит-ры, 1961. 394 б.
23. Баскаков Н.А. Структурные и функциональные стилистические модификации в тюркских языках // Развитие стилистических систем литературных языков народов СССР. -Ашхабад. 1968. 57-70-бетлар.
24. Бафосев Б. Навоний асарларя лексикаси. -Тошкент: Фан.1983. 160 б.
25. Бегматов Э., Бобоева А., Асомиддинова М. Адабий норма ва нутқ маданияти. -Тошкент: Фан. 1983. 152 б.
26. Береговская Э.М. Проблемы исследования зевгмы как риторической фигуры // Вопросы языковедения. 1985. 5-сон. 59-67-бетлар.
27. Бертагаев Т.А., Зимин В.И. О синонимии фразеологических слово-сочетаний в современном русском языке// Рус. язык в школе. 1960. 3-сон. 4-9-б.
28. Бобоева А. Газета тилида "зиммага олмоқ" иборасининг вариантлари // Ўзбек тили ва адабиёти. -1978. 2-сон. 57-58-бетлар.
29. Белотов В.И. Проблемы теории эмоционального воздействия текста: АҚД. -Ташкент. 1985. 31 б.
30. Боровков А.К. Таджикско-узбекское двуязычие и вопрос о взаимовлиянии таджикского и узбекского языков// Ученые записки Ин-та востоковедения АН СССР. Т.1У. Лингвистический сборник. М.:1952. 165-200-б.
31. Брандес М.П. Стилистика немецкого языка. -М.: Просвещение. 1983. 271 б.
32. Васильев Л.М. К вопросу об экспрессивности и экспрессивных средствах // Славянский филологический сборник. -Уфа. 1962. 113-117-б.
33. Виноградов В.В. Избранные труды: Лексикология и лексикография. -М.: Наука. 1977. 312 б.
34. Виноградов В.В. Очерки по истории русского литературного языка XVII-XIX веков. -М.: Просвещение. 1982. 528 б.
35. Виноградов В.В. О языке художественной литературы. -М.: Худ.лит-ра, 1959. 656 б.
36. Виноградов В.В. Русский язык (грамматическое учение о слове). -М.: Высшая школа. 1972. 616 б.

37. Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. -М.: Наука. 1963. 256 б.
38. Винокур Г.О. О языке художественной литературы. -М.: Наука. 1991. 448 б.
39. Винокур Т.Г. Закономерности стилистического использования языковых единиц. -М.: Наука. 1980. 238 б.
40. Винокур Т.Г. О содержании некоторых стилистических понятий // Стилистические исследования. -М.: 1972. 7-106-бетлар.
41. Вопросы фразеологии. -Тошкент: Фан. 1965. 246 б.
42. Вопросы фразеологии. вып. 111. -Самарканд: 1970. 296 б.
43. Вопросы фразеологии. вып.У. часть.1. -Самарканд: 1972. 256 б.
44. Вопросы фразеологии. вып.У. часть.11. -Самарканд: 1972. 276 б.
45. Вопросы фразеологии. вып.У11. -Самарканд: 1976. 354 б.
46. Вопросы фразеологии. вып. X1. -Самарканд: 1977. 103 б.
47. Вопросы фразеологии и грамматического строя языка. -Ташкент: Фан. 1967. 172 б.
48. Гаврин С.Г. Изучение фразеологии русского языка в школе. -М.:Просвещение. 1963. 152 б.
49. Гак В.Г. Фразеологические единицы в свете асимметрии языкового знака // Вопросы фразеологии, вып. У11. -Самарканд: 1976. 5-13-б.
50. Галкина-Федорук Е.М. Об экспрессивности и эмоциональности в языке// Сборник статей по языкознанию. М.: 1958. 103-124-б.
51. Гальперин И.Р. Очерки по стилистике английского языка. -М.:1958. 460 б.
52. Ганбаров А.Р. Метафора в современном азербайджанском языке. АКД. -Баку: 1987. 24 б.
53. Гизатова Г.К. Компаративные фразеологические единицы современного татарского литературного языка. АКД. -Казань. 1983. 17 б.
54. Говердовский В.И. История понятия коннотации // Филологические науки. 1979. 2-сон. 83-86-бетлар.
55. Головин Б.Н. Основы культуры речи. -М.: Высшая школа. 1988. 320 б.
56. Девкин В.Д. Немецкая разговорная речь. -М.: 1973. 344 б.
57. Джураев Б.А. Структурно-семантическое исследование многозначных слов современного узбекского языка (на материале соматической лексики). АКД. -Ташкент. 1985. 20 б.
58. Джураев Н.А. Фразеологические единицы как выразительные средства таджикского языка. АКД. -Душанбе. 1988. 24 б.

59. Диброва Е.И. Вариантность фразеологических единиц в современном русском языке. -Ростов: 1979. 192 б.
60. Дониёров Х., Мирзаев С. Сўз санъати (махорат ва тил ҳақида мулоҳазалар). -Тошкент: 1962. 216 б.
61. Дубинский И.В. Приемы использования фразеологических единиц в речи. АКД. -Баку. 1964. 19 б.
62. Ефимов А.И. Стилистика художественной речи. -М.: Изд-во МГУ. 1961. 520 б.
63. Жарашуева З.К. Фразеология карачаево-балкарского языка. АКД. -Баку. 1973. 24 б.
64. Жуков А.В. Объективная фразеология в русском языке // Семантико-грамматические характеристики фразеологизмов русского языка. -Л.: 1978. 30-45-б.
65. Жуков В.П., Жуков А.В. Морфологическая характеристика фразеологизмов русского языка. -Л.: 1980. 96 б.
66. Жуков В.П. Значение фразеологизма и значение слова // Русский язык в школе. 1974. 3-сон. 81-86-бетлар.
67. Жуков В.П. Русская фразеология. -М.: Высшая школа. 1986. 310 б.
68. Жуков В.П. Семантика фразеологических оборотов. -М.: Высшая школа. 1978. 160 б.
69. Исследования по языку советских писателей. -М.: 1959. 316 б.
70. Ишаев А. Ўзбек диалектал лексикографияси. -Тошкент: Фан. 1990. 140 б.
71. Ицкович В.А. Норма и её кодификация // Актуальные проблемы культуры речи. -М.: 1970. 3-39-б.
72. Йўлдошев Б. Бадиий нутқ стилистикаси. Самарқанд: 1982. 82 б.
73. Йўлдошев Б. Синтактик ва фразеологик омонимларнинг ўзаро муносабатига доир // Ўзбек тили грамматик қурилиши масалалари. -Самарқанд: 1988. 60-63-бетлар.
74. Йўлдошев Б., Мирзаев Б. Ўзбек тилида фразеологизм-сарлавҳаларнинг стилистик хусусияти ҳақида (матбуот материаллари асосида) // Ўзбек тили стилистикаси ва нутқ маданияти масалалари. -Самарқанд: 1982. 109-115-бетлар.
75. Йўлдошев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тилида фразеологик бирликларнинг функционал-услубий хусусиятлари, докторлик диссертациясининг автореферати, Тошкент, 1993. 49 б.
76. Йўлдошев Б. Фразеология тарихидан лавҳалар, Самарқанд: "Сугдиён" нашриёти, 1998. 110 б.

77. Йўлдошев Б., Пардаев З. Ўзбек фразеологиясидан материаллар, тўртинчи қисм, Самарқанд: "Сўғдиён" нашриёти, 1997. 90 б.
78. Каримов С.А. Язык поэзии Зульфии. -Самарқанд: 1987. 73 б.
79. Касарес Х. Введение в современную лексикографию.-М.: 1958. 354 б.
80. Каххарова Х. Фразеология Абдуллы Кадири. АҚД. -Ташкент. 1985. 24 б.
81. Кенесбаев С.К. К вопросу об экспрессивно-стилистических функциях фразеологизмов (на материале казахского языка) // Развитие стилистических систем литературных языков народов СССР. Ашхабад: 1968. 205-211-б.
82. Кисилева Л.А. Вопросы теории речевого воздействия. -Л.: Изд-во ЛГУ. 1978. 160 б.
83. Ковалева Л.В. Проблема функциональной и экспрессивной соотнесенности фразеологических единиц русского языка//Проблемы фразеологии. -Тула:1980. 106-110-б.
84. Кожевникова Н.А. Функциональные стили и язык художественной литературы // Русский язык в школе. 1966. 6-сон. 23-30-б.
85. Кожин А.Н., Крылова О.А., Одицов В.В. Функциональные типы русской речи. -М.: Высшая школа. 1982. 223 б.
86. Кожина М.Н. Стилистика русского языка. -М.: Просвещение. 1983. 223 б.
87. Колшанский Г.В. Контекстная семантика. -М.: Наука. 1980. 150 б.
88. Копыленко М.М., Попова З.Д. Очерки по общей фразеологии. -Воронеж: 1972. 124 б.
89. Кунин А.В. Вклинивание как лингвистическое явление (на материале современного английского языка) // Иностранные языки в школе. 1973. 2-сон. 13-22-б.
90. Кунин А.В. Внутренняя форма фразеологических единиц // Слово в грамматике и словаре. -М.: 1984. 183-188-б.
91. Кунин А.В. Двойная актуализация как понятие фразеологической стилистики // Иностранные языки в школе. 1974. 6-сон. 13-17-б.
92. Кунин А.В. Инверсия как явление фразеологической стилистики// Проблемы лексики и фразеологии. -Л.: 1975. 87-95-б.
93. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. -М.: Высшая школа. 1986. 336 б.
94. Кунин А.В. Основные понятия фразеологической стилистики // Проблемы лингвистической стилистики. -М.: 1969. 71-75-б.
95. Кучкартаев И. Фразеологическое новаторство Абдуллы Каххара. АҚД. -Ташкент. 1965. 24 б.

96. Литературная норма в лексике и фразеологии. -М.: Наука. 1983. 264 б.
97. Ломов А.Г. Проблемы фразеологической стилистики русского языка. - Самарканд. 1982. 58 б.
98. Ломов А.Г. Фразеология в творческой лаборатории А.Н.Островского. - Ташкент: Фан. 1987. 96 б.
99. Лукьянова Н.А. Экспрессивная лексика разговорного употребления. - Новосибирск: Наука. 1986. 232 б.
- ✓100. Маматов А. Фразеологик стилистика масалалари. -Тошкент: 1991. 120 б.
101. Маматов А.Э. Семантико-стилистические особенности эмоционально-оценочных фразеологических единиц узбекского языка. АКД. -Ташкент. 1988. 20 б.
- ✓102. Маматов А.Э. Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида лексик ва фразеологик норма муаммолари. -Тошкент: 1991. 274 б.
103. Мамедова К.А. Фразеологическая синонимия в современном азербайджанском языке. АКД. -Баку. 1983. 23 б.
104. Махмудов Н. Пресуппозиция ва гап // Ўзбек тили ва адабиёти. 1986. 6-сон. 28-31-б.
105. Махмудов Н. Эллипсис в узбекском языке. АКД.-Ташкент. 1978. 20 б.
106. Махмудов Н., Мадвалиев А., Маҳкамов Н., Аминов М. Ўзбек тилида иш юритиш (муншаот). -Тошкент: 1990. 224 б.
- ✓107. Мирзаев С. Ўзбек адабиётда қофия // Ўзбек тили ва адабиёти. 1972. 3-сон: 82-90-б.
108. Мокиенко В.М. Противоречия фразеологии и ее динамика. АДД. -Л. 1976. 32 б.
109. Мокиенко В.М. Славянская фразеология. -М.: Высшая школа. 1989. 287 б.
110. Молотков А.И. Некоторые особенности употребления фразеологизмов в современном русском языке // Нормы современного литературного словоупотребления. -М. -Л. 1966. 92-110-б.
111. Молотков А.И. Основы фразеологии русского языка. -Л.: Наука. 1977. 284 б.
112. Муталлибов С.М. Морфология ва лексика тарихидан қисқача очерк (XI аср ёзма ёдгорликлари асосида). -Тошкент: 1959. 240 б.
113. Мухаммадий Р. Аския жанри ва унинг тил хусусиятлари // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. 1962. 1-сон. 15-22-б.

114. Назаров А.П. Художественно-функциональные основы экспрессивности фразеологических единиц (на материале киргизского языка. АКД. -М. 1985. 26 б.
115. Назарян А.Г. История развития французской фразеологии. -М.: Высшая школа. 1981. 189 б.
116. Назарян А.Г. Фразеология современного французского языка. -М.: Высшая школа. 1987. 288 б.
117. Никитин В.М. Об отношении фразеологии к уровням языка, о спорных вопросах общей теории "фразеологизмов" и об уточнении понятия "фразеологизм" // Уровни языка и их взаимодействие. -М.: 1967. 116-118-б.
118. Нурмонов А. Кўмакчили конструкциялар пресуппозицияси//Ўзбек тили ва адабиёти. 1986. 6-сон. 42-45-б.
119. Ойбек. Мукаммал асарлар тўплами, ўн тўққиз томлик, XV111 том. Адабий-танқидий мақолалар. -Тошкент: Фан. 1981. 328 б.
120. Основы культуры речи (хрестоматия).-М.: Высшая школа. 1984. 323 б.
121. Пинхасов Я.Д. Ҳозирги ўзбек адабий тили,лексикология ва фразеология. -Тошкент: Ўқитувчи. 1969. 80 б.
122. Плотников Б.А. Основы семасиологии. -Минск: 1984. 223 б.
123. Поварисов С. Система образных средств в художественной прозе Г.Ибрагимова (фразеология). -Уфа. 1980. 88 б.
124. Примбетов Т. Просторечные слова в современном казахском языке. АКД. -Алма-Ата. 1988. 22 б.
125. Проблемы фразеологии и задачи ее изучения в высшей и средней школе. -Вологда. 1967. 350 б.
126. Проблемы фразеологии (исследования и материалы). -М.-Л.: Наука. 1964. 320 б.
127. Райхонов Ф. Шеър қанотидаги қолдузлар (ўзбек халқ оғзаки ижодида қофия санъати). -Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти. 1986. 132 б.
128. Расулов И. Фразеологик бирликларнинг қиёсий талқини // Мактабда ўзбек, рус тиллари ва адабиёти. 1991. 5-сон. 16-18-б.
129. Расулов Р. Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари. -Тошкент: Фан. 1989. 144 б.
130. Рафиев А. Иборалар - нутқимиз кўрки. -Тошкент: Ўзбекистон. 1985. 22 б.
131. Раҳматуллаев Ш. Нутқимиз кўрки. -Тошкент: Фан. 1970. 59 б.
132. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари. -Тошкент: Фан. 1966. 264 б.

59. Диброва Е.И. Вариантность фразеологических единиц в современном русском языке. -Ростов: 1979. 192 б.
60. Дониёров Х., Мирзаев С. Сўз санъати (маҳорат ва тил ҳақида мулоҳазалар). -Тошкент: 1962. 216 б.
61. Дубинский И.В. Приемы использования фразеологических единиц в речи. АКД. -Баку.1964. 19 б.
62. Ефимов А.И. Стилистика художественной речи. -М.: Изд-во МГУ. 1961. 520 б.
63. Жарагуева З.К. Фразеология карачаево-балкарского языка. АКД. -Баку.1973. 24 б.
64. Жуков А.В. Объективная фразеология в русском языке // Семантико-грамматические характеристики фразеологизмов русского языка. -Л.: 1978. 30-45-б.
65. Жуков В.П., Жуков А.В. Морфологическая характеристика фразеологизмов русского языка. -Л.: 1980. 96 б.
66. Жуков В.П. Значение фразеологизма и значение слова // Русский язык в школе. 1974. 3-сон. 81-86-бетлар.
67. Жуков В.П. Русская фразеология. -М.: Высшая школа. 1986. 310 б.
68. Жуков В.П. Семантика фразеологических оборотов. -М.: Высшая школа. 1978. 160 б.
69. Исследования по языку советских писателей. -М.: 1959. 316 б.
70. Ишаев А. Ўзбек диалектал лексикографияси. -Тошкент: Фан. 1990. 140 б.
71. Ицкович В.А. Норма и её кодификация // Актуальные проблемы культуры речи. -М.: 1970. 3-39-б.
72. Йўлдошев Б. Бадий нутқ стилистикаси. Самарқанд.: 1982. 82 б.
73. Йўлдошев Б. Синтактик ва фразеологик омонимларининг ўзаро муносабатига доир // Ўзбек тили грамматик қурилиши масалалари. -Самарқанд: 1988. 60-63-бетлар.
74. Йўлдошев Б., Мирзаев Б. Ўзбек тилида фразеологизм-сарлавҳаларнинг стилистик хусусияти ҳақида (матбуот материаллари асосида) // Ўзбек тили стилистикаси ва нутқ маданияти масалалари. -Самарқанд: 1982. 109-115-бетлар.
75. Йўлдошев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тилида фразеологик бирликларнинг функционал-услубий хусусиятлари, докторлик диссертациясининг автореферати, Тошкент, 1993. 49 б.
76. Йўлдошев Б. Фразеология тарихидан лавҳалар, Самарқанд: "Сугдиён" нашриёти, 1998. 110 б.

77. Йўлдошев Б., Пардаев З. Ўзбек фразеологиясидан материаллар, тўртинчи қисм, Самарқанд: "Сўғдиён" нашриёти, 1997. 90 б.
78. Каримов С.А. Язык поэзии Зульфии. -Самарканд: 1987. 73 б.
79. Касарес Х. Введение в современную лексикографию. -М.: 1958. 354 б.
80. Каххарова Х. Фразеология Абдуллы Кадыри. АКД. -Ташкент. 1985. 24 б.
81. Кенесбаев С.К. К вопросу об экспрессивно-стилистических функциях фразеологизмов (на материале казахского языка) // Развитие стилистических систем литературных языков народов СССР. Ашхабад: 1968. 205-211-б.
82. Кисилева Л.А. Вопросы теории речевого воздействия. -Л.: Изд-во ЛГУ. 1978. 160 б.
83. Ковалева Л.В. Проблема функциональной и экспрессивной соотнесенности фразеологических единиц русского языка//Проблемы фразеологии. -Тула:1980. 106-110-б.
84. Кожевникова Н.А. Функциональные стили и язык художественной литературы // Русский язык в школе. 1966. 6-сон. 23-30-б.
85. Кожин А.Н., Крылова О.А., Одинцов В.В. Функциональные типы русской речи. -М.: Высшая школа. 1982. 223 б.
86. Кожина М.Н. Стилистика русского языка. -М.: Просвещение. 1983. 223 б.
87. Колшанский Г.В. Контекстная семантика. -М.: Наука. 1980. 150 б.
88. Копыленко М.М., Попова З.Д. Очерки по общей фразеологии. -Воронеж: 1972. 124 б.
89. Кунин А.В. Вклинивание как лингвистическое явление (на материале современного английского языка) // Иностранные языки в школе. 1973. 2-сон. 13-22-б.
90. Кунин А.В. Внутренняя форма фразеологических единиц // Слово в грамматике и словаре. -М.: 1984. 183-188-б.
91. Кунин А.В. Двойная актуализация как понятие фразеологической стилистики // Иностранные языки в школе. 1974. 6-сон. 13-17-б.
92. Кунин А.В. Инверсия как явление фразеологической стилистики// Проблемы лексики и фразеологии. -Л.: 1975. 87-95-б.
93. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. -М.: Высшая школа. 1986. 336 б.
94. Кунин А.В. Основные понятия фразеологической стилистики // Проблемы лингвистической стилистики. -М.: 1969. 71-75-б.
95. Кучкартаев И. Фразеологическое новаторство Абдуллы Каххара. АКД. -Ташкент. 1965. 24 б.

96. Литературная норма в лексике и фразеологии.-М.: Наука. 1983. 264 б.
97. Ломов А.Г. Проблемы фразеологической стилистики русского языка. - Самарканд. 1982. 58 б.
98. Ломов А.Г. Фразеология в творческой лаборатории А.Н.Островского. - Ташкент: Фан. 1987. 96 б.
99. Лукьянова Н.А. Экспрессивная лексика разговорного употребления. - Новосибирск: Наука. 1986. 232 б.
- ✓100. Маматов А. Фразеологик стилистика масалалари.-Тошкент:1991.120 б.
101. Маматов А.Э. Семантико-стилистические особенности эмоционально-оценочных фразеологических единиц узбекского языка. АҚД. -Ташкент. 1988. 20 б.
- ✓102. Маматов А.Э. Ҳозирги замон ўзбек адбий тилида лексик ва фразеологик норма муаммолари. -Тошкент: 1991. 274 б.
103. Мамедова К.А. Фразеологическая синонимия в современном азербайджанском языке. АҚД. -Баку. 1983. 23 б.
104. Махмудов Н. Пресуппозиция ва гап // Ўзбек тили ва адабиёти. 1986. 6-сон. 28-31-б.
105. Махмудов Н. Эллипсис в узбекском языке. АҚД.-Ташкент. 1978. 20 б.
106. Махмудов Н., Мадвалиев А., Маҳкамов Н., Аминов М. Ўзбек тилида иш юритиш (муншаот). -Тошкент: 1990. 224 б.
- ✓107. Мирзаев С. Ўзбек адабиётда қофия // Ўзбек тили ва адабиёти. 1972. 3-сон. 82-90-б.
108. Мокиенко В.М. Противоречия фразеологии и ее динамика. АДД. -Л. 1976. 32 б.
109. Мокиенко В.М. Славянская фразеология. -М.: Высшая школа. 1989. 287 б.
110. Молотков А.И. Некоторые особенности употребления фразеологизмов в современном русском языке // Нормы современного литературного словоупотребления. -М. -Л. 1966. 92-110-б.
111. Молотков А.И. Основы фразеологии русского языка. -Л.: Наука. 1977. 284 б.
112. Муталлибов С.М. Морфология ва лексика тарихидан қисқача очерк (XI аср ёзма ёдгорликлари асосида). -Тошкент: 1959. 240 б.
113. Мухаммадий Р. Аския жанри ва унинг тил хусусиятлари // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. 1962. 1-сон. 15-22-б.

114. Назаров А.П. Художественно-функциональные основы экспрессивности фразеологических единиц (на материале киргизского языка. АКД. -М. 1985. 26 б.
115. Назарян А.Г. История развития французской фразеологии. -М.: Высшая школа. 1981. 189 б.
116. Назарян А.Г. Фразеология современного французского языка. -М.: Высшая школа. 1987. 288 б.
117. Никитин В.М. Об отношении фразеологии к уровням языка, о спорных вопросах общей теории "фразеологизмов" и об уточнении понятия "фразеологизм" // Уровни языка и их взаимодействие. -М.: 1967. 116-118-б.
118. Нурмонов А. Қўмакчили конструкциялар пресуппозицияси//Ўзбек тили ва адабиёти. 1986. 6-сон. 42-45-б.
119. Ойбек. Мукамал асарлар тўплами, ўн тўққиз томлик, ХУ111 том. Адабий-танқидий мақолалар. -Тошкент: Фан. 1981. 328 б.
120. Основы культуры речи (хрестоматия).-М.: Высшая школа. 1984. 323 б.
121. Пинхасов Я.Д. Ҳозирги ўзбек адабий тили,лексикология ва фразеология. -Тошкент: Ўқитувчи. 1969. 80 б.
122. Плотников Б.А. Основы семасиологии. -Минск: 1984. 223 б.
123. Поварисов С. Система образных средств в художественной прозе Г.Ибрагимова (фразеология). -Уфа. 1980. 88 б.
124. Примбетов Т. Просторечные слова в современном казахском языке. АКД. -Алма-Ата. 1988. 22 б.
125. Проблемы фразеологии и задачи ее изучения в высшей и средней школе. -Вологда. 1967. 350 б.
126. Проблемы фразеологии (исследования и материалы). -М.-Л.: Наука. 1964. 320 б.
127. Райхонов Ф. Шеър қанотидаги юлдузлар (ўзбек халқ оғзаки ижодида қофия санъати). -Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти. 1986. 132 б.
128. Расулов И. Фразеологик бирликларнинг қиёсий талқини // Мактабда ўзбек, рус тиллари ва адабиёти. 1991. 5-сон. 16-18-б.
129. Расулов Р. Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари. -Тошкент: Фан. 1989. 144 б.
130. Рафиев А. Иборалар - нутқимиз кўрки. -Тошкент: Ўзбекистон. 1985. 22 б.
131. Раҳматуллаев Ш. Нутқимиз кўрки. -Тошкент: Фан. 1970. 59 б.
132. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек фразеологиясининг баъзи масаллари. -Тошкент: Фан. 1966. 264 б.

133. Ренская Т.В. Эллипсис фразеологических единиц в русском языке. АКД. - Ростов-на-Дону. 1983. 24 б.
134. Ройзензон Л.И. Лекции по общей и русской фразеологии. -Самарканд. 1973. 223 б.
135. Ройзензон Л.И., Малиновский Е.А. Еще раз о способах трансформации фразеологических единиц в языке русской художественной литературы // Актуальные проблемы лексикологии и словообразования. вып.111. - Новосибирск: 1974. 109-113-б.
136. Ройзензон Л.И. Фразеологизация как лингвистическое явление// Труды СамГУ, новая серия, вып.113. -Самарканд. 1961. 101-117-б.
137. Русские писатели о языке (XV111-XX вв). -Л. 1954. 835 б.
- ✓138. Рустамов А. Сўз ҳақида сўз. -Тошкент. 1987. 160 б.
139. Рыбникова М.А. Разговорная фразеология в языке Маяковского// Рыбникова М.А. Избранные труды. -М.: Просвещение. 1985. 225-236-б.
140. Салим Ашур. Кўзларим кўкида куюқ юлдуз // Шарқ юлдузи. 1991. 7-сон. 200-201-б.
141. Саломов Ғ. Тил ва таржима (бадий таржиманинг умумфилологик ва баъзи лингвистик масалалари). -Тошкент: Фан. 1966. 385 б.
142. Самадов Қ. Ойбекнинг тил маҳорати. -Тошкент. 1981. 104 б.
143. Саримсоқов Б. Тажнис//Ўзбек тили ва адабиёти. 1971. 5-сон. 82-85-б.
144. Свиридова Л.Ф. Обогащение английской фразеологии шекспиризмами. АКД. -М. 1968. 24 б.
145. Совет даврида ўзбек адабий тилининг тараққиёти,уч томлик,3-том. Сўз ясалиши ва лексика. -Тошкент: Фан. 1991. 188 б.
146. Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. -М: Наука. 1977. 342 б.
147. Стервян И.А. Лексическое значение слова в речи. -Воронеж. 1985. 172 б.
148. Структура лингвостилистики и ее основные категории, межвузовский сборник научных трудов. -Пермь. 1983. 156 б.
149. Султон Иззат. Адабиёт назарияси. -Тошкент: Ўқитувчи. 1986. 222 б.
150. Тошалиев И. Ўзбек тилида паронимия ва паронимазия // Ўзбек тили ва адабиёти. 1988. 1-сон. 36-40-б.
151. Тошалиев И. Ўзбек тилида паронимлар ва уларнинг стилистик қўлланиши // Ўзбек тили стилистикасидан тадқиқотлар. -Тошкент. 1987. 15-37-б.
152. Туропова М. Фразеологик вариантлар // Ўзбек тили ва адабиёти. 1988. 5-сон. 30-34-б.

153. Туропова М. Ўзбек шевалари фразеологияси // Ўзбек шевалари лексикаси. -Тошкент: Фан. 1991. 181-229-б.
154. Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили (лексикология, фонетика, морфология), тўлдирилган иккинчи нашри. -Тошкент: Ўқитувчи. 1975. 260 б.
155. Турсунпулатов М. Лексика узбекской разговорной речи. -Ташкент. 1986. 68 б.
156. Тўйчиев У. Ўзбек поэзиясида аруз системаси. -Тошкент: Фан. 1985. 376 б.
157. Умаров Э.А. Прием ийхом в произведениях Алишера Навои// Сов.тюркология. 1971. 1-сон. 76-91-б.
158. Умаров Э.А. Фразеологическая контаминация в языке Алишера Навои// Сов.тюркология. 1974. 5-сон. 23-27-б.
159. Ураксин З.Г. Фразеологические синонимы в современном башкирском языке. АКД. -Уфа. 1966. 18 б.
160. Федоров А.И. Развитие русской фразеологии в конце ХУІІІ-начало ХІХ в. -Новосибирск: Наука. 1973. 172 б.
161. Федоров А.И. Семантическая основа образных средств языка. -Новосибирск: Наука. 1969. 92 б.
162. Федоров А.И. Фразеологизм как экспрессивно-стилистическая единица языка // Вопросы стилистики. вып.12. -Саратов. 1977. 17-27-б.
163. Федосов И.А. Вариантность и функционально-стилистическая синонимия фразеологических единиц // Вопросы языкознания. 1974. 6-сон. 119-124-б.
164. Федосов И.А. Функционально-стилистическая дифференциация русской фразеологии. -Ростов-на-Дону: 1977. 212 б.
165. Филин Ф.П. О структуре современного русского литературного языка // Вопросы языкознания. 1973. 2-сон. 3-12-б.
166. Фомина М.И. Современный русский язык. Лексикология. -М: Высшая школа. 1990. 415 б.
167. Фомина Н.Д., Бакина М.А. Фразеология современного русского языка. -М: 1985. 64 б.
168. Фразеология и контекст. -Самарканд. 1987. 151 б.
169. Фрумкина Р.М. Применение статистических методов в языкознании// Вопросы языкознания. 1960. 4-сон. 129-133-б.
170. Фрумкина Р.М. Статистические методы изучения лексики. -М: 1964. 116 б.
171. Харченко В.К. Разграничение оценочности, образности, экспрессивности и эмоциональности в семантике слова//Русский язык в школе. 1976.3-сон. 66-71 б.

172. Ходжаев Т. Повелительное наклонение в современном узбекском языке. АКД. -Самарканд. 1963. 22 б.
173. Холматов Ш.К. Ўрта Оснэ халқлари адабиётларида масал жанри. -Самарканд. 1989. 267 б.
174. Черданцева Т.З. Язык и его образы (очерки по итальянской фразеологии). -М. 1977. 168 б.
175. Чернышева И.И. Фразеология современного немецкого языка. -М: Высшая школа. 1970. 200 б.
176. Чижик-Полейко А.И. Стилистика русского языка, часть 1. -Воронж. 1962. 116 б.
177. Чохонелидзе Г.М. Особенности художественного языка. АКД. -Тбилиси. 1974. 24 б.
178. Чуховский К. От двух до пяти. -Минск. 1983. 319 б.
179. Шадрин Н.Л. Фразеологическая зевгма и передача ее семантических функции в переводе // Стиль и контекст. -Л. 1972. 81-93-б.
180. Шанский Н.М. Лексикология современного русского языка. -М: Высшая школа. 1972. 328 б.
181. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. -М: Высшая школа. 1985. 160 б.
182. Шаховский В.И. Эмотивный компонент значения и методы его описания. -Волгоград. 1983. 96 б.
183. Шаховский В.И. Категоризация эмоций и лексико-семантической система языка. -Воронеж. 1987. 192 б.
184. Шварцкопф Б.С. Морфологическая парадигматика фразеологической единицы и норма // Грамматика и норма. -М. 1977. 171-178-б.
185. Шмелев Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики. -М. Наука. 1973. 280 б.
186. Шмелев Д.Н. Русский язык в его функциональных разновидностях. -М: Наука. 1977. 168 б.
187. Шмелев Д.Н. Современный русский язык. Лексика. -М: Просвещение. 1977. 335 б.
188. Шомаксудов А. Муқимий сатирасининг тили. -Тошкент. 1970. 130 б.
189. Шомаксудов А. Язык сатиры Муқими (лексика и фразеология), АКД. -Ташкент. 1956. 18 б.
- ✓190. Шомаксудов А., Расулов И., Кўнғуров Р., Рустамов Х. Ўзбек тили стилистикаси. -Тошкент: Ўқитувчи. 1983. 248 б.

191. Шорабасва Н.К. Оценочная функция фразеологических единиц в современном немецком языке. АКД. -М. 1984: 23 б.
192. Шукуров Р. Сўзнинг морфологик вариантлари. -Тошкент: Фан. 1990. 93 б.
193. Шукуров Р. Ўзбек тилида антонимлар. -Тошкент: Фан. 1977. 152 б.
194. Щерба Л.В. Избранные работы по русскому языку. -М: 1957. 188 б.
195. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. -Л: Наука. 1974. 428 б.
196. Эмирова А.М. Некоторые актуальные вопросы современной русской фразеологии. -Самарканд. 1972. 97 б.
197. Юлдашев Б. О фразеологизмах-заголовках в узбекском языке // Вопросы фразеологии. вып. XIV. -Самарканд. 1979. 182-186-б.
198. Юлдашев Б. Стилистический анализ узбекской художественной прозы. -Ташкент: Ўқитувчи. 1989. 136 б.
199. Юнусов М. Хаёт нафаси (адабий-танқидий мақолалар). -Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти. 1981. 360 б.
200. Юсипова Р.Р. Лексико-семантические особенности устойчивых глагольных сочетаний в турецком языке // Тюркско-монгольское языкознание и фольклористика. -М. 1960. 112-132-б.
201. Юсупов К. Ўзбек адабий тилининг лексик-семантик ва стилистик хусусиятлари. -Тошкент: Фан. 1986. 124 б.
202. Языковая номинация (общие вопросы). -М: Наука. 1977. 359 б.
203. Ўзбек тили грамматикаси, икки томлик, 1-том, морфология. -Тошкент: Фан. 1975. 612 б.
204. Ўзбек тили лексикологияси. -Тошкент: Фан. 1981. 316 б.
205. Ўринбоев Б. Сўзлашув нутқи. -Тошкент: Фан. 1979. 36 б.
206. Ўринбоев Б. Ўзбек сўзлашув нутқи. -Тошкент: Фан. 1982. 152 б.
207. Ўринбоев Б., Ўринбоева Д. Ҳозирги ўзбек тилининг сўзлашув услуби. -Тошкент: Фан. 1991. 161 б.
208. Қиличев Э. Бадиий тасвирнинг лексик воситалари. -Тошкент: Фан. 1982. 88 б.
209. Қиличев Э. Ўзбек тилининг практик стилистикаси. - Тошкент: Ўқитувчи. 1985. 104 б.
210. Қурбонов Т., Ёриш Б. Функционал стилларда фразеологизмларнинг қўлланилиши (бадиий ва публицистик стиллар материаллари асосида)/Ўзбек тили стилистикаси ва нутқ маданияти масалалари. -Самарканд. 1987. 61-66-б.

- ✓211. Қўнгулов Р., Каримов С., Курбонов Т. Ўзбек тилининг функционал стиллари. - Самарқанд. 1984. 86 б.
- ✓212. Қўчқортоев И. Бадий нутқ стилистикаси. -Тошкент. 1975. 96 б.
213. Қўчқортоев И. Бадий сўз устаси. -Тошкент. 1967. 32 б.
214. Қўчқортоев И. Сўз маъноси ва унинг валентлиги. -Тошкент: Фан. 1977. 168 б.
215. Қўчқортоев И. Абдулла Қаҳҳорнинг фразеологик новаторлиги. Дис. канд.филол.наук.. -Тошкент. 1965. 222 б.
216. Рафуров И. Прозанинг шоири (Саид Аҳмад). -Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти. 1981. 160 б.
217. Гойилов С. Эмоционал-экспрессив лексик қатлам ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. 1976. 5-сон. 40-43-б.
218. Ҳакимов М. Алишер Навоий лирикаси ва халқ оғзаки ижоди. -Тошкент: Фан. 1979. 196 б.
219. Ҳакимов М: Ёзувчи ва халқ тили. -Тошкент: Фан. 1971. 176 б.

II. ЛУФАТЛАР ВА СПРАВОЧНИКЛАР

220. Абдурахимов М. Краткий узбекско-русский фразеологический словарь. - Тошкент: Ўқитувчи. 1980. 184 б.
221. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати, тўрт томлик. 2-том. - Тошкент: Фан. 1984. 644 б.
222. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. -М: Сов. энциклопедия. 1969. 608 б.
223. Жамалдинов О. Уйғур тили фразеологиясининг изоҳли луғати. -Олма-Ота. 1985. 208 б. (уйғур тилида).
224. Жуков В.П. Школьный фразеологический словарь русского языка. -М: Просвещение. 1980. 447 б.
225. Жуков В.П., Жуков А.В. Школьный фразеологический словарь русского языка. -М: Просвещение. 1989. 383 б.
226. Жуков В.П., Сидоренко М.И., Шкляров В.Т. Словарь фразеологических синонимов русского языка. -М., 1987. 447 б.
227. Исаубат Н. Татар тилининг фразеологик сўзлиги, икки томлик, 1-том. - Қозон. 1988. 495 б. (татар тилида).
228. Киссен И.А. Словарь наиболее употребительных слов современного узбекского литературного языка. -Ташкент.: Ўқитувчи. 1972. 112 б.
229. Краткий русско-сартовский и сартовско-русский словарь, составитель Пиваев М. -Ташкент: 1880. 134 б.

230. Краткий узбекско-русский словарь, составитель Юдахин К.К. -Ташкент. 1927. 820 б.
231. Лингвистический энциклопедический словарь. -М. 1990. 685 б.
232. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик лугати. -Тошкент: Комуслар Бош тахририяти. 1992. 382 б.
233. Ризаев С., Бўронов Н. Абдулла Қаҳҳор “Синчалак”повести тилининг частотали лугати. -Тошкент: Ўқитувчи. 1986. 172 б.
234. Ризаев С. Статистическая структура лексики языка “Дивана” Хамзы Хаким-заде Ниязи (частотный словарь и конкорданс).-Ташкент:Фан.1989. 248 б.
235. Русча-узбекча лугат, икки томлик, 2-том. -Тошкент. 1984. 860 б.
236. Содиқова М. Қисқача ўзбекча-русча фразеологик лугат. -Тошкент. 1989. 336 б.
237. Туркман тилининг фразеологик сўзлиги. -Ашгабад. 1976. 400 б. (туркман тилида).
238. Фразеологический словарь русского языка, под редакцией Молоткова А.И., -М.: 1987. 543 б.
239. Ходжиев А.П., Ким С.Л. Узбекско-русский синонимический словарь. -Ташкент: Фан. 1990. 112 б.
240. Шанский Н.М., Быстрова Е.А., Аликулов Т. Рус тилидаги 700 фразеологик ибора. -Тошкент: Ўқитувчи. 1990. 112 б.
241. Яранцев Р.И. Словарь-справочник по русской фразеологии.-М. 1985. 304 б.
242. Ўзбекча-русча лугат. -Тошкент. 1988. 726 б.
243. Ўзбек тилининг изоҳли лугати, якки томлик, 1 том. -М. 1981. 632 б.
244. Ўзбек тилининг изоҳли лугати, икки томлик, 11 том. -М. 1981. 715 б.
245. Ўзбек халқ шевалари лугати. -Тошкент: Фан. 1971. 409 б.
246. Қирғиз тилининг фразеологик лугати. -Фрунзе: 1980. 384 б. (қирғиз тилида).
247. Ҳожиёв А. Лингвистик терминларнинг изоҳли лугати. -Тошкент: Ўқитувчи. 1985. 144 б.
248. Ҳожиёв А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли лугати. -Тошкент: Ўқитувчи. 1974. 308 б.
249. Ҳомидий А., Абдуллаева Ш., Иброҳимова С. Адабиётшунослик терминлари лугати. -Тошкент: Ўқитувчи. 1970. 300 б.

МУНДАРИЖА

КИРИШ	3
БИРИНЧИ БОБ. ФРАЗЕМАЛАРНИНГ УСЛУБИЙ ТАВСИФИ	7
Фраземаларнинг услубий маъноси ва маъно компонентлари	9
Фраземаларда функционал-услубий хосланиш мезонлари	24
Функционал жиҳатдан хосланган фраземалар	46
Функционал жиҳатдан хосланмаган фраземалар	58
Кўп маъноли фраземалар ва уларнинг услубий бўёғи	61
Фразеологик синонимлар ва уларнинг услубий тармоқланиши	65
Фразема қўллашда услубий хилма-хиллик	72
ИККИНЧИ БОБ. ФРАЗЕМАЛАРНИНГ УСЛУБИЙ ФУНКЦИЯЛАРИ	76
Фраземаларнинг узуал услубий функциялари	81
Фраземаларнинг окказионал услубий функциялари	97
Фраземаларнинг қўлланиш даражаси ҳақида	111
УЧИНЧИ БОБ. ФРАЗЕМАЛАРДАН УСЛУБИЙ МАҚСАДДА ИЖОДИЙ ФОЙДАЛАНИШ УСУЛЛАРИ	124
Фраземаларни ижодий структур-семантик ўзгартириш усуллари	129
Фраземаларни ижодий-семантик ўзгартириш усуллари	144
Фраземанинг адабий тил меъёрига муносабати	161
ҲУЛОСА	179
ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР	187

Илмий нашр
Бекмурод Йўлдошев
ФРАЗЕОЛОГИК УСЛУБИЯТ АСОСЛАРИ
Ўзбек тилида
Муҳаррир - А. Носиров

Босишга рухсат этилди 26.10.1998 й. ЭВМ компьютерида терилган нусха асосида кўпайтирилди.
Биғими 60 x 84 1/16. Ҳажми 12,5 боёма тобоқ. Жами 5 00 нусха. Буюртма рақами _____ Баҳси
келинган нарҳда.

СамДУ боёмахонасида чоп этилди. 703004. Самарқанд шаҳри. Университет хаббони. 15.